

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BÖLGESEL ARAŞTIRMALAR ANABİLİM DALI
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI PROGRAMI

OSMANLI DEVLETİNDE MUHALEFET KÜLTÜRÜ:
II. MAHMUT DÖNEMİ ULEMA DEVLET İLİŞKİSİ

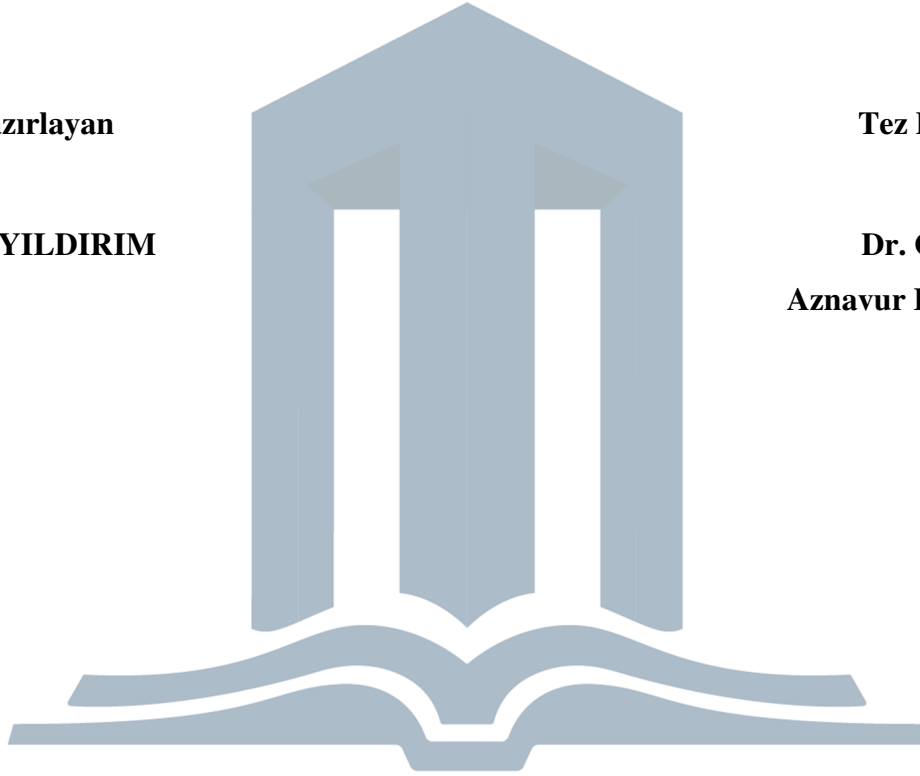
Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Arife YILDIRIM

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi
Aznavur DEMİRPOLAT

Çanakkale-2019

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "**Osmanlı Devleti'nde Muhalefet Kültürü: II. Mahmut Dönemi Ulema Devlet İlişkisi**" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını, özgünlüğünü ve bir başka mecraya sunulmadığını, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu ve yararlandığım kaynak ve verilerde hiçbir bir çarpıtma yapmadığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

29/10 /2019

Arife YILDIRIM

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Arife YILDIRIM 'a ait "**Osmanlı Devletinde Muhalefet Kültürü: II. Mahmut Dönemi Ulema Devlet İlişkisi**" adlı çalışma, jürimiz tarafından Bölgesel Araştırmalar Anabilim Dalı, Ortadoğu Araştırmaları Programında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Üyeler

İmza

Dr. Öğr. Üyesi
Aznavr DEMİRPOLAT
(Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi
İlteriş YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi
Bilgin GÜNGÖR

Tez No : 10313849
Tez Savunma Tarihi : 29.11.2019

ONAY

Prof. Dr. Şerif KORKMAZ
Enstitü Müdürü

24.11.2019

ÖZET

OSMANLI DEVLETİNDE MUHALEFET KÜLTÜRÜ: II. MAHMUT DÖNEMİ ULEMA DEVLET İLİŞKİSİ

Bu araştırmanın amacı, II. Mahmut dönemi muhalefet kültürünü, kendisinden önceki tarihsel bütünlüğü de dikkate alarak analiz etmektir. Ulema, Ortadoğu bölgesinde ortaya çıkan İslâm dininde özel bir yapı olarak oluşmuştur. Ulema, İslâm kültür ve medeniyetinin şekillenmeye başladığı dönemin ürünüdür. Osmanlı ulemasının kökleri ilk İslâm ulemasına dayandığı için ilk olarak ulemanın ortaya çıktığı dönem ve siyaset kurumu ile olan ilişkisine yer verilecektir. Bu dönemde yapılan eğitim, medreselerde işlenen dersler ve ulemanın sosyal olaylara karşı tavrı incelenecektir. İkinci olarak İlk Türk İslâm Devletleri'nde devlet ve ulema ilişkisine yer verilecektir. Üçüncü olarak Osmanlı Devleti ulemasına, medreselerine ve üyelerine yer verilecektir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda aktif olarak rol alan ulema, sonraki süreçte de devletin önemli kademelerinde rol almıştır. Bilginin dönüşümünde klasik dönem Osmanlı medreseleri etkili olmuştur. II. Mehmet'in kanunnamesi ile ulema sınıfı şeyhülislam önderliğinde, devletin merkezi gücüne sıkı bir şekilde eklenmek istenmiştir. Bu süreçten sonra genellikle devlet ile beraber hareket eden eden üst düzey ulema ile daha çok taşrada varlığını sürdüren alt sınıf ulema arasındaki uçurum derinleşmeye başlamıştır.

16. yüzyılda; coğrafi keşifler, Rönesans gibi dünyada yaşanan bir takım yeni gelişmeler Osmanlı ekonomisini, toplumsal yapısını ve ulema sınıfını olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Osmanlı devleti, ekonomik nedenlerin etken olduğu medreseli hareketlerini bastırmak için uzun süre çaba harcamak zorunda kalmıştır. 17. yüzyıl Batılı anlamda ıslahat hareketlerinin yapılmaya başlandığı dönemdir. Modernleşme dönemi, devlet-ulema ilişkisinde farklı şekillerde kendini göstermiştir. Modernleşme çalışmaları, devlet tarafından yukarıdan aşağıya doğru işleyen bir hiyerarşi içinde gerçekleştirilmiştir. II. Mahmut izlediği politika sayesinde üst düzey ulemayı da yanına alarak köklü yenilikler yapmıştır. Alt düzey ulema olarak tabir edilen kesim ise genel olarak devlete muhalif tavırlar sergilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Ulema, Medrese, Osmanlı Devleti, Yeniçeri, Muhalefet, Bilgi Aktarımı, II. Mahmut

ABSTRACT

OPPOSITION CULTURE IN OTTOMAN EMPIRE: MAHMUT II PERIOD ULEMA STATE RELATIONSHIP

The aim of this study was to investigate the period of Mahmut II is to analyze the relationship between the public and the state in a holistic way. Ulema was formed as a special structure in the Islamic religion that emerged in the Middle East region. Ulema is the product of the period when Islamic culture and civilization began to take shape. Since the roots of the Ottoman ulema are based on the first Islamic ulema, firstly the relationship between ulema and its emergence will be given. In this period, the education, the lessons taught in the madrasas and the attitude of the ulama to social events will be examined. Secondly, the relationship between the First Turkish Islamic States and the scholars will be discussed. Thirdly, the scholars of the Ottoman Empire, madrasas and members will be included. The ulema, who played an active role in the establishment of the Ottoman Empire, played a significant role in the later stages of the state. In the transformation of knowledge, the Ottoman madrasas of the classical period were effective. Under the leadership of the ulema class sheikhulislam, with the kanunnamesi of Mehmet II, it was desired to be firmly articulated to the power of the center of the state. After this process, the gap between the eden high-level ulema, which usually acts together with the state, and the lower-class ulema, which continues to exist mostly in the provinces, began to deepen.

During 16. the century, some new developments in the world, such as geographical discoveries and the Renaissance, negatively affected the Ottoman economy, social structure and the class of the ulema. The State center has had to make a long effort to suppress the movements of the madrasah, which are factors of economic reasons. 17. the century is the period in which Reform movements started to be made in the Western sense. The modernization period manifested itself in different ways in the state-ulema relationship. The modernization work was carried out by the state in a hierarchy functioning from top to bottom. Thanks to his policy, Mahmut II. has made radical innovations by taking the Senior Ulema with him. The lower-level ulema, on the other hand, were generally opposed to the state.

Keywords: Ulama, Madrasah, Ottoman Empire, Janissaro, Opposition, Transfer of Information, Mahmut II

ÖNSÖZ

Bu konuyu tez olarak seçmemde yol gösteren, çalışma sürecinde beni her konuda destekleyen bilgi ve görüşleri ile çalışmama katkı sağlayan, sabır ve anlayışı ile bana her zaman yardımcı olan, zamanını ayıran, değerlendirme ve fikirleriyle tezimin bütün süreçlerinde yanımda olan kıymetli hocam ve tez danışmanım Sayın Anzavur DEMİRPOLAT'a çok teşekkür ederim.

Yüksek lisans döneminde bana destek olan aileme, Ziraat Mühendisi Musa KORKMAZ'a ve değerli arkadaşım Tuba ÇEBİ'ye teşekkürlerimi sunarım.

Arife YILDIRIM

Çanakkale, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	vii
TABLOLAR.....	viii
ŞEKİLLER.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM İSLÂM DÜNYASINDA SİYASANIN DOĞASI VE BİLGİ (ULEMA) İLİŞKİSİ

1.1. Ulemanın Ortaya Çıkışı	12
1.1.1. İslâm'ın İlk Döneminde Ulema- Devlet İlişkisi	15
1.1.2. Medrese ve Bilginin Aktarımı	19
1.1.3. Medreselerin Anadolu'ya Yayılması	26
1.2. Osmanlı Devleti Döneminde Medrese, Ulema ve Bilgi	27
1.2.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Ulema	27
1.2.2. Ulema Sınıfındaki Hiyerarşi.....	31
1.2.3. Osmanlı Uleması-İktidar İlişkisi	34
1.2.4. Osmanlı Devleti'nin Gerilemesi ve Ulemaya Olan Yansıması	38
1.2.5. Medresede Bilgi Aktarımının Yavaşlaması	40
1.2.6. Osmanlı Devleti'nde Ulemanın Önemi	45
1.2.7. Ulema ve Vakıflar	49

İKİNCİ BÖLÜM OSMANLI DEVLETİ'NDE ULEMA SINIFI ÜYELERİ

2.1. Şeyhülislâm (Müftü)	52
2.2. Kadı	58

2.3. Kadı Naipleri ve Çeşitleri	62
2.4. Mehayif Müfettişliği	64
2.5. Kazasker	65
2.6. Müneccimbaşı	67
2.7. Hekimbaşı	69
2.8. Padişah Hocalığı	69
2.9. Müderrisler	70
2.10. Nakibü'l Eşraf.....	71
2.11. Osmanlı Medreseleri	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULEMANIN GÜÇ KAZANMASINDA OSMANLI SİYASAL YAPISININ ROLÜ

3.1. Osmanlı Devleti'nin Siyasal Yapısı	81
3.2. Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Olayı	97
3.3. II. Mahmut Dönemi	98
3.1.1. Sened-i İttifak	103
3.1.2. Orduda Yapılan Yenilikler ve Sekban-ı Cedidin Kurulması	106
3.1.3. Eşkinici Ocağı'nın Kurulması	110
3.1.4. Vehhabilerin İsyanı	111
3.4. Muhalefet Nedir? Muhalefet Kültürü Nedir?.....	112
3.5. Osmanlı Devleti'nde Muhalefetin Dinamik Unsurları.....	122
3.5.1. Devlet-Ulema İlişkisi.....	123
3.5.1.1. 19. Yüzyılda Devlet-Ulema İlişkisi.....	135
3.5.2. Osmanlı Devleti'nin Esnafla Olan İlişkisi.....	152
3.5.2.1. Osmanlı Ekonomi Sisteminde İaşecilik, Fiskalizm ve Gelenekçilik.....	161
3.5.3. Yeniçerilerin Artan Gücü ve Kısmi Muhalefet Tarzı.....	164
3.6. Âyan.....	178
3.7. Osmanlı Devleti'nde Medrese Öğrencilerinin Hareketlilikleri.....	187
3.7.1. Devletin Suhte İsyanlarına Karşı Aldığı Önlemler.....	200
3.8. II. Mahmut Döneminde Ulemeden Aydına Dönüşüm Süreci.....	201

SONUÇ	213
KAYNAKÇA	229
EKLER	246
EK 1. İSLAM ÖNCESİNDE ORTADOĞU HARİTASI.....	246
EK 2. ARİSTOTELES DERS VERİRKEN. HELENİSTİK KÜLTÜRÜN İSLÂM KÜLTÜRÜNE ETKİSİNİ GÖSTEREN BİR RESİM.....	247
EK 3. OSMANLI DEVLETİ'NİN TOPRAKLARINI GENİŞLETMESİNİ GÖSTEREN HARİTA.....	248
EK 4. BATILILAŞMADAN ÖNCE VE SONRA II. MAHMUT'UN PORTRELERİ.....	249
EK 5. RUMELİ KAZASKERİ, NAKİBÜ'L EŞRAF, İSTANBUL KADISI VE MEKKE KADISININ PORTRESİ.....	250
EK 6. ŞEYHÜLİSLAMIN PORTRESİ.....	251
ÖZGEÇMİŞ	252

KISALTMALAR

Bknz.	: Bakınız
Böl.	: Bölüm
Çev.	: Çeviren
C.	: Cilt
D.	: Dergi
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
Gzt.	: Gazete
Haz.	: Hazırlayan
IRCICA	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
ORSAM	: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi
Sad.	: Sadeleştiren
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzeri

TABLÖLAR

Tablo No	Tablo Adı	Sayfa
Tablo 1.1.	Medreselerin Hükümdarların Dönemlerine Göre Dağılımı	30
Tablo 1.2.	İlmiye Hiyerarşisi	32
Tablo 1.3.	Osmanlı Medreselerinin Dereceleri	33
Tablo 1.4.	Klâsik Dönem Medrese Dersleri	34
Tablo 1.5.	II. Mahmut Döneminde Şeyhülislamlık Kurumunun Değişimi	59
Tablo 1.6.	19. Yüzyılda Osmanlı Medreselerinde Görülen Dersler ve Okutulan Kitaplar	79
Tablo 1.7.	II. Mahmut Dönemi Şeyhülislamı ve Sadrazamlar	153

ŞEKİLLER

Şekil No	Şekil Adı	Sayfa
Şekil 1.1.	Osmanlı Devleti'nde Adalet Çemberi Örneği	85
Şekil 1.2.	Osmanlı Devleti'nin Toplumsal Hiyerarşisini Gösteren Piramit	102
Şekil 1.3.	16. Yüzyılda Medrese Öğrencilerinin İsyanlarını Gösteren Harita	195

GİRİŞ

Geçmişten günümüze kadar devam eden uluslararası ilişkiler sisteminde, tarih ve coğrafya başta olmak üzere birçok disiplinde Ortadoğu bölgesinin önemli bir rolü olmuştur. Bu bölgede kurulan İslâm devletlerinin teşkilâtları, pek çok devlete ev sahipliği yapmış Ortadoğu uygarlığının mirasından etkilenmiştir. İslâm devletleri bulundukları coğrafya itibarıyla, İslâmiyet dininin henüz teşkil etmediği dönemlerin kültür ve uygulamalarına da bu şekilde sahip olmuşlar ve bu yapıları sonraki dönemlere aktarmışlardır. Lapidus'a göre bu kurumlar "aile, soy ilişkileriyle himaye ve etnik bağlara dayalı küçük toplulukları, tarım ve kent toplumlarını, pazar ekonomilerini, tek tanrılı dinleri ve bürokratik imparatorlukları içeriyordu. İslâm medeniyetinin -her ne kadar İslâm Mekke'de doğmuşsa da- ayrıca Filistin, Babil ve Persepolis'ten gelen kökenleri de vardır. "¹

İslâmiyet'in doğduğu yer olan Ortadoğu bölgesi, farklı kültürlerin bulunduğu ve pek çok devletin kurulmuş olduğu bir coğrafi konuma sahipti. Bu nedenle İslâm kültürü; siyasal, kültürel, bilimsel ve sanatsal alanlarda Ortadoğu bölgesinin özelliklerinden de etkilenmiştir. Muhalefet ve iktidar ilişkisi bakımından, iktidara sahip olmak ya da iktidarı kendi lehine etkilemek insanlık tarihinin başlangıcından bu yana süregelen bir olaydır. Dinlerin insanlar üzerindeki etkisi, farklı devletlerin yöneticileri ya da yöneticisini bu erki kendi lehinde kullanmaya sevk etmiştir. Ulema ise devlet-siyaset kurumu ilişkisinde özel konumu nedeniyle İslâm mezhep ve tarikatlarının şekillenmesinde, yani bugünkü İslâm mezheplerinin oluşmasında etkili olmuştur. İslâm dünyasında ilk ayrılıklar ve farklı görüşler ise Hz. Muhammed'in vefatından sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. İslâm coğrafyasında birbirinden farklı olan mezheplerin varlığı düşünülünce, ulemanın toplumun dini inancının şekillenmesinde etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Ulemanın, Kur'an'ın ve hadislerin yorumlanabilir maddelerini kendi dini bilgilerine ve görüşlerine dayanarak açıklaması sonucunda ortaya çıkan farklı düşünceler, İslâm kültür ve geleneğini şekillendirmiştir.

Hem devlet yönetimini hem de halkı birinci dereceden etkileyen bir zümreyi oluşturan ulemanın kökeni ise Hz. Muhammed dönemindeki sahabelere dayanmaktadır. O dönemde, yazım-basım işlerinin gelişmemesi göz önünde bulundurulduğunda, Kur'an-ı Kerim'in ezberlenerek korunması ve bu şekilde sonraki dönemlere aktarılması gerekmiştir. Hz. Muhammed'in yakın çevresinden bazı kişiler, dine dayalı esaslar

¹ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplulukları Tarihi*, İletişim Yayınları, (Çev.Yasin Aktay), 2005, C.1, s.31.

hakkında istişare ederek ulemanın ilk nüvelerini oluşturmuşlardır. Kureşi'ye göre; peygamberlik silsilesi sona erince cemaate kılavuzluk sadece bilgi ve irfan sahibi kişiler tarafından sağlanabilirdi. Bu nedenle ulemaya ihtiyaç doğmuştur.²

Emevi Devleti döneminde, mescitte başlayan eğitim giderek yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Büyük camilerde dönemin önde gelen din bilginlerinin halka açık olarak eğitim vermesiyle beraber ders halkaları geleneği ortaya çıkmıştır. Abbasi Devleti zamanında ise klasik anlamda bilinen ulema ortaya çıkmıştır. Bu yıllarda siyaset kurumunun da dini-toplumsal hayata dâhil olması, klâsik anlamdaki ulema-iktidar ilişkisini başlatmıştır. Ulemanın verdiği fetvaların kendi görüşlerine de hitap etmesi için devlet yönetimi, ulemayı devlet bünyesinde istihdam etmeyi amaçlamıştır.

12. ve 13. yüzyıllarda İslâm kültür, medeniyet ve eğitiminin en başta gelen merkezleri olan Mısır ve Suriye'de sırasıyla Tolunoğulları (868-905), İhşidiler (Akşitler, 925-969), Eyyübiler (1174-1250) ve Memlükler (1250-1517) devletleri hüküm sürmüştür. Tolunoğulları döneminde Tolunoğlu Ahmet Camii ve Ulu Camii inşa edilmiştir.³ İhşidiler, Hicaz bölgesine hâkim olan ilk Türk devleti olmuşlardır. Eyyübi ve Memlük dönemleri medreselerin yaygınlaştığı, ulemanın toplum ve devlet hayatında daha çok önem kazanmaya başladığı dönemlerdir. Bu dönemde cami, mescit, özel ev gibi yerlerde yapılan eğitimler devam etmekle beraber medreseler icazetnameye dayalı eğitim yaptığı için ön plana çıkmaya başlamıştır. Farklı derslerde eğitim veren ulema, verdikleri dersi icazet sistemiyle Hz. Muhammed'e kadar dayandırmıştır. Bu şekilde eğitimi tamamlayan öğrenci aldığı dersleri icazet halkası yöntemiyle Hz. Muhammed'den almış sayılmıştır.

Geleneksel İslâm dünyasında, devlet ve ulemanın ilişkisinde bilginin kaynağı olan ulemanın siyaset kurumu ile olan yakınlığı, medreselerin ortaya çıkması ile şekillenmeye başlamıştır. İktidarı meşrulaştıran kararlar alabilme yeteneğine sahip olan ulema aynı zamanda devlet memurluğu statüsüne getirildiği için aldığı bazı kararlarda devlet yöneticisine bağlı hareket etmiştir. Fatimi Devleti tarafından 10. yüzyılda Kahire'de kurulmuş olan medreseler İsmaili mezhebine göre eğitim vermiştir. Mezhep olarak Sünni olan Büyük Selçuklu Devleti ise Batıni-İsmaili akımlara karşı mezheplerini korumak ve

² İştîyak Hüseyin Kureşi, *İslâm Toplumunda Ulemanın Konumu*, Modern Çağda Ulema, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.5.

³ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, ss.130-135.

yaymak amacıyla Nizamiye Medreselerini kurmuşlardır.⁴ Demirpolat ve Akça'ya göre; "Nizamiye Medreselerinin sahip olduğu bu özellikleri nedeniyle günümüz üniversitelerinin kaynağının Nizamiye Medreseleri olduğunu ve aralarında birçok benzerlikler olabileceği düşünülmektedir. "⁵

Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizamülmülk'ün kurucusu olduğu Nizamiye Medreseleri, külliyeyle sahip, teşkilatlı ilk medreseler olarak kabul edilmektedir. Nizamiye Medreseleri hocalarına ve öğrencilerine sağladığı olanaklar dolayısıyla döneminin en meşhur medreselerinden birisi olmuştur. İslâm dünyasının önemli fıkıh, kelâm, tefsir ve hadisçilerinden birçoğu Büyük Selçuklu Devleti döneminde yetişmiştir. Ebu'l Kasım Kuşeyri, Ebu İshak Şirazi ve Gazali bu ulemanın bazılarındandır.⁶ Bu dönemde, farklı İslâm coğrafyalardan gelen ulema, bilginin birikimi ve aktarılması konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Eyyübi ve Memlük dönemlerinde olduğu gibi bu medreselerde siyaset kurumunun açık bir etkisi görülmektedir. Devletin benimsediği mezhebin profesyonel bir şekilde öğretildiği ve aktarıldığı kurumların oluşturulmasıyla, toplum içinde Sünni mezhebini kabul edenlerin sayısı artmaya başlamıştır. Nizamiye medreselerinin devlet eliyle kurulması ve desteklenmesi, siyaset kurumunun dinsel bilginin taşıyıcısı ve aktarıcısı olan ulema üstündeki denetim ve kontrolünü kuramsal bir hale dönüştürmüştür. ⁷

İslâm eğitim kurumlarının oluşmaya başladığı ilk dönemde ulema arasında hoca-öğrenci ilişkisi bazı kurallar çerçevesinde şekillenmiştir. Örneğin; çalışılacak olan metnin hocadan direkt olarak alınması olarak tabir edilen birincil ilişkilere dayalı öğretim modeli, zamanla geleneksel hale dönüşmüştür. Öğrenci, metni çalışırken tek başına çalışmamış ve hocasından geri dönüt almıştır. Sonraki dönemlerde de medresede eğitim bu şekilde devam etmiştir. Bilginin aktarımında medreseler önemli bir rol oynamıştır. Eyyübiler'in Mısır'ı fethetmesinden sonra diğer mezheplere karşı üstünlük kazanma ve kendi mezhebini yayma düşüncesi ön plana çıkmıştır. Selahaddin Eyyübi medreselerle ilgili çalışmalar yapmış, dört mezhebin de aynı medresede eğitim vermesini mümkün kılan bir medrese açmıştır. Bu dönemde kurulan medreseler, siyaset kurumunu desteklemiştir. Bunun dışında vezir, esnaf

⁴ Muammer İskenderoğlu, 'Ortadoğu'da Dinsel ve Mezhepsel Çatışmalarda Ulemanın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım', *Orta doğu Yıllığı*, C. 8, 2012, s. 439.

⁵ Anzavur Demirpolat; Gürsoy Akça, 'Osmanlı Toplumunda Devlet ve Ulema', *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı:13, 2009, s.8.

⁶ İsmail Hakkı Mercan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 99.

⁷ Anzavur Demirpolat ve Gürsoy Akça, 2009, a.g.m., ss.5.

ya da zengin kişiler arasında medreselerin vakıf olarak kurulması hızlanmıştır. Bunda din adına çalışmalarda bulunmanın yanı sıra kendi mal varlığını koruma düşüncesi etkili olmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti, Abbasi halifesini Şii Büveyhioğulları'nın elinden kurtarmıştır. Bu nedenle halife Kaim Bi Emrillah tarafından Rükneddin (Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı) ilan edilmiştir. Ayrıca Anadolu'nun Kafkasya'ya açılan kapısı olarak görülen Ani şehrini aldığı için de Ebu'l Feth (Fetihlerin Babası) unvanını da sahip olmuştur.⁸ Dönemin uleması bu fetihleri birer cihat hareketi olarak gördükleri için destek vermişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti, Bizans ve Gürcü gibi Hristiyan devletlerle mücadele etmiştir. ⁹ İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmasından sonra farklı İslâm coğrafyalarından ulema, seyahat ederek dinin ve geleneğin yayılmasına aracılık etmişlerdir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Anadolu'da kurulan ilk Türk İslâm beylikleri, bilgiyi ve geleneği Anadolu'ya taşımışlardır. Anadolu Selçuklu Devleti sahip olduğu güç ve bulunduğu coğrafyanın avantajları nedeniyle sınırlarını Batı yönünde genişletmiştir. Anadolu Selçukluları, bu süreçte Haçlı ordularıyla da mücadele etmişlerdir. İslâm topraklarını savunmak için farklı bölgelerden askerlerin ve ulemanın geldiği Anadolu toprakları, İslâm kültür ve düşüncesinin önemli merkezlerinden biri haline gelmeye başlamıştır.

İnalcık'a göre; "Osmanlı Devleti 1300 dolaylarında Küçük Asya'daki Selçuklu Sultanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır boyunda kendini gazaya, yani Kutsal Savaşa adanmış küçük bir uç beyliği olarak ortaya çıkmıştır. " ¹⁰ Devletin kuruluşunda ve teşkilatlanma sürecini tamamlamasında ulema aktif olarak rol almıştır. Hourani'ye göre; "kılıç, Türk sultanlarının, yüksek memur ve kumandan aileleri ve ordularının ellerindeydi, ama onlar bu kılıcı, din ve dini hukuk alanında öğrenim görmüş, öğretmiş, yorumlamış ve idare etmiş kimseler olan ulemayla ittifak içerisinde kullanmışlardır. " ¹¹ Ulema, devletin kuruluş döneminde idari, adli ve siyasi alanlarda önemli bir konumda olmuştur. Devletin

⁸ İbrahim Kafesoğlu, 'Alparslan', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.2, 1989, s.527.

⁹ Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss.26-28.

¹⁰ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 47.

¹¹ Albert Hourani, Modern Ortadoğu'nun Osmanlı Geçmişi, *Osmanlı ve Dünya*, (Haz.) Kemal Karpat, (Ed.) Mustafa Armağan, Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, s.99.

teşkilatlanmasını tamamlayabilmesi için gerekli olan meslek gruplarının eğitilmesinde ve toplumun dini düşüncesinin belirli bir standarda ulaştırılmasında görev almışlardır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ihtiyaç duyulan nitelikli kişiler, okuma-yazma ve ilmi alandaki bilgileri vb. nedeniyle ulema sınıfına mensuptu. Bu sebeplerden dolayı devlet bürokrasisinde hizmet etmeye başlamışlar, bazı konularda da serbest bir biçimde düşüncelerini belirtmişlerdir. Ayrıca o dönemde bazı tarikatların ve dervişlerin etkisiyle Anadolu ve civarında yaygın olan olan Heteredoks İslâmi inançların yerine Sünni mezhebinin kabul edilmesinde de önemli bir rol oynamışlardır. Bunun sonucunda ulema sınıfı, Osmanlı devletindeki ideolojik konumunu kazanmıştır. Devletin kurulmasında ve varlığını sürdürmesinde temel yapılardan birisi olan devletin resmi ideolojisi, ulemanın meşrulaştırıcı konumuyla bütünleşmiştir. Karatepe'ye göre "İslâm toplumlarının gerçek anlamdaki sivil dini toplulukları diyebileceğimiz tarikatlar, zaman zaman en güçlü siyasi liderleri bile etkileyip yönlendirecek güce ulaştıkları halde, tamamen devletin resmi bürokratik örgütlenmesinin dışında kalmıştır."¹²

Kuruluş ve klâsik dönemde yaşayan ulema, medreselerde verdikleri eğitimlerle çok sayıda bilim adamı yetiştirmiştir. İlk Müslüman devletlerden bu yana öğrenilen bilgilerin aktarılmasında ve sonraki kuşaklara ulaştırılmasında medreselerde yetişen ulema görev yapmıştır. İslâm dünyasının farklı bölgelerinde kurulan medreseler, bulundukları coğrafyalara has özellikler sergilemekle birlikte İslâm'ın temel öğretilerini bir sonraki nesle ulaştırmaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde II. Mehmet döneminden itibaren fetihlerin yönü batıya çevrilmiştir. Müslüman olmayan halkı topraklarına katmak isteyen hükümdar, bir nevi devraldığı Bizans'ın mirasını devletin kurumlarına uygulamıştır. Şeyhülislâmı kendisine bağlı bir kurum haline getirerek merkezi gücün kuvvetlenmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanmasının tamamladıktan sonra 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesi ile yeni bir ivme kazanan fetihler, 1517 yılında kutsal toprakların fethiyle dönüşümünü tamamlamıştır. Özkul'a göre; "Ulema aynı zamanda Halife sıfatıyla Osmanlı sultanına biat ederek, onun hâkimiyetini meşrulaştırmış ve onaylamıştır. Camilerde imamlar, hutbede sultan-halifenin ismini zikretmişlerdir."¹³ 1517'de I. Selim'in Mısır'ı fethetmesi ile halifelüğün Osmanlı Devleti'ne geçmesi, hükümdarları İslâm dünyasının lideri olmanın

¹² Şükrü Karatepe, 'Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi', *Yeni Türkiye Dergisi*, s. 420.

¹³ Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Uleması*, Bir Harf Yayınları, İstanbul, 2005, s. 25.

yanında dinin koruyucusu konumuna da yükseltmiştir.¹⁴ Mekke ve Medine hizmetkârı anlamlarına gelen ‘‘hâdimü’l-Haremeyni’ş-şerifeyn’’ lakabı, I. Selim’den itibaren hükümdarların lakaplarına eklenmeye başlanmıştır.¹⁵ Bunun dışında Osmanlı Devleti’nde hükümdarlar pek çok unvan kullanmışlardır. Bu unvanlar; hükümdarın güçlülüğü, adaleti, dine olan hizmetleri gibi geniş bir alanı kapsayan terimler içermektedir:

İzzeti cennet kadar yüksek Padişah, yıldızlar gibi olan Sultanların Sultanı, sultan başının tacı, Rezzâk’ın gölgesi, şahlığın doruğu, kader kitabının özü, adaletin ekvator çizgisi, celâlin ay çekimindeki mükemmelliği, şefkat ve merhamet deryası, cömertlik mücevherlerinin madeni, kahramanlık âbidelerinin menbaı... zaman sayfası üzerine adaleti yazan, iki kıtanın ve iki denizin sultanı, iki doğunun ve iki batının hakanı, iki kutsal mahallin (Mekke ye Medine) hizmetçisi...¹⁶

Osmanlı Devleti’nin İslâm devletleri arasındaki öne çıkma süreci ise bundan çok daha öncesine dayanmaktadır. Kutsal topraklara hizmet etmek için yolların ve su kuyularının açılması, II. Mehmet döneminde Memlûklü ve Osmanlı Devletleri arasında sorun oluşturmuştur. Ortaylı’ya göre; Osmanlı hükümdarları, İslâm dünyasındaki üstün durumlarını Hac yollarına hâkim olmak, Şam-Hicaz koruyuculuğunu üstlenmekte görmüşlerdir.¹⁷ Safevi şahı İsmail’in Osmanlı hükümdarı I. Selim’in karşısına başta farklı mezheplerden oldukları için meydan okuması Sünni olan Osmanlı hükümdarının, yüksek zümrelerin ve halkın kendi Sünni düşüncesini savunmak için harekete geçmesine neden olmuştur.¹⁸ Osmanlı hükümdarlarının bazı siyasi görevlerde şeyhülislama ihtiyacının olması, şeyhülislamların otoritesini arttırmıştır. Brockelmann’a göre, " Yavuz Sultan Selim'in Mısırlı dindaşlarına hücum etme müsaadesini müftüye verdirmesi ve ikinci Selim'in 1570 yılında Venedik'e karşı Kıbrıs savaşının başlangıcında tamamıyla haksız olarak barışı bozma işini meşhur müftü Ebu's-Suud'a tasvip ettirmesi bu cümledendir. " ¹⁹

I. Selim döneminde Osmanlı Devleti’nin Doğu bölgelerinde sınır komşusu olduğu Safevi Devleti’nin Şii mezhebine mensup olması ve Şiilik mezhebine ait öğretileri propaganda haline getirerek Osmanlı sınırlarına saldırması, Doğu yönünde seferler

¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 66.

¹⁵ Bkz. Hulusi Yavuz, ‘Hâdimü’l-Haremeyn’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, 1997, ss. 26-27.

¹⁶ Albert Hourani, a.g.e., s.103.

¹⁷ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitapları, 2007, s.150.

¹⁸ William H. McNeill, *Dünya Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu*, *Osmanlı ve Dünya*, (Haz.) Kemal Karpat, (Ed.) Mustafa Armağan, Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, s.62.

¹⁹ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s.254.

yapmayı gerektirmiştir. Bu olay, din ve mezhep olgusunun devletlerarası siyasette önemli bir yer kapladığını göstermektedir. Bu seferler için üst düzey ulema, meşrulaştırıcı fetvalar vermiştir. Osmanlı Devleti 14 ve 15. yüzyıllarda, Balkan Yarımadasını, Anadolu'yu, Arabistan'ı, Mısır, Libya, Tunus ve Cezayir gibi Orta doğu ülkelerini de sınırlarına katmıştır. Fethettiği bölgeleri etkilediği gibi o bölgelerin kültürlerinden de etkilenmiştir. Kültürün benimsenmesinde veya aktarılmasında kurulan medreselerin etkisi görülmektedir.

Uzunçarşılı'ya göre; Osmanlılarda ilk medrese, 731 H. (1330 M.)'de Gazi Orhan Bey tarafından o tarihte küçük beyliğin merkezi olan İznik'te yapılmış ve burada ilk müderris olarak da Türk âlim ve mütefekkirlerinden Şerefüddin Davud-i Kayseri tayin edilmiştir.²⁰ Osmanlı Devleti'nde İznik'te kurulan ilk medresenin ardından pek çok medrese kurulmuştur. Kuruluş ve gelişme döneminde tahta geçen hükümdarlar bilgiye verdiği değerin bir göstergesi olarak medrese yaptırmayı gelenek haline getirmişlerdir. Özellikle II. Mehmet ve I. Süleyman döneminde inşa edilen medreseler, devletin son zamanlarına kadar en yüksek derecede eğitim veren medreseler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Zira Osmanlı Devleti'nin üst düzey uleması olarak tabir edilen ve devletle yakın ilişkilerde bulunan kesim, bu medreselerden mezun olmuştur.

15. ve 16. yüzyıllarda bulunduğu coğrafyanın en güçlü devleti olma özelliğini elinde bulunduran Osmanlı Devleti, Coğrafi Keşiflerden sonra yavaş yavaş bu gücünü kaybetmeye başlamıştır. Devletin üst düzey yöneticileri ve uleması ilk olarak bu durumu önemsememiştir. Batılı devletlerin Müslüman olmaması, ulemaya göre "Darü'l Harp" şeklinde değerlendirilerek o bölgede yaşanan yenilikler takip edilme gereği duyulmamıştır. Buna rağmen o dönemde Osmanlı Devleti'nde bilginin aktarımı ve dönüşümü tam olarak durmamıştır. Devletin her döneminde ilim ile alâkadar olan kesimin varlığını sürdürmeye devam ettiği söylenebilir. 17. ve 18. yüzyıllar; kendi iç dinamiklerinden ve dış olaylardan dolayı siyasi, sosyal ve askeri alanlarda karmaşaların yaşandığı bir dönemdir. Ayrıca bu dönemde beşik ulemalığı sistemi çok yaygınlaşmış olup "ulema aristokrasisi"nin en belirgin olduğu zamanlardır. Bu şartlara ve bilgideki durağanlığa rağmen ulema arasında, ilmi çalışmalarını sürdürenler de vardır. Uzunçarşılı'ya göre; 17. yüzyılda yetişen önemli ulema arasında şu kişiler vardır: Bergamalı İbrahim Taşköprülüzade, Mehmed Kemaleddin Efendi, Altıparmak Mehmed Efendi, Ayşî Mehmed Efendi, Kütahyalı Hıbrî Ali Efendi,

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.1.

Kefeli Ebû'l-Beka Eyüp. 18. yüzyılda ise Kazasker Abdülbaki Arif Efendi, İshak Hocası Ahmed Efendi, Yanyalı Hoca Esad Efendi, Maraşlı Saçaklızade Mehmed Efendi, Üsküdarlı Mehmed Emin Efendi, Carullah Veliüddin Efendi, Gelenbevi İsmail Efendi, Palabıyık Mehmed Efendi ve Müftüzade Mehmed Efendi dönemlerinin rağbet edilen uleması arasındadır.²¹ Bu dönemlerde medreselerdeki kısım bozulmalar, devletin zayıflamasına bağlı olarak ortaya çıkmış genel bir bozulmanın parçası olarak görülmelidir.

Lale Devri (1718-1718) ile birlikte ise askeri alan başta olmak üzere, çeşitli alanlarda Avrupalı devletlerden geride kaldığını kabul eden Osmanlı yöneticileri devletin eski gücüne kavuşabilmesi için Batı tarzı yenilikleri ülkeye getirmeye başlamışlardır. Bu dönemde yenilikler daha çok askeri ve kültürel alanlarda yapılmıştır. Bu dönemde yapılan yeniliklere toplum, ulema ve askeri sınıfların tam olarak hazır olmadığı anlaşılmaktadır. Yapılan yeniliklerin yüzeysel olması, toplumun diğer kesimlerinde karşılığının olmaması, III. Selim dönemine kadar sürecek olan yeniliklere isyan yoluyla karşılık verilmesine ve bir takım hükümdar değişikliklerinin yaşanmasına neden olmuştur. Karal'a göre; "Osmanlı padişahı, bütün tebaasının hükümdarı olduğu gibi, Yavuz Selim'in Mısır'ı aldığı yıldan başlayarak, bütün İslâmların da halifesi idi. Osmanlı padişahları, yakın çağların başında, hükümdarlığı ve halifeliği bir aile mirası olarak kabul ediyorlardı."²²

III. Selim'in ardından tahta çıkan II. Mahmut döneminde ise Osmanlı devlet yönetiminde, toplumsal ve kültürel alanlarda yenilikler ve ıslahatlar yapılmıştır. İslâm kültürünün yanında, Avrupa kültürü ile de yetişen bir hükümdar olarak tahta çıkan II. Mahmut, yüzeysel yenilikler yapmamıştır. Modernleşme çalışmalarında, üst düzey ulemaya kendisini destekleyecek nitelikteki kişileri ataması, alt düzey ulemaya ise devlet ve ordu içinde yeni görevler vermesi, yeniliklerin toplum nezdinde benimsenmesinde önemli bir safhayı oluşturmuştur. Bilinçli olarak yapılan bu yenilikler, kendisinden sonra yapılacak olan Tanzimat Dönemi ile Meşrutiyet Dönemi modernleşme çalışmalarının dayanaklarını oluşturmuştur.

Bu çalışmada 3 ana bölüm ve sonuç bulunmaktadır. Birinci bölümde "İslâm Dünyasında Siyaset Kurumunun Doğası ve Bilgi (Ulema) İlişkisi" başlığı adı altında, ulemanın oluşma süreci ve siyaset kurumuyla olan ilişkisi açıklanacaktır. Ulemanın devlet yönetimiyle oluşan bağlantısı dönemin iç dinamikleri dikkate alınarak incelenecektir.

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., ss. 236-238.

²² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi 5. Cilt Nizam-ı Cedid Ve Tanzimat Devirleri (1789 - 1856)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.2.

Ulemanın, dini bilginin kaynağı olmasının yanında bilgi aktarıcısı olarak yaptığı görevin devlet ve toplum nazarındaki etkisi önemlidir. Kendi arasında zamanla farklılaşan ulema sınıfında; bir kısım ulemanın devlet yöneticileri ile yakın ilişkiler kurması sonucunda hükümdarlar ile ulema arasında karşılıklı çıkarların söz konusu olduğu bir yapı oluşmaya başlamıştır. Medreselerin devlete bağlı birer kurum olarak teşkil olunmaları, bu süreci hızlandırmıştır. Böylelikle üst düzey ulema olarak tabir edilen, medrese eğitiminden sonra devlet hizmetine katılan kesim ile halkın içinde görev yapan, halkla daha sıkı ilişkiler içinde olan alt düzey ulema arasında bazı görüş farklılıkları oluşmaya başlamıştır. Türklerin fetihleri ile Anadolu coğrafyasına hâkim olmaları sonucunda, medreseler de bu bölgelere doğru yayılmaya başlamıştır. Mısır ve Suriye bölgelerinde kurulan medreselerdeki bilgi aktarımının Anadolu Türk-İslâm devletleri arasında yayılması ve bunun sonuçlarına “geleneklerin aktarılması ve dönüştürülmesi” savıyla yer verilecektir. Bunun dışında Osmanlı Devleti’nin kuruluş aşamasında ulemanın meşrulaştırıcı ve idareci konumlarına yer verilecek, ulema-iktidar ilişkisine genel bir başlangıç yapılacaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti’ndeki ulema için özel bir anlam teşkil eden vakıflara devlet ve ulema açısından bakılacak, vakıfların ömür boyu hibe edilmesinin, dokunulmazlığı olmasının sonuçları değerlendirilecektir. İkinci bölümde “Osmanlı Devleti’nde Ulema Sınıfı Üyeleri” başlığı adı altında ulema sınıfının üyelerine ve görevlerine yer verilecektir. Şeyhülislâmlık makamının hükümdarlar ile olan yakın ilişkileri, meşrulaştırıcı fetvaları, statülerinin getirdiği sorumluluğun devletin her döneminde aynı olmaması ulema-devlet arasındaki gelgitli ilişkinin örneklerini oluşturur niteliktedir. 16. yüzyıl Şeyhülislâmlarından Kemal Paşazade ve öğrencisi Ebussuud Efendi dönemlerinde ulema sınıfının genel bir yükselişe geçtiği, yetki ve nüfuzlarının arttığı bilinmektedir. Bundan sonraki süreçte ise Şeyhülislâmlardan Ahizade Hüseyin Efendi, Hocazade Mesut Efendi ve Edirne olayıyla ilişkisi olduğu düşünülen Feyzullah Efendi’nin dini geleneklerde yer almamasına karşın idam edilmelerinde, dönemin karışık ortamının yanında, hükümdarların askeri ve bürokratik sınıflara güvenlerinin sarsılması da etkili olmuştur. Nitekim en bilinen örneği, II. Osman’ın katledilmesi olan yeniçerilerin asayişsizlikleri ve kısmi muhalafet hareketlerinde bulunmalarında, perde arkasında dolaylı olarak ulemanın da bir desteği ya da etkisi söz konusuydu. Osmanlı Devleti’ndeki bazı hükümdarların tahttan indirilmesindeki nedenler, devlet-ulema-asker ilişkileri çerçevesinde ele alınacaktır. Ulema sınıfının hükümdarlar ile yakın ilişkiler içerisinde olan hekimbaşı, müneccimbaşı, kazasker, padişah hocalığı gibi görevlileri, hükümdarlar ile olan bağları dikkate alınarak

açıklanacaktır. Kadıların hükümdarın temsilcisi olarak taşrada önemli bir konumda yer almaları, halkla olan temasları, bir bütünlük içerisinde incelenecek, kadıların ve naiplerinin usulsüzlüklerinin neden ve sonuçları üzerinde durulacaktır. Tezin üçüncü bölümü “Ulemanın Güç Kazanmasında Osmanlı Siyasal Yapısının Rolü” başlığı adı altında olup çalışmanın asıl bölümünü oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti kuruluş yönüyle hükümdarın tek egemen güç olduğu bir devlet yapısına sahipti. II. Mehmet’in meşhur kanunnamesiyle bu durum tescillenmiş ve başta ulema olmak üzere pek çok kurum devlet merkezine bağlanmak istenmiştir. Bu bölümde Osmanlı Devleti’nin siyasal yapısı; gelenekler, patrimonyalizm, ulema, esnaf ve yeniçerilerin devlet yönetimiyle olan etkileşimi bağlamında değerlendirilecektir. Devlete karşı kısmi muhalefet yeteneğine sahip olan toplumsal dinamiklerden ulema, yeniçeriler ve esnaf gruplarına ayrı başlıklar altında genel bir bakış açısıyla değerlendirilecek olup devlet ve toplum nazarındaki önemleri açıklanacaktır. Ulemanın alt sınıf tabakasını oluşturan medrese öğrencilerinin hareketlilikleri, III. Selim döneminde temeli atılan ve II. Mahmut döneminde gerçekleştirilen modernleşme çalışmalarında ulemanın farklı tavırlarına yer verilecektir. II. Mahmut dönemi ulema-devlet ilişkisi; esaslı modernleşme hareketlerinin başlaması, Batı tarzında kurumların kurulması ve ulemanın siyaset kurumuyla arasındaki ilişkisinde yeni bir döneme geçilmesinin getirdiği sonuçlar bağlamında değerlendirilecektir. II. Mahmut döneminde yaşanan iç ve dış gelişmeler, ulemadan aydına dönüşüm ve genel olarak 19. yüzyıla kadar olan muhalefet kültürü, özel olarak II. Mahmut dönemindeki muhalefet ile dayanakları açıklanacaktır. Çalışma, sonuç bölümünde genel bir değerlendirme ile noktalanacaktır.

Bu çalışmanın amacı II. Mahmut dönemi ulema-devlet ilişkisini muhalefet kültürü çerçevesinde incelemektir. Osmanlı Devleti’nde muhalefet kültürünün oluşması, uzun bir sürece yayıldığı için ulemanın ortaya çıktığı Ortadoğu topraklarından Osmanlı topraklarına uzanan serüvenine genel olarak değinilmesi hedeflenmektedir. Diğer devletlerde olduğu gibi İslâm devletlerinde de “din” kavramı insanlığın tarihi boyunca önemli bir konumda olmuş, buna klâsik İslâm devletlerinde dinin devletle olan özel bağı eklenince, dikkat çeken bir yapı oluşmuştur. Dini bilginin kaynağı olan ulema ile Osmanlı hanedan ailesinin devletin farklı dönemlerindeki koşullara göre şekillenen ilişkisinin tarihsel-sosyolojik açılardan incelenmesi amaçlanmaktadır. Prosedürde, mutlak monarşi ile yönetilen Osmanlı Devleti’nin kendi iç dinamikleri ve kültürel aktarım yoluyla oluşan devlet yapısında, hükümdarı etkileyen diğer toplumsal dinamiklere yer verilecektir.

Osmanlı Devleti denilince akla ilk gelen düşüncelerden bazıları, uzun yıllar boyunca geniş topraklarda hüküm sürmüş olduğu, hükümdarlarının mutlak güç sahibi olduğu, taht mücadelesinde kardeş katlinin vacip olduğu, yeniçerilerin isyan hareketleri ile bazı hükümdarları tahtından indirdiği ve konumuzla alâkalı olarak da ulemanın modernleşme hareketlerine karşı çıktığı yönündedir. Devletin diğer kurumlarında olduğu gibi da uzun yıllar boyunca varlığını sürdüren ulema sınıfını böyle bir genellemeye tâbi tutmak doğru değildir. Bu çalışma, II. Mahmut dönemindeki ulema-devlet ilişkisini toplumsal dinamikler ve muhalefet kültürü açısından inceleyeceği için önemlidir.

Osmanlı Devleti'ndeki muhalefet kültürü, II. Mahmut dönemindeki ulema-devlet ilişkileri göz önüne alınarak, bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilecektir. Bu konu, ulemaya ve sonrasındaki yenileşme hareketlerine ışık tutması açısından dönemin tarihsel, sosyolojik ve siyasal olarak bütünsel bir çerçevede değerlendirilmesine imkân vermesi bakımından seçilmiştir. Ulemanın devlet ve toplum nezdindeki konumuna dair yapılan incelemelerle, ulema sınıfının ve ulemadaki muhalif yapının daha doğru bir şekilde anlaşılmasını amaçladığı için önem arz etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM DÜNYASINDA SİYASANIN DOĞASI VE BİLGİ (ULEMA) İLİŞKİSİ

"İstisnasız hepimiz bir tür milli, dinsel ya da etnik topluluğa aitizdir: Ne kadar yüksek sesle karşı çıkılırsa çıkılsın hiç kimse, bireyi aileye, topluluğa ve tabii ki milliyete bağlayan organik bağların üstünde değildir. "²³

Bu bölümde ulema kavramının ortaya çıkma sürecine ve siyaset kurumuyla olan ilişkisinin oluşma sürecine değinilecektir. Ulemanın Hz. Muhammet'ten sonraki dönemde itibarlı bir konuma gelmesinde dini bilgilerin kaynağı olması etkili olmuştur. Bilginin aktarılması yoluyla ulemanın yetiştiği yer olan medreselerin Osmanlı Devleti'nde de faal hale gelmesi; ulema-devlet ilişkisinde önemli bir yapıyı oluşturmuştur. Ayrıca bu bölümde, Osmanlı Devleti'ndeki ulemanın hiyerarşiye dayalı yapısı, devletin gerilemesi ile ulema sınıfı arasındaki bağlantı, birincil ve ikincil kaynaklar çerçevesinde incelenecektir.

1.1. Ulemanın Ortaya Çıkışı

İlk insanlardan günümüze kadar geçen süreçte din kavramı toplumsal ve bireysel hayatta önemli bir yere sahip olmuştur. Tek Tanrılı dinlerin ortaya çıkmasından sonra dinin elçisi olan peygamberler toplumlarının en önemli kişileri haline gelmişlerdir. Sonrasında ise İslâm dininde dini ilimlerde en yetkili kişiler olan ulema sınıfına ait görevliler, devlet yönetimi ve toplum tarafından farklı ve ayrıcalıklı bir konumda görülmüştür.

Özkul'a göre; "Ulema kavramı, Arapça 'aleme' kelimesinden türemiştir. Anlamı, ilim yapan, bilgi veren kişi demek olup ulema âlim kelimesinin çoğuludur. Ulema, dini alanlar ve hukuk konularında eğitim görmüş, bilgili kişilerdir."²⁴ Ulema, sözlük anlamıyla bilginler anlamına gelmektedir.²⁵ "İlim" kökünden türeyen ve âlim kelimesinin çoğulu olan ulema, öncelikle İslâmi ilimlere sahip bir portreye işaret etmektedir.²⁶ Makdisi'ye göre ulemanın ortaya çıkışı, İslâm dininin ilk dönemlerine kadar dayandırılmaktadır. Zira ona göre, Hz. Muhammed'in yanında bulunan ashabı aynı zamanda onun öğrencileriydi. Bu kişiler İslâm dininin yorumlayıcısı ve aktarıcısı olan ulemanın ilk örneklerini oluşturmuşlardır. Peygamberin düşünce ve dine dair görüşlerini devam ettirerek

²³ Edward Said, *Entelektüel*, (Çev. Tuncay Birkan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 27.

²⁴ Osman Özkul, a.g.e, s. 17.

²⁵ <https://sozluk.gov.tr/?kelime=ULEMA> Erişim Tarihi:25.08.2019

²⁶ Mustafa Tekin, 'Osmanlı'da Ulemadan Aydına Dönüşüm Süreci', *Marife*, S.1, 2004, s. 227.

yaymışlardır.²⁷ 610 yılında Hz. Muhammed'e gelen ilk vahiy ile beraber İslâm dini ortaya çıkmıştır. İslâm dininin kutsal kitabı olan Kur'an-Kerim ise 23 yılda tamamlanmıştır. Bu süreçte dinin temel kuralları şekillenmiştir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra sahabe olarak adlandırılan peygamberi bizzat görüp sohbetinde bulunan kişiler hadislerin yorumlanmasında ve çelişkili konularda kendi bilgilerine göre hüküm vererek ulemanın oluşmasına öncülük etmişlerdir.

Kureşi'ye göre ulema sınıfı üyeleri, bilginin aktarıcısı olmasının yanında din konusunda en bilgili kişiler oldukları için devlet ve toplum nezdinde önemli bir görevi üstlenmişlerdir. İslâmi bilgilere vâkıf olan ulema sınıfı, topluma ihtiyaç duydukları alanlarda bilgi vermişlerdir. Bu konudaki yeterliliklerini gösteren belge ise çeşitli dini konularda (Kur'an, Hadis, Fıkıh, Kelam vb.) hocalardan almış oldukları icazet belgesidir. Ulemanın bilginin aktarıcısı olmasının dışında, yaptıkları davranış ve fiillerle de topluma örnek olması beklenmiştir. Çünkü din bilgini olmak sadece dini alanlarda değil yaşamın her alanında toplum için önemliydi ve rol model olarak görülüyordu.²⁸ Ulema arasından fıkıhçılar ve kelâmcılar Kur'an-ı Kerim'in esaslarına göre gündelik hayatı düzenleyen kuralları bulmak ve bunların toplum hayatındaki karşılıklarını belirlemekle ilgili çalışmalarda bulunmuşlardır. Diğer yandan mutasavvıflar ise Allah ile kul arasındaki ilişkiyi kendi düşünceleri ve bağlı oldukları tarikatlar çerçevesinde anlamlandırmaya çalışmışlardır.²⁹

İslâm dininin ortaya çıkmasından itibaren dine ait olguların oluşmasında ve geliştirilmesinde önemli rol oynayan, dinin belirli standartlara ulaşmasını sağlayan ulema, aynı zamanda dini kurallar ile bütünleştirilmiş bir toplumun meydana gelmesinde etkili olmuştur. Ulema, İslâm dininin doğduğu Ortadoğu başta olmak üzere diğer coğrafyalarda da dinin yayılmasında önderlik etmişlerdir. Özellikle İslâm'ın ikinci yüzyılından itibaren ulema tarafından fıkıh, kelam gibi Kur'an'ı anlamayı sağlayan ve belirli kuralların oluşmasında kaynak olarak kullanılan ilim dalları varlığını Hz. Muhammed'e kadar dayandırma yoluyla güvenilirlik ve kalıcılık sağlanmak istenmiştir.³⁰ Makdisi'ye göre; "Bu silsileye dâhil olan her nesil otoritesini/ meşruiyetini kendisinden önceki nesil aracılığıyla

²⁷ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yükseköğretim*, (Çev. Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu), Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 200.

²⁸ İştîyak Hüseyin Kureşi, a.g.e., s.8.

²⁹ Ira M. Lapidus, a.g.e., ss.168-169.

³⁰ Ira M. Lapidus, a.g.e., s.219.

sonuçta peygamberden almış gibi kabul edilmiştir." ³¹ İslâm'ın ilk döneminden itibaren kendini dönüştüren bilgiyi yorumlamadaki farklılıklardan ve görüş ayrılıklarından dolayı ileriki dönemlerde mezhepler ortaya çıkacaktır.

Makdisi'nin aktardığına göre Joseph Schact; Kûfeliler, Medineliler, Suriyeliler gibi coğrafi tanımlamalarla anılan ve o bölgelere dair yerleşmiş olan hukuk kurallarından söz etmiştir. İslâm'ın ikinci asrından itibaren bu bölgelerde belirli ulema etrafında toplanan kişiler, İslâm'ın üçüncü asrında oluşacak olan mezheplerin temelini atmışlardır. Kûfe bölgesinde Ebu Hanife, Medine'de Maliki, Suriye tarafında Evzai taraftarları yer almıştır. ³² Atay'a göre; "İslâm dininde mezheplerin ortaya çıkmasından sonra her mezhep farklı ulema tarafından oluşturularak bir ekol meydana getirmişlerdir. "³³ O zaman, sayısız bağımsız âlim ve küçük kişisel ekoller var olsa da dört büyük fıkıh okulunun var olduğu geniş ölçüde kabul görmüştür.³⁴ Kurulan her mezhep Kur'an-ı Kerim'in ayetlerine ve hadislerle dayanıyorsa da bunlar ulema tarafından farklı yorumlanabilmiştir. İslâm'ın temel kaynağını Kur'an ve hadisler oluşturmuştur. Buna göre, İslâm ulemasının dine dair yorumlamalara ihtiyaç duyulduğu için ortaya çıktığı söylenebilir. Kur'an'da insanları düşündürmeye sevk edecek ayetlerin yanında ilme verilen önemi gösteren ayetler ve bunun dışında bazı hadisler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıda örneklendirilmiştir;

Nasıl hükmedersiniz, Düşünmüyor musunuz? Yoksa ortaya konacak bir ilminiz mi var? Varsa kitabınızı getirin (görelim)(Saffat Suresi 37/154-157). Ellerinizi okudukları kitapları yoktur. (Sebe' Suresi 34/44). Güya, Kitabı okuyorsunuz, düşünmüyor musunuz?(Bakara Suresi 2/44). Biz bu misalleri insanlar için veriyoruz. Fakat onları ancak âlimler anlayabilirler.(Ankebût, 43) De ki, bilenlerle bilmeyenler bir olurlar mı? (Zümer, 9)Allah'a karşı gerçek huşu ve haşyeti ancak âlimler gösterirler (Fâtır, 28). De ki, benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve yanında kitap ilmi olanlar yeterlidirler. (Ra'd, 43) Âlimler peygamberlerin varisleridirler.(Ebu Davûd, Tirmizî, İbni Mace.³⁵

Makdisi'ye göre medreselerin gelişme çağında İslâm ulemasının Yunan kaynaklarını Arapçaya çevirmesi ile yeni bilgilerin ortaya çıkması İslâm düşüncesini, bilginin aktarımını ve eğitim sistemini de etkilemiştir. Yunan eserlerinde yer alan Aristo'ya dayalı akılcı düşüncenin Kur'an ve var olan dini kurallara göre nerede yer alması gerektiği

³¹ George Makdisi, a.g.e., s. 200.

³² A.g.e., 39.

³³ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1983, s. 100

³⁴ Ira M. Lapidus, a.g.e., s.276.

³⁵http://www.medresedersleri.com/kindle/ihyau_ulumiddin_ekitap_mobi_epub.pdf Erişim Tarihi: 05.02.2019

ulema arasında fikir ayrılıklarının yaşanmasına neden olmuştur. Yunan felsefesini İslâm dini ile bütünleştirerek farklı bir ekol oluşturan ulema ile bunu reddeden ulema arasındaki tartışmalar ve gruplaşmalar uzun seneler boyunca varlığını sürdürmüştür. Bu çekişmede gelenekçi olarak tabir edilen ulema, İslâm hukukuna dayalı kararlar aldığı için daha ön plânda varlığını sürdürmüştü de akli ilimlere dayalı yorumlar yapan diğer ulema da belirli bölgelere ve dönemlere göre etkinliğini arttırmış veya azaltmıştır. Sonuç olarak her iki grubun da İslâm dünyasında bilgi birikiminin oluşmasında ve aktarılmasında rol oynadığı söylenebilir.³⁶Tümar’a göre;

Antik Yunan felsefî ve bilimsel klasik eserler İslâmî ilim dünyası üzerinde etkili olmuştur. 578’de ölen Anuşirvan’ın kurduğu Cündişapur Okulu doğu ve batı kültürünün harmanlandığı bir kurumdur. Abbasi halifeleri Aristo, Platon ve Ptoleme gibi ünlü düşünürlerin eserlerinin Arapça’ya tercüme edilmesi için ulemayı desteklemişlerdir. Halife Me’mun (813-833) Beytül Hikme adlı kurumu tercüme faaliyetleri için kururmuştur.³⁷

1.1.1. İslâm’ın İlk Döneminde Ulema-Devlet İlişkisi

Medreseler, ortaya çıkmasından etkinliğini kaybettiği zamanlara kadar bulundukları coğrafyanın en önemli ve itibar edilen eğitim kurumlarının başında yer almıştır. Medreseler, kaynağını Horasan’da kurulan medreseden almıştır. Ancak teşkilatlı olarak kurulan ve bir vakfa dayanan ilk medrese Bağdat’ta kurulmuştur. Kurulan medresede ibadet için cami, öğrencilerin kalmaları için yurt ve bilginin dönüşümünün sağlanması için kütüphaneler kurulmuştur. Daha sonra ise bu sistem Şam ve Kahire başta olmak üzere diğer İslâm şehirlerine de yayılmıştır. Bu bölgelerde medreselerin gelişmesinde baştaki hanedanın desteği ve zengin kişilerin medreseleri vakıf amacıyla kurması ve himaye etmesi etkili olmuştur. Dört halife döneminden medreselerin kurulmasına kadar İslâm dünyasında eğitim ihtiyacının karşılanması; kişilere ait özel evler, mescitler gibi yerlerde yahut bazen de mekâna bağlı olmaksızın gerçekleştirilmiştir.³⁸ Hz. Muhammed döneminde mescitlerde yapılan eğitim, Emevi Devleti döneminde de uygulanmaya devam edilmiş, bunun yanısıra kişilerin kendi evinde, camilerde ve halka açık alanlarda ilmi tartışmalar yapılmaya başlanmıştır. Müslümanların çocuklarını eğitmek, temel dini bilgileri ve dil bilgisi konularında eğitim vermek için küttablar kurulmaya başlanmıştır. Sonraki

³⁶ George Makdisi, a.g.e, s. 137.

³⁷ Günay Tümar, ‘Çeşitli Yönleriyle Din’, *Dergi Park Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28, S.1, 1987, s.210.

³⁸ Ira M. Lapidus, a.g.e, s.241.

dönemlerde oluşacak olan icazet sistemine benzer bir şekilde küttablarda eğitim gören kişiler, bundan sonraki bir üst eğitim kurumu olarak kabul edilen camilerdeki ders halkalarında bilgi ve yeteneklerini geliştirme imkânı bulmuşlardır.³⁹

İslâm dininin ilk kurallarının ortaya çıkmasının üstünden belirli bir zaman geçmesi, farklı yer ve bölgelerde verilen eğitimlerle döneminin ulemasının sayısının artması, ulema arasında görüş ayrılığının yaşanmasına neden olmuştur. Lapidus'a göre; Abbasiler döneminde mezhepleşmeler ve ulema-devlet arasında görüş ayrılıkları başlamıştır. Abbasi halifesi Me'mun dönemin ulemasının kendisinin inanmış olduğu Mutezile düşüncesine katılmasını istemiştir. Lapidus halifenin bunu sadece istemekle kalmayıp ulemayı zorladığını ve bunun sonucunda önde gelen ulemanın büyük bir çoğunluğunun halife-hükümdarın isteğini kabul ettiğini söylemiştir. Ulema arasında Ahmet b. Hanbel'in İslâmi kaidelere göre bu görüşü reddetmesi, halk ve ulemanın bir kısmı tarafından olumlu karşılanmıştır. Zira o dönemdeki ulema ve toplumun bazı gruplarının bağlı oldukları İslâm düşüncesine göre, ulema daha bağımsız bir yapı teşkil etmeli, yasak ve kuralları hükümdara göre değil Kur'an ve içtihatlar göre vermelidir.⁴⁰ Aynı şekilde on üçüncü yüzyılın sonlarında, İbni Teymiye ve takipçileri kelami tartışmaları ve devrin Memlûk sultanının tavrını eleştirdikleri için hapse gönderilmişlerdir.⁴¹ Makdisi'ye e göre;

Müftülerce verilen fetvalar, doğru ve meşru bir şekilde kullanıldığında siyasi otoritenin uygulamaları üzerinde büyük bir yaptırım gücüne sahip olmuştur. Bu sebeple yöneticiler daima müftüleri kendi taraflarına çekmeye ve onları kendi çıkarları için kullanmaya, kendilerine itaat etmeyenleri de susturmaya çalışmışlardır.⁴²

Abbasi devletinin ilk zamanlarından itibaren çoğunlukla hilafetin İslâm toplumunun inançlarının kaynağı değil devlet yönetiminin merkezi olarak kabul edildiği görüşü yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Abbasi ulemasının devletin himayesi altında çalışmalarını sürdürmeleriyle başlayan sürecin sonucundaki devlet-ulema ilişkisinde, devlet memurluğu kavramı ortaya çıkmıştır. Ulema arasında, halka hizmeti karşılığında ücret talep edip geçimini bu yolla sağlayanlar olduğu gibi, başka meslek dallarıyla uğraşarak geçimini sağlayıp, ders verenler de olmuştur. Ulemanın ücret talebiyle ders vermesinde, ilim öğretmesinde devlet adamlarının teşviki de etkili olmuştur. İdareciler bu

³⁹ İsmail Yiğit, 'Emeviler', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, s.105.

⁴⁰ Ira M. Lapidus, a.g.e, s.188.

⁴¹ Meir Hatina, *100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu*, (Çev. Ekmel Geçer), Dem Yayınları, 2015, s. 823.

⁴² George Makdisi, a.g.e, s. 285.

yöntemlerle ulemaya rütbe ve maaş vererek onları kontrolü altında tutmaya çalışmış, kendisine karşı bir güç unsuru oluşmasını engellemek istemiştir.⁴³ Mardin'e göre; "ulema aynı zamanda, fikirleri kolaylıkla bir köşeye atılamayan ve dini değerlerin himayesini üstlenen bir yapıda olduğu için hem dini hem de siyasi meselelerde aktif olarak yer almıştır." ⁴⁴ İslâm dininin siyasallaşmasına müteakiben erken dönem İslâm devletlerinde başlayan iktidar mücadelesinde, ulema devletin yanında yer almaya zorlanmıştır. İnalcık'a göre;

İslâm dini ise prensipte insan ve Allah arasında aracı olarak dinsel otoriteyi temsil eden bir ruhban sınıfının varlığını kabul etmez. Buna rağmen sonuçta İslâm'da da daha çok pratik sebeplerden dolayı eski Yakın-Doğu medeniyetlerindeki benzer bir dinsel elit ortaya çıkmış, sosyal ve siyasal hayatın her safhasında önemli roller oynamıştır. ⁴⁵

Dinsel elit; siyaset kurumunun kararlarında birinci derecede etki eden üst düzey ulema ile toplumsal hayatın içinde olan düşük rütbeli ulema olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Lapidus'a göre;

Abbasi halifelerinden El- Mansur, el- Mehdi, el- Hadi, el-Reşid doğru yolda Allah tarafından yönlendirildiklerini, aydınlanma getireceklerini ve Müslümanları yeniden doğru yola ileteceklerini iddia etmişlerdir. Bu nedenle âlimleri himayeleri altına almışlardır. Ulemanın Mekke'ye hac yolculuklarını kolaylaştırmışlar, ulaşım yollarında yeni konaklama yerleri yaptırmışlar, çölde askeri güvenliği sağlamışlar ve kutsal yerlere hediyeler göndermişlerdir. Kendileri de hacca gitmişlerdir. Abbasi halifeleri, aynı zamanda, Müslüman dini liderleri, kadı ve yönetici olarak kamu hizmetine çekmeye çalışmışlardır. Adli bir hiyerarşi oluşturup devletin himayesinde âlimleri, muallimleri ve fakihleri organize etmede kadıları kullanmışlardır.⁴⁶

Bir süre sonra, İslâm kültür ve uygarlığında devlet yöneticileri ve nüfuzlu kişilerin ulemayı desteklemesi, ona hibe vermesi ayrıca medrese ve çeşitli kütüphaneler açması geleneksel hale gelmiştir. Güçlü kişilerin ilme değer verdiğini gösteren bu uygulamalar ulemayı yeni çalışmalara teşvik etmiştir.⁴⁷ İslâm'ın orta ve geç dönemlerinde bilginin aktarımı geleneksel yollarla sağlanmıştır. Bu dönemdeki ulema, İslâm'ın ilk zamanlarında

⁴³ Osman Özkul, a.g.e, s.3.

⁴⁴ Şerif Mardin, *Türkiye'de Muhalefet ve Kontrol, Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, Ankara, 1997, s. 179.

⁴⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı Devletinde Ulema*, 1973, s. 69.

⁴⁶ Ira M. Lapidus, a.g.e, s. 140

⁴⁷ Aydın Sayılı, 'Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmi Araştırma ve Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri' , *Araştırma Dergisi*, C.I, Ankara, 1963, ss. 6-7.

oluşan, bir hocayla yapılan bireysel eğitimin ve bir metnin hocadan direkt olarak alınmasının, öğrencinin metinleri tek başına okumasından daha öğretici olduğu fikrinde buluşmuşlardır. Başta ünlü hocalar olmak üzere, hocaların İslâmi eğitimle alâkalı olarak okuttukları dersler, eğitimde takip edilmesi gereken kitapların sıralamasını belirli bir çerçeveye oturtmuştur. Ayrıca hocaların okuttukları ve bizzat öğrenci olarak aldıkları dersler hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler, eğitimde zorunlu bir programın olmadığını, hocadan hocaya değişebilen bir esnekliğin de olduğunu göstermektedir.⁴⁸ Yılmaz'a göre; derslerin işlenmesinde merkezde hoca yer almış, öğretmen ile öğrenci arasında devamlı bir etkileşim söz konusu olmuştur. Öğrencilere, dersleri hocaları ya da müdridler anlatmış, öğrenciler de tek başına ya da grup halinde bunları tekrar ederek pekiştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca öğrenciler, yazıya geçirdikleri bir metni hocasının huzurunda okuyarak geri dönüt almıştır. Bu eğitim diğer İslâm devletlerinin medreselerinde de aynı şekilde devam etmiştir. 13. yüzyılda Kuzey Batı Afrika'daki bilimsel canlanmanın sağlanmasında ulemanın önemli ilim merkezleri arasındaki seyahatleri etkili olmuştur. Bağdat ve civarındaki önemli medreselerin müderrislerinden ders alan ulema geleneği, Kuzey Batı Afrika'ya taşınmıştır. Bu süreç geleneksel İslâmi eğitimin modern zamanlara kadar hayatta kaldığı yerlerde, az veya çok değişmeden sürmüştür.⁴⁹

Kuzey Afrika'daki Kahire ve Kayrevan gibi şehirler ilim ve öğretim merkezleri olarak İslâm dünyasında bilginin aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Berkey'e göre; "Kahire'de dışarıdan gelecek olan hocalar ve öğrenciler için bilgi kaynağı olarak kullanılabilecek kütüphaneler ve kalacak yerler bulunmaktaydı."⁵⁰ Ayrıca bu dönemde kitapların pahalı olması ve yazılı eserlere erişimin az olması öğrencileri kendi notlarını tutmaya teşvik etmiştir. Hocalar önceki dönem yazarlarının eserlerini okutmaya devam etmiştir. Kitaplara şerhler eklenerek var olan bilginin korunduğu ve yeni çalışmaların daha az yapıldığı bu dönem uzun bir müddet varlığını sürdürmüştür. Eğitim, medresenin şöhretine göre şekillenmeyip hocaların öğrencileri ile ilişkisine bağlı olarak farklılık gösterebilmiştir. Mısır, Şam gibi önemli bilgi merkezlerine uzaktan gelen öğrenciler ünlü bir hocadan ders almaya çalışmışlardır. Öğrenciler gelecek hayatlarını mezun oldukları okullara göre değil hocalarının şöhretine ve icazetine göre inşa etmiştir.

⁴⁸George Makdisi, a.g.e., s. 140.

⁴⁹ Harun Yılmaz, *Zengi ve Eyyübi Dimaşk'ında Ulema ve Medrese*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 15.

⁵⁰ Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, (Çev.İsmail Eriş), Klasik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 28.

İzin belgesi, onay belgesi ve diploma anlamlarına gelen icazetname⁵¹ İslâm kültür ve uygarlığında eğitimle alâkalı konularda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Uzunçarşılı'ya göre icazetname; günümüz eğitim kurumlarındaki diplomalara denk bir belgedir. Medrese öğrencilerinin medresede eğitime başladıkları zamandan mezun oluncaya kadar geçen zaman zarfında aldıkları derslerin adı icazetneme yazar ve dersin hocasının bunu imzalaması yoluyla belge tasdik edilmiş olurdu. İcazetname yalnızca medreselerde değil, aynı zamanda kendi evinde ya da başka bir mekânda ders veren hocanın, öğrencinin dersi aldığına dair imzalamış olduğu bir belgeydi. İcazetnamesini alan öğrenci, bir üst eğitim kurumuna başlamak istediği zaman bu belgeyi götürerek eğitimine devam etmiştir. Ulema sınıfının farklı görev alanlarına girebilmek için medresede istenilen bölümleri bitirmiş olmak gerekiyordu. Öğrencinin eğitim durumunu kanıtlayan belge ise hocalardan alınan icazetnameler olmuştur.⁵²

İlk dönem İslâmi ilimlerinin sonraya aktarılmasında ve belgelenmesinde dayanak noktası olarak görülen icazet sisteminde, sonraki dönemlerde sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Ünlü bir âlimden icazet almanın getirisi çok fazla olduğu için bazıları sahte icazet belgeleri düzenlemişlerdir. Bununla beraber ortaya çıkan bir diğer sorun da âlimlerin yanlarında getirdikleri küçük çocuklar için icazet almaları olmuştur. Üç, dört yaşlarında çocuklar için icazet alanların ve çocuk o anda hocanın yanında bulunduğu için bunun doğru olduğunu savunanların sayısı oldukça fazladır.⁵³

1.1.2. Medrese ve Bilginin Aktarımı

Medreseler, İslâm bilgi ve kültürünün oluşması ile aktarılmasında önemli bir görevi yerine getirmiş olan eğitim kurumlarıdır. Bozkurt' a göre; "Medrese, sözlükte okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak anlamına gelen ders (dirase) kökünden bir mekân ismidir."⁵⁴ Yazıcı'ya göre;

Türkler Emevi hilafeti döneminde, bir kısım Türk ülkelerinin fethiyle yavaş da olsa İslâmiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. Türklerin bu dini yakından tanımlarıyla 9. yüzyılın ortalarından itibaren Müslümanlığın kabulü artmış, 10. yüzyılın ilk yarısından itibaren halkı ve yöneticileri Türk olan ilk Müslüman Türk devletleri ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu sırada sırasıyla önce İtil (Volga) Bulgar Devleti (920 /921), Karahanlılar (945), Gazneliler

⁵¹ http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=icazetname&guid=TDK.GTS.5d95b2f547def9.57858807 Erişim Tarihi: 25.08.2019

⁵² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s. 75.

⁵³ Harun Yılmaz, a.g.e., s. 18.

⁵⁴ Nebi Bozkurt, 'Medrese', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, s. 323.

(963) ve Selçuklular (1038) gibi Türk-İslâm devletlerinin tarih sahnesine çıktıklarına şahit oluruz.⁵⁵

Türklerde ilk medrese ise İslâmiyet'in kabul edilmesinden sonra Karahanlı Devleti döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. Türk-İslâm kültürüne dini ve mimari eserleriyle katkıda bulunan, bulunduğu coğrafyada siyasi alanda güçlü olan Karahanlı Devleti medreseleriyle de diğer Türk- İslâm devletlerine örnek olmuştur.⁵⁶ Farklı coğrafyalarda aynı amaçla kurulan medreseler, İslâm devletlerinin çoğalması ve dini mezhepler açısından birbirinden farklılaşması ile artmaya başlamıştır. İskenderoğlu'na göre; Büyük Selçuklu Devleti'nin Abbasi Bûveyhioğullarının hâkimiyetinden kurtarması sonucunda Abbasi Halifesi, Selçuklu Devleti hükümdarları ile yakın bir ilişki içerisinde olmuşlar. Ve evlilik bağıyla aralarında akrabalık ilişkisi kurulmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin Sünni mezhebine bağlı olması sonucunda Fatimilerle yaşadığı güç ve mezhep çatışmalarında Abbasi halifesi Selçuklu Devleti lehine hareket etmiştir. Nizamiye medresesinde yetişen önemli ulemeden olan Gazali, Abbasi-Selçuklu ittifakını savunarak; Batıniyye, Karmatiyye, İsmailiyye ve Tâlimiyye gibi birbirinden farklı mezhepleri din kavramı üzerinden eleştirmiş, meşru olmadıklarını belirten açıklamalar yapmıştır.⁵⁷

Akgündüz'e göre; "sistemli bir teşkilata sahip olan külliye şeklindeki ilk medreseler ise Selçuklu hükümdarları Alparslan ve Melikşah'ın veziri Nizamülmülk'ün gayretleriyle, Bağdat'ı ikiye bölen Dicle nehrinin kenarına kurularak 1066/77 yılında eğitime başlamıştır."⁵⁸ Kurucusunun ismine dayanarak Nizamiye medreseleri olarak adlandırılan bu eğitim kurumunun ilk müderrisi Ebu İshak Şirazi'dir.⁵⁹ Nizamülmülk döneminde Bağdat'tan sonra İsfahan, Rey, Nişabur, Merv, Basra gibi şehirlerde kurulan Nizamiye medreseleri ile devlet ilim hayatında etkin bir rol oynama özelliğini sürdürmüştür.⁶⁰ Yılmaz'a göre; İslâm devletlerindeki ilk medreseler 10. yüzyılda ortaya çıkmış olsa da teşkilatlı olarak kurulan ve tanınan ilk medreseler Nizamiye Medreseleri'dir. Nizamiye medreseleri; kuruluş ve işleyiş tarzıyla kendisinden sonra kurulacak olan medreselerin kaynağı olmuştur. 11. yüzyıl ile birlikte sayıları artan medreseler, Zengi ve Eyyübi

⁵⁵ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992, s. 34.

⁵⁶ Ira M. Lapidus, a.g.e., s.213.

⁵⁷ Muammer İskenderoğlu, a.g.m., s. 439.

⁵⁸ Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, ss. 18-19.

⁵⁹ Ahmet Çelebi, *İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, (Çev. Ali Yardım), Damla Yayınları, İstanbul, 1998, s.115.

⁶⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara, 2012, ss. 43-44.

devletleri dönemlerinde önemli birer ilim merkezi haline gelmişlerdir. Bu dönemlerde devlet merkezi olan Suriye ve Mısır toprakları çok sayıda medresenin ve dolayısıyla ulemanın ve medrese öğrencilerinin bulunduğu, ilmi canlılığın yaşandığı topraklardır.⁶¹

Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ten sonra medreselerle en çok ilgilenen hükümdarlardan birisi Şam atabeyi Nurettin Zengi olmuştur. Zengi; Şam, Halep, Hama gibi şehirlerde medreseler kurulmasına öncülük etmiştir. Sonrasında ise Kahire, İskenderiye ve Kudüs gibi şehirlerin eğitim açısından önemli merkezler haline getirilmesinde başrol oynamıştır. Büyük Selçuklu devletinden sonra medreseler; Zengi, Eyyübi ve Memlük dönemlerinde Suriye, Irak ve Mısır'da, Anadolu Selçukluları tarafından Anadolu'da ve diğer Türk- İslâm beylikleri tarafından da bulundukları bölgede inşa edilmeye başlanmıştır.⁶²

Büyük Selçuklu Devleti; özellikle 11. yüzyıldan itibaren ağırlığını arttıran Batini düşüncenin etkisini kırmak ve kendi sahip olduğu mezhepsel inancı korumak için medreselerin gelişimine önem vermiştir. Medreselerde akli ilimleri yanı sıra özellikle İslâm bilimlerinin okutulmasına önem verilerek Sünni mezhebinin Türkler arasında yayılması sağlanmıştır. Lapidus'a göre; Mısır'ın Selahaddin Eyyübi tarafından fethedilmesiyle birlikte bu bölgede Sünni mezhebi yayılmaya başlamıştır. Sünni Mezhebi dışındaki diğer mezheplerin de yer aldığı medreseler kurulmuştur. Bunun en bilinen örneği, 1239 yılında her dört fıkıh mezhebini aynı binada bulundurma özelliğine sahip olan Medresetü'l-Salihiyye'dir. Mezhepler arasındaki ortak hukuki konular için de Daru'l-Hadisü'l-Kamiliyye medresesi kurulmuştur. Selahaddin Eyyübi ülkedeki medreselerde eğitim faaliyetlerinin düzenlemesine önemli katkılarda bulunmuştur. Kurduğu tesisler sayesinde pek çok âlim Mısır coğrafyasına gelmiştir.⁶³

Eyyubi devletinden sonra (1171-1462) Mısır ve Suriye civarında iktidarı ele geçirerek güçlü bir devlet kuran Memlük Devleti (1250-1517), devletin teşkilatlanmasında büyük oranda kendilerinden önceki devletlerden, özellikle de Eyyübi Devleti'nin mirasından yararlanmıştır.⁶⁴ Berkey'e göre; "Memlükler döneminde bilginin intikali

⁶¹ Harun Yılmaz, 'Medrese Nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme', *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 21, S. 40, 2016, s.34.

⁶² Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 298-299.

⁶³ Ira M. Lapidus, a.g.e., s.480.

⁶⁴ İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlukler*, Kayihan Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 179.

vakıflar aracılığıyla kurulan medreseler yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır." ⁶⁵Medreselerde farklı mezheplere göre ders verilmesi, mezhepler ve müderrisler arasında rekabetler yaşanmasına da neden olmuştur. Memlûk emiri el-Ömerî'nin Kahire'de bulunan İbn Tulun Camii'nde Hanefiler için vakıfça desteklenen yeni bir ders başlattığında, bazı Şafii talebeler Hanefi mezhebine geçerek burs imkânından faydalanmak istemişlerdir. ⁶⁶

Klasik İslâmi eğitim sistemi ve bilgi birikiminin oluşturulmasında ve aktarılmasında Hz. Muhammed'den sonra kesin kurallar koyabilecek bir otorite olmadığı için birbirinden bağımsız yapılar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde eğitimin yapıldığı başlıca yerler; medreseler, mescitler, camiler, hangâhlar, kişilerin kendi özel evleri olarak sayılabilir. Dini ilimlerde eğitim ve bilginin nakledilmesi medrese olarak bilinen kurumlara özgü olmadığı gibi, diğer dini faaliyetlerden bağımsız olmamıştır. İslâm coğrafyalarında yükseköğretimde birliğin olmayışının pek çok nedeni vardır. Bunlardan en göze çarpanı, çok sayıda İslâm devletinin olması ve bu devletlerin kendilerine ait farklı öğretim modelleri geliştirmeleridir. ⁶⁷ İslâm devletlerinde yöneticilerin benimsediği mezhep nedeniyle, eğitim-öğretimin devlet yönetimi yani hükümdar ve üst düzey bürokrasi tarafından desteklenmesi geleneği sürdürülmüştür. İslâm'ın Ortaçağında eğitim kurumlarının masraflarını yalnızca devlet karşılamamıştır. Vezir, tüccar, esnaf gibi önemli gelirlere sahip kişiler ile ulema da vakıflar kurulmasına öncülük etmiştir. ⁶⁸ Makdisi'ye göre:

Medreselerin pek çoğu vakıflar yoluyla varlıklarını sürdürmüştür. Bunun pek çok sebebi vardır. Öncelikle, bir vakfın geçerliliğini doğru bir biçimde ölçebilmek için, vakfın açıklamadığı bir takım özel sebeplere değil, vakfın beyan edilmiş olunan amaçlarına bakmak gerekir. Vakıf beyan ettiği amaçların dışında bir takım özel sebeplerle hareket etmiş olabilir. İslâm'da ölümsüzlüğü elde edebilmenin tek yolu vakıf olduğu için vakıfların; vergiden kurtulmak, erkek çocuğun aşırı israfa bulunmasını engellemek, dini liderlerini emrine alarak halkın kontrolünü ele geçirmek gibi başka amaçlara hizmet edeceğinde hiç şüphe yoktur. Vakıf kurmanın başlıca sebeplerinden birisi de mallarını müsadereye koruyabilmektir. ⁶⁹

Medreseler vakıflarla desteklenmiştir. Ulemanın yetiştiği yerler olduğu için önemlidir. Medreseler, eğitim veren diğer kurumlara göre bilginin aktarılmasında en

⁶⁵ Jonathan P. Berkey, a.g.e., s.59.

⁶⁶ Harun Yılmaz, a.g.e., s.50.

⁶⁷ Harun Yılmaz, a.g.e., s. 77.

⁶⁸ Ira M. Lapidus, a.g.e., s.480.

⁶⁹ George Makdisi, a.g.e., s. 86.

önemli kurumlar olarak öne çıkmışlardır. Memlûkler döneminde Dımaşk'ta kurulan ve vakıflarla desteklenmeyen medreseler; İzziyye Berrâniyye Medresesi, İzziyye Cevvâniyye Medresesi, Mürşidiyye Medresesi, Alemiyye Medresesi, Meytûriyye Medresesi, Azîziyye Medresesi, Bedriyye Medresesi, Kılıciyye Medresesi, Yağmuriyye Medresesi, Mürşidiyye Medresesi, Reyhâniyye Medresesi, Zencâriyye Medresesi, Mürşidiyye Medreseleridir. Hanefi ve Şafii medreseleri; Esediyye Medresesi, Azrâviyye Medresesi, Demmâğiyye Medreseleridir. Hanbeli Medreseleri; Ömeriyye Medresesi, Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi, Ziyâiyye Mehâsiniyye Medresesi, Sâhibiyye Medresesi, Sadriyye Medresesi, Mürşidiyye Medresesi ve Âlime Medreseleridir. Tek Maliki medresesi ise Salahiyye medresesidir.⁷⁰ Makdisi, Maliki mezhebinin az sayıda medresesinin olmasının nedenlerinden biri olarak Maliki vakıf hukukunun vâkıfın kendisini vakıf yöneticisi olarak atanmasını engellemesine bağlamaktadır.⁷¹ Yılmaz, Zengi ve Eyyübilerle ilgili yaptığı araştırmasında Memlûkler döneminde (1250-1517) kurulan medreselerin vakıf olarak teşkilatlandığına dikkat çekmiştir. Öğretmen ve öğrencilere maaş, burs gibi nakdi yardımların yanında ikamet etmeleri için kalacak yer de temin edilmiştir. Memlûk devletinin son zamanlarında, medrese, cami, ders halkası gibi çeşitli yerlerde yapılan eğitimler bir kuruma bağlı olmayıp resmi olmayan bir kişisel ilişkiler sistemine göre varlığını sürdürmüştür.⁷² Bunda meşhur hocaların medrese sisteminin dışında da eğitim vermeleri rol oynamıştır. Sayılı'ya göre;

Ortaçağ İslâm dünyasında bilimsel çalışmaların yavaşlamasında eğitim kurumları etkili olmuştur. Başta medrese olmak üzere bu kurumlar toplumda bulunan sosyal, kültürel ve siyasi özellikleri yansıtmıştır.

Toplumun akli ve nakli ilimlere verdiği değerin medrese nezdinde kendini dönüştürmesi bilgi aktarımını sağlamıştır.⁷³

Buna göre, İslam'ın ilk dönemlerinde devletlerin sosyal, siyasal, askeri ve kültürel alanlardaki başarılı ya da başarısız durumların bir şekilde eğitim sistemine de yansıdığı söylenebilir.

Emevi Devleti (661-750) dönemiyle birlikte devlet ve ulema arasında başlayan ilişki diğer İslâm devletleri de dâhil olmak üzere yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüştür.

⁷⁰ Harun Yılmaz, a.g.e., ss. 55-68.

⁷¹ George Makdisi, a.g.e., s.83.

⁷² Harun Yılmaz, a.g.e., s. 93.

⁷³ Aydın Sayılı, 'Üçüncü Muradın İstanbul Rasathanesindeki Mücessem Yer Küresi ve Avrupa İle Kültürel Temaslar', *Belleten*, 1961, s. 431.

Devletin ulemayı devlet memuru statüsünde istihdam etmesi ulema kesiminden farklı tepkiler gelmiştir. İslâm'ın ilk dönemlerinde de sonraki dönemlerde olduğu gibi hükümdar ile ulema arasındaki yakın ilişkiler eleştirilmiştir.⁷⁴ Halk için dahi olsa hükümdarın huzuruna çıkan âlimler kendilerine teklif edilen maaşı kabul ettiklerinden ve devlet yönetimine girdiklerinden dolayı hoş karşılanmamışlardır. Çünkü artık hükümdarın adaletsizliklerini eleştirme konumlarını kaybetmişler, maaşları ile birlikte rahat bir hayata alışmaya başlamışlardır.⁷⁵ Uludağ'ın aktardığına göre;

Bağdat'ta okullar inşa edildiği haberi kendilerine ulaştığı zaman Maverâunnehir bilginlerine bu durum söylenip açıklanmıştır. Onlar da ilmin matemini tutmuşlar ve şöyle demişlerdir: Yüksek gayret sahipleri ve üstünlüğü için kendisiyle olgunlaşmak için ilmi isteyen akıllı kişiler ilimle meşgul oluyorlardı; kendilerinden ve ilimlerinden yararlanan bilginler oluyorlardı. Ücretli olduğu zaman ise alçaklar ve tembeller ona yaklaşıyor ve (ilmin) ortadan kalkmasına sebep oluyor. Aslında (medreseler) değerli olsa da hikmet ilimleri oradan göç etti.⁷⁶

Medreselerin devletler tarafından desteklenmesi, dönemin bilgili ulemasının medreselerde çalışmaya başlaması sonucunda, burada görev yapan ulema, bir çeşit devlet memuru statüsüne dönüşmeye başlamıştır. İzgi'nin aktardığına göre Gazali, devlet bünyesi altında çalışan ulemayı ve akli ilimlere yeterince önem verilmemesini eleştirmiştir:

Söz konusu fakihler, Müslüman kardeşleri adına sultanların huzuruna çıktıklarını iddia etmektedirler. Bu fakihler, servetlerinin gayrimeşru olduğunu çok iyi bildikleri halde onların ihsanlarını kabul ederler. Hatta sultanların huzuruna meşru bir sebeple ve iyi niyetle çıkanlar bile, kendilerine bağlanan aylıkları kabul etmek ve sultanların adaletsizliklerini eleştirme konumlarını yitirmek suretiyle rahat bir hayata alışma tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Çünkü iktidar sahipleri kendileri lehine verecekleri fetvalara ihtiyaç duydukları için fakihlerin peşindedir. Fetvaya gelince... Müslüman memleketlerinden fetva verecek birçok kimse bulunduğu halde, nice farz-ı kifayeler vardır ki fakihler bunları ihmal etmiş ve asla ilgilenmemişlerdir. Bunların en mühimlerinden biri de tıp ilmidir. Öyle ki memleketlerin çoğunda, şer'i hükümlerde sözüne güvenilir Müslüman tabip yoktur. Böyle iken fakihlerden hiç biri bu mevzuu ele almaz.⁷⁷

⁷⁴ Bknz. George Makdisi, a.g.e., ss. 290-294. Ira M. Lapidus, a.g.e., ss.475-480.

⁷⁵ George Makdisi, a.g.e., s.245.

⁷⁶ Süleyman Uludağ, *İşrakilik Mensubu Olarak Kâtip Çelebi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2007, s. 268.

⁷⁷ Cevat İzgi, a.g.e., s. 31.

Gazali'nin eleştirmiş olduğu üzere, medreselerde akli ilimlere yeteri kadar yer verilmemesi sonraki dönemlerde bilginin aktarımının yavaşlamasına neden olacaktır. Akli ilimler, İslâm kültür ve uygarlığında antik Yunan eserlerinin çevrilmesiyle gelişmeye başlamıştır. İslâmiyet'in yayılmasıyla bilgi birikimi de artmaya başlamıştır. İslâm uleması kendi araştırmalarının yanı sıra unutulmuş olan eski Yunan eserlerini de İslâm dünyasına kazandırmışlardır. Kaynağını antik Yunan'dan alan akli ilimler, ulema arasında görüş ayrılıklarının yaşanmasına neden olmuştur. Makdisi, Ahmed el-İsfahani'nin Yunancadan Arapça'ya çevrilen eserlerle ilgili yaptığı eleştirileri anlatan bir şiirini şu şekilde aktarmıştır:

Eş- Şafi ve Malik'in ilmini terk ettin,
Ve ilk defa Proklüs'ün görüşlerini İslâm'a soktun,
Bence sen cemaatin dinine boyun eğmiyorsun,
Ve onlara entelektüel kibriyle yukarıdan bakıyorsun⁷⁸

Makdisi'ye göre; İslâm kültür ve uygarlığında yükseköğretimde bilginin aktarımı, eğitimin toplum hayatındaki önemi ve işlevi bir bütün olarak Müslümanların dininin gereklerinden, gereksinimlerinden kaynaklanmıştır. Eğitim sırayla mescit, mescit-han ve medrese şeklinde kendisini dönüştürmüştür. Bu eğitimin Bağdat'ta ortaya çıktığını söyleyen Makdisi, on bir ve on ikinci yüzyıllarda Batı'ya aktarıldığını ve böylelikle Batı'da Skolastisizmin ortaya çıktığını, medrese ve batı üniversiteleri arasında pek çok benzer yan olduğunu kitabının farklı bölümlerinde tekrar etmektedir.⁷⁹

İslâm ulemasının kendi yaptığı çalışmalar, antik Yunan çalışmalarıyla harmanlanmıştır. Sonrasında ise Haçlı Seferleri başta olmak üzere farklı yollarla Batı Medeniyeti İslâm medeniyetinin bilgi birikimini Avrupa'ya taşımıştır. Avrupa'nın ilk üniversiteleri arasında yer alan İngiltere üniversiteleri de İslâm medreselerinden etkilenmiştir. Makdisi'ye göre; İslâm ve Batı kültürlerinin eğitim metotlarında da benzerlikler dikkat çekmektedir. Skolastik metodun üç unsuru olan hilaf, cedel ve münazara her iki eğitim sisteminde de önemli bir yere sahip olmuştur.⁸⁰ Watt'a göre; İslâm devletlerinin Hristiyanlar tarafından da kutsal sayılan bazı şehirleri ele geçirmesi üzerine Ortadoğu topraklarına doğru yapılan Haçlı Seferleri ile İslâm kültürü ve Batı kültürü arasında etkileşim yaşanmaya başlanmıştır. Bu seferler esnasında, Hristiyan Batı

⁷⁸ George Makdisi, a.g.e., s. 211.

⁷⁹ A.g.e., s. 340.

⁸⁰ A.g.e., s. 375.

askerleri yalnızca savaşmamış aynı zamanda Müslümanların bilimsel, felsefi ve teknolojik alanlardaki bilgileri de Avrupa'ya taşımışlardır. İslâm dünyasında ulemanın oluşturduğu bilgiler, Batı tarafından dönüştürülmüştür.⁸¹ Bu örnek de “kültürler arası aktarımın” önemine işaret etmektedir.

İslâm'ın ilk asrında dini hizmetler maddi bir kazanç ve çıkar sağlamak düşüncesiyle yapılmamıştır. İslâm dininin temel kurallarını ve Kur'an-ı Kerim'i geniş halk kitlelerine benimsetmek amaçlanmıştır. Ancak sonraki asırlarda hükümdarlar ve idareciler ulemayı rütbe ve maaş vermek yoluyla kendi denetimleri altına almaya çalışmış ve bu konuda genel olarak başarılı olmuşlardır. Abbasi Devleti döneminde ulemayı özellikle kadıları maaşa bağlayan devlet yöneticileri ilk zamanlarda karşılıksız olarak yapılan hizmet prensibini bozmuşlardır. İslâmi gelenekte bilgiler genellikle ezberlenmiştir. Uygulamalı eğitimden ziyade nakle dayanan ezberci eğitim vardır. Bilgideki durağanlık, üretememe ileriye doğru adımların atılmasını kısmen engellemiştir. Ancak tüm bunlar ilk İslâm devletlerinde yeniden üretilen bilgilerin aktarılmasını ve yeni bir dönüşüm geçirmesini engelleyecek nitelikte olmamıştır.

1.1.3. Medreselerin Anadolu'ya Yayılması

Temeli Batı Asya ve Ortadoğu bölgesinde atılan medreseler zaman içerisinde İslâm devletlerinde yayılmaya başlamıştır. Bu devletlerden birisi de Osmanlı Devleti'nin kurumlarının şekillenmesinde etkili olan Anadolu Selçuklu Devleti'dir. Türkiye ya da genel olarak Anadolu Selçuklu Devleti olarak adlandırılan bu devlet, Süleyman Şah tarafından 1075 yılında İznik'in fethedilmesinden sonra kurulmuştur.⁸²

Anadolu Selçuklu Devleti'nde öğrencilerin eğitimi için yaptırılan medreselerin Moğol istilasından (1206-1299) dolayı Batı'ya doğru kaçan ulemanın sığınabileceği güvenli bir yer haline gelmesiyle, ilmi faaliyetlerde olumlu yönde gelişmeler yaşanmıştır. Lapidus'a göre; "Selçuklular Sünni İslâm'ın altyapısını inşa etmişlerdir. Dönemin ünlü ulemasını davet ederek Anadolu'ya yerleştirmişlerdir."⁸³ Medreseler özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin sıkı bir devlet himayesi denetimi altında çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Bu himaye ve denetim diğer Türk Beylikleri ve Osmanlı Devleti döneminde de sürmüştür. Ocak'a göre; "Medreseler, devlet İslâm'ının bir diğer deyişle

⁸¹W. Montgomery Watt, *İslâm'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, (Çev.Ümit Hüsrev Boysal), Ankara, 2013, s. 84.

⁸² Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.117.

⁸³ Ira M. Lapidus, a.g.e., s.419.

resmi İslâm'ın oluşturulmasını sağlamış, toplumun dini inançlarının şekillenmesi devlet eliyle sağlanmıştır." ⁸⁴

Anadolu Selçuklu Devleti'nin gelişme çağında, II. Kılıçarslan döneminden itibaren hükümdarlar ve zengin kişiler tarafından medreseler yaptırılmaya başlanmıştır. Bu dönemde inşa edilen başlıca medreseler; Konya'da Sultaniye Medresesi, Karatay Medresesi, İnce Minareli Medrese, Kayseri'de Hunat Hatun Medresesi, Sahibiye Medresesi, Sivas'ta Gök Medrese, Buruciyye Medresesi, Çifte Minareli Medrese, Ankara'da I. İzzeddin Keykavus Medresesi, Antalya'da Ertokuş Medresesi'dir. ⁸⁵ Ayrıca Anadolu Selçuklu devletinde tıp ilmine de önem verilmiş, en bilinen örneği Kayseri'de olmak üzere, devletin farklı yerlerinde Darüşşifalar yapılarak hastalıklar çeşitli yöntemlerle tedavi edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde temeli atılan medreseler ve diğer eğitim kurumları Osmanlı Devleti döneminde yapılacak olan kurumlara kaynaklık etmiştir.

1.2. Osmanlı Devleti Döneminde Medrese, Ulema ve Bilgi

1.2.1. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Ulema

Osmanlı Devleti, yapı itibarıyla kendisinden önce kurulan Türk-İslâm devletlerinden etkilenmiştir. Eroğlu'nun aktardığına göre; Farabi'nin devlet felsefesinde bünyesindeki bütün şehirleri mutluluğa ulaştırmak amacıyla birbirine kenetlenmiş olan bir toplum erdemli bir toplumdur. Böyle bir toplumun oluşması için de en önemli kişi hükümdardır. Güçlü bir hükümdar devletini geliştirir, geleceğe taşır. İyi bir hükümdara sahip olmayan milletler güçlü bir devlet kuramazlar. Osmanlı devletinin kuruluşunda farklı unsurları bir araya getiren Osman Bey güçlü bir hükümdar profili çizmiştir. ⁸⁶ Özdemir'e göre Türkler'in teşkilatlanarak kurdukları ilk devlet olan Asya Hun Devleti ile birlikte oluşmaya başlayan devlet sistemi geleneklerin aktarılması yoluyla sonraki devletler tarafından da benimsenmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti döneminde de görüldüğü üzere, Türk hükümdarları bazı uygulamaların benimsenmesi için geçmiş dönemlerdeki uygulamaları örnek vermişlerdir. Kanunlarda ve toplumsal yapıda, geçmişe bağlılık ve kültürel süreklilik kavramları önemli olmuştur. ⁸⁷

⁸⁴ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s. 55.

⁸⁵ Cahit Baltacı, '15 ve 16'ncı Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri', *M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları*, C. 1, İstanbul, 2005, s.10.

⁸⁶ Haldun Eroğlu, *Osmanlı'da Muhalefet*, Bilge, Kültür, Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 16.

⁸⁷ Hüseyin Özdemir, *Kılıç Kalem ve İlim*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2006, s. 34.

Osmanlı Devleti'ne Selçuklu Devletinden geçen vakıf sistemiyle kırsal bölgelere yapılan atamaların ücretinin karşılanması sağlanmıştır. Vakıflar, 16. yüzyılda Osmanlı merkezi gücünün doruk noktasına ulaşmasında etkili olmuştur.⁸⁸ İnalçık'a göre; "İslâm devletinde dini vakıfların çok önemli toplumsal ve ekonomik bütünleyicilik işlevini üstlenen, temel bir yeniden-bölüşüm kurumunu temsil ettiği açıktır."⁸⁹

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme çağlarında asabiyet ve din olgusunun etken olduğu nedenlerden dolayı adaletli kanunlar çıkarılması, devletin sınırlarını genişletmesinde önemli bir rol oynamıştır. Devletin dini ve yönetim kurumları ırksal kökenlere değil millet sistemine göre şekillendirilmiştir. Hükümdarın farklı milletleri oldukları gibi kabul etmesi devletin gelişmesinde ve varlığını uzun yıllar boyunca korumasında etkili olmuştur. Yapılan fetihler sonucunda devlet toprakları üç kıtaya yayılmıştır. Batı'ya doğru yapılan fetihlerde din gayesi ön planda olmuştur.⁹⁰ Atay'a göre; "Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme dönemlerindeki gerek asabiyetten gerekse dinden kaynaklanan bir moral gücü başta idareciler olmak üzere bütün memurların devlet hizmetinde etkin olmasını sağlamıştır."⁹¹ Bu memurların devlet yönetimiyle yakın ilişkiler içinde olan ve halka da ulaşabilen kesimini ulema sınıfı oluşturmuştur. Ulema sınıfının eğitim gördüğü medreseler vakıflar yoluyla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Uzunçarşılı'ya göre;

İslâm âlemindeki cami, medrese, imaret, hastane, köprü, çeşme gibi dini, ilmi ve sosyal kurumların kural, kanun ve vakıf şartları birbirine benzer nitelikteydi. Bu kurumların devamı, bunları yaptıranlar tarafından belirlenen vakıflarla sağlanmıştır. Vakıf yapılan memleketler herhangi bir İslâm devleti tarafından işgal edilse bile yapılan vakıflar ve bunların hükümleri o bölgeyi elde etmiş olan hükümdarın onayıyla almıştır..⁹²

Bütün bu olayların yaşanma sürecinde ulemanın görüşlerinden faydalanılmıştır. Çelik'e göre; "hükümdarların sıfatlarından sayılan dinin koruyuculuğu sıfatı, öğrenim üzerinden dinin korunmasını ya da en azından gözetilmesini içermekteydi. Vakıf kurmak hükümdarlık vazifesinin zillulahi fi'l arz (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) olmanın

⁸⁸ Armando Salvatore, *The Sociology of Islam, Knowledge, Power and Civility*, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex, 2016, s.174.

⁸⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, İstanbul, 1994, ss.84-85.

⁹⁰ Hüseyin Özdemir, a.g.e., ss. 28-29.

⁹¹ Hüseyin Atay, a.g.e., s. 112.

⁹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s.1.

şanıındandı."⁹³ Osmanlı devletinde bilginin aktarımını sağlayan ulema sınıfı ilk zamanlarından Osmanlı döneminin sonuna kadar farklı evrelerden geçmiştir. Ulemanın zamanla devletle yakın ilişkiler kurması, maaş alması ulema sınıfı arasında farklı yorumların oluşmasına neden olmuştur. Özellikle İslâmiyet'in ilk dönemlerinde devlete bağlı olarak çalışmak pek hoş karşılanmamışsa da sonraki dönemlerde ulemanın büyük bir kısmı devletin koruyuculuğu altında çalışmalarını sürdürmüştür. Osmanlı uleması da benzer süreçlerden geçerek kendine has özellikleriyle devlete ve topluma hizmet vermiştir. Ulemanın çoğu devlete ait medreselerde eğitim görmüş ve Şeyhülislâmlık makamı ortaya çıkıncaya kadar kazasker tarafından atanmıştır.⁹⁴ Lewis'e göre; Osmanlı'da önemli bir konuma sahip olan ulema, devletin son zamanlarına değin devlet yönetimini etkileyen gruplar içerisinde yer almıştır. III. Mehmet (1595- 1603) döneminde başladığı kabul edilen duraklama dönemiyle birlikte ulema sınıfı ve yeniçerilerin önemi artmaya başlamıştır. Ulemanın vergi vermemesi, mallarını miras olarak bırakması, meşrulaştırıcı fetvalarına ihtiyaç duyulması ve yeniçerilerin devletin zayıflamasıyla daha serbest hareket etmeleri, beğenmedikleri uygulamaları eleştirmeleri vb. nedenler bunda etkili olmuştur.⁹⁵

Osmanlı Devleti'ndeki eğitim ve öğretimin temeli daha önce kurulan medreselere dayandırılmaktadır. Ancak 1453'te Osmanlı Devleti'nin Bizans'a ait toprakları fethetmesi, hükümdarların bilgi birikiminin artması ve yayılmasını sağlama gibi çabaları nedeniyle, hiyerarşiye dayanan yeni bir eğitim sistemi oluşturulmuştur. ⁹⁶ Osmanlı Devleti'nin kurulma dönemindeki medreseler önceki dönemlerden büyük ölçüde izler taşımaktadır. II. Mehmet'in (1451-1481) İstanbul'un fethinden sonra kurulmasını sağladığı Sahn-ı Seman Medreseleri ile eğitim öğretimde başlayan gelişmeler I. Süleyman döneminde kurulan Süleymaniye Medreseleri ile en üst seviyeye ulaşmıştır. ⁹⁷

Her iki medresede de okutulan ilimler döneminin ünlü hocaları tarafından öğretilmiştir. İslâm dünyasının farklı noktalarından öğrenciler ilim için Osmanlı topraklarında ikamet etmişlerdir. Sahn-ı Seman medreselerinin kurulmasına kadar

⁹³ Murat Çelik, *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri*, Küre Yayınları, İstanbul, 2019, s. 51.

⁹⁴ Madeline Zilfi, *Osmanlı Uleması*, (Çev.Mehmet Faruk Özçınar), Birleşik Yayınevi, Ankara, 2008, s. 7.

⁹⁵ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi, (Çev. Selen Kölay), Arkadaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.237.

⁹⁶ Hüseyin Atay, a.g.e., s. 9

⁹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s.7.

Osmanlı ulehasının Suriye, Mısır, Horasan gibi bölgelerde eğitim görmesi ve sonrasında kendi topraklarına dönerek bilginin aktarımını yapması olayı tam tersine dönmüştür.⁹⁸

Tablo 1.1: Medreselerin Hükümdarların Dönemlerine Göre Dağılımı

Orhan Bey	10
I. Murat	7
I. Bayezid	23
I. Mehmet	7
II. Murat	38
II. Mehmet	30
II. Bayezid	33
I. Selim	8
I. Süleyman	106
II. Selim	17
III. Murat	42
III. Mehmet	5
Dönemi Belli Olmayan Medreseler	24
Toplam	350

Kaynak: Mübahat Küçüköğlu, ‘1869’da Faal İstanbul Medreseleri’, *İÜTED*, 1977, s.7.

Osmanlı Devleti’ndeki en alt düzey medreselerde Arap dilbilgisi ve sözcük dizini, mantık, kelam, astronomi, geometri ve belagat öğretmiştir. İkinci düzeydeki medreselerde edebiyat ve belagat üzerinde durulmuştur. Yüksek düzeydeki medreseler olan Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreselerinde ise fıkıh ve kelam ilimleriyle alâkalı eğitimler verilmiştir.⁹⁹ Aynı zamanda Sahn-ı Seman medreselerinde akli ve nakli ilimler konusunda da eğitim verilmiştir.¹⁰⁰ Ulemanın hiyerarşiye dayanan yapısı, devletin ilerleyen dönemlerinde devlet siyasetinde önemli olduğu için aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

1.2.2. Ulema Sınıfındaki Hiyerarşi

Ulemanın bir numaralı üyesi Şeyhülislâm, yani diğer adıyla müftüdür. Şeyhülislamdan sonra Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri gelmektedir. Kazaskerlerin hükümdarla olan yakın ilişkileri ulema sınıfında üst düzey rütbelerde yer almasını

⁹⁸ Zeki Salih Zengin, ‘Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme’, *Vakıflar Dergisi*, 1997, s. 401.

⁹⁹ İra M. Lapidus, a.g.e., ss.443-444.

¹⁰⁰ Fahri Unan, ‘Sahn-ı Seman’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2008, s.532.

sağlamıştır. Ki şeyhülislamlık makamı oluşturuluncaya dek en üst ulema görevlisi olarak kazaskerlik rütbesi vardı. Tabloda yer alan altı büyük kadılık arasında hiyerarşik bir sıra izlenmiştir. En düşük olan Mahreç kadılığından en yüksekteki Rumeli kadılığına doğru bir yükselme söz konusudur. Bu üyelerin dışında devletin taşra teşkilatında önemli bir yapıya sahip olma kadıların atanmasında şeyhülislamın söz sahibi olduğu görülmektedir.

Devletin ilk dönemlerinde bu sıralamaya uygun atamalar yapılmışsa da sonraki dönemlerde liyakatsız atamalar yapılmaya başlanmıştır. Liyakatsız atamalar ulema sınıfı üyeleri arasında huzursuzluklara neden olmuş, taşra uleması ile devlet merkezinde yer alan ulema arasında var olan görüş ayrılıkları daha belirgin bir hal almıştır. Bu durum da medreselerde bilgi aktarımında ve yeni bilgilerin dönüştürülme sürecinde temel bazı aksaklıkların yaşanmasına neden olmuştur.

Tablo 1.2. İlmiye Hiyerarşisi

Şeyhülislâm (İstanbul'un Büyük Müftüsü)	
Büyük Kadılar (Büyük Molla) Hiyerarşisi	
Derece	Makam
Rumeli	Rumeli Kazaskeri ve unvan sahibi kadılar
Anadolu	Anadolu Kazaskeri ve unvan sahibi kadılar
İstanbul	İstanbul kadısı ve unvan sahibi kadılar
Haremeyn	Mekke ve Medine kadıları ve unvan sahibi kadılar
Erbaa	Edirne, Bursa, Kahire ve Şam kadıları ve unvan sahibi kadılar
Mahrec	Halep, Eyüp, Galata, İzmir, Selanik, Üsküdar, Yenişehir ve Kudüs kadıları ve unvan sahibi kadılar

Kaynak: Madeline Zilfi, *Osmanlı Uleması*, (Çev.Mehmet Faruk Özçınar), Birleşik Yayınevi, Ankara, 2008, s. 7

Osmanlı Devletinde kuruluş özellikleri açısından medreseler, beş ayrı dönemde incelenmektedir. Birincisi, ilk medrese olan Orhan Gazi'nin İznik'te kurulmasını sağladığı Orhaniye medresesinden (1331) I. Bayezid devrine kadar olan dönemdir. Bu süreçte medreseler teşkilatlanmasını tamamlamış, genel kurallar ve kanunlar yerleşmeye

başlamıştır. İkinci dönem; 1402 yılından Semaniye Medreselerinin kuruluşuna kadar olan dönemdir. 1471’de II. Mehmet tarafından kurulan Sahn-ı Seman medreseleriyle yedi çeşit medrese rütbesi oluşturulmuştur. Süleymaniye medreselerinin kurulmasıyla birlikte bu sayı 10’a yükselmiştir. Belirli bir hiyerarşiye göre sınıflandırılan medreselerin isimlerine aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 1.3. Osmanlı Medreselerinin Dereceleri

II. Mehmet Döneminde Var Olan Medreseler	I. Süleyman Döneminde Kurulan Medreseler
1.Haşiye-i Tecrid Medreseleri (20’li Medreseler)	1. Hareketi Altmışlı
2. Miftah Medreseleri (30’lu Medreseler)	2. Musila-i Süleymaniye
3. Kırklı Medreseler	3. Süleymaniye Medreseleri
4. Harici Ellili Medreseler	
5. Dahili Ellili Medreseler	
6. Sahn-ı Seman Medreseleri	
7. Altmışlı Medreseler	

Kaynak: Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, C.1, İstanbul, 1997, s. 35-38.

I. Süleyman tarafından kurulan Süleymaniye medreseleri ile var olan derecelere 3 yeni derece eklenmiştir. Süleymaniye medreselerinin kurulmasından II. Meşrutiyet dönemine kadar geçen süre aynı zamanda devletin duraklama döneminden çöküş dönemine kadar geçen zamanı da kapsamaktadır. Bu dönemde ulema ve medreseler kendini yenilemeye çalışmıştır. Medreselerin son dönemini ise 1914 yılında Darü’l Hilafeti’l Âliyye Medresesinin kurulmasından, medreselerin kaldırılışına kadar geçen süreç oluşturmaktadır.¹⁰¹ Osmanlı devletindeki medreselerin ders programları kurulmasından son dönemlerine kadar fazla bir değişime uğramamıştır. Medreseler, ulemayı ve toplumun diğer önemli görevlilerini yetiştiren bir kurumdu. Medresede yapılan eğitimin arka planında medrese görevlileri bulunmaktaydı. Medreselerde eğitimin verilmesinden ve düzenin sağlanmasından sorumlu olanlar idareciler, eğitimciler ve hizmetliler olarak üç ana sınıfa ayrılmıştır. Eğitimi müderrisler vermiştir. Müderrislere müdirlere yardımcı olmuştur.

¹⁰¹ Cevat İzgi,a.g.e., ss. 35-38.

Müderis yardımcısı olan müdler, dersleri müzakere ile tekrar etmişlerdir. En liyakatli danışmentlerden seçilen müdler öğrencilerin ders düzenleriyle de ilgilenmişlerdir. İdare sınıfı kuralların konulmasını ve medresenin vakıflara göre hizmet etmesinden sorumluydu. Bunlar arasında müteveli, kâtip, medresenin gelirlerini toplayan cabi gibi görevliler bulunmaktaydı. Hizmetliler ise medresenin temizlik ve düzenini sağlamışlardır. Bunlar ise genellikle kütüphaneci, kapıcı, aydınlatmayı sağlayan kandilci, temizlikçiden oluşmaktaydı.¹⁰²

Tablo 1.4.Klâsik Dönem Medrese Dersleri

Medrese	20 Akçeli (Haşiye-i Tecrid)	30 Akçeli (Miftah)	40 Akçeli (Hariç)	40 Akçeli (Dahil)	50 Akçeli (Hariç)	50 Akçeli (Dahil)	50 Akçeli Sahn	60 Akçeli
Belagat	Mutavvel	Şerhi Miftah	Miftah	Şerh-i Miftah				
Kelam	Haşiye-i Tecrid	Haşiye-i Tecrid		Şerhi Mevakıf	Şerhi Mevakıf			
Fıkıh	Şerhi Feraiz	Sadruşşeria	Sadruşşeria Şerh-i Feraiz	Sadruşşeria	Hidaye	Hidaye	Hidaye Şufadan	Hidaye Şerhi Feraiz
Hadis		Mesabih Meşarik	Mesabih	Mesabih	Mesabih	Buhari	Buhari	Buhari
Usul			Tavzih			Telvih	Telvih	Telvih
Tefsir							Keşşaf	

Kaynak: Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, C.1, İstanbul, 1997, ss. 178-179.

¹⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., ss.7-8.

1.2.3. Osmanlı Uleması-İktidar İlişkisi

Osmanlıda ulema sınıfının üyeleri; Şeyhülislâmlık, kazaskerlik, padişah hocalığı, hekimbaşılık, müneccimbaşılık gibi devletin üst düzey rütbelerinde yer aldığı gibi toplumla iç içe bulunan kadılık, kadı naipliği, imamlık, taşradaki medrese öğrencileri gibi oldukça geniş bir alana yayılmışlardır. İpşirli'ye göre; "Osmanlı Devletinde medrese eğitimi tamamlayıp hukuk, eğitim, başlıca dini hizmetlerde, bürokraside sorumluluk üstlenen veya kendisini tamamen toplum hizmetine adayan ilim insanlarına ortak bir terim olarak ulema denilmiştir."¹⁰³

Osmanlı Devleti'ndeki vergi vermeyen ve devlet yönetimi etkileyen kesimi ilmiye, kalemiye ve askeriye sınıfları oluşturmuştur. İlmiye sınıfına üye olan kişilere ulema adı verilmiştir. Ulemayı, toplumun diğer kesimlerinden ayıran kendilerine has kıyafetleri vardır. Şeyhülislâm, kazasker, hekimbaşı gibi farklı rütbelerin kıyafetleri de birbirinden farklı idi. Ulema sınıfının diğer gruplardan ayrılan bir diğer özelliği, dini alandaki bilgisi ve konumu dolayısıyla idam edilemez oluşlarıdır. Ancak bu durumun istisnaları vardır.¹⁰⁴ Bazı Şeyhülislâmların, devletin Sünni âkidelerine karşı muhalefet ettikleri düşünülen âlimlerin ve ayrıca ulemanın farklı rütbelerinden bazı görevlilerin idam edildiği görülmektedir. Ulema sınıfının gücü zaman zaman devlet tarafından kısıtlanmış, değişime ve dönüşüme uğramış olsa da dine dayanan konumundan dolayı önemini uzun yıllar boyunca korumuştur.

Uzunçarşılı'ya göre; "ulema, devlet teşkilatının dışında ayrı bir unsur değildi. Bizzat, sistemin içerisinde yer alarak devlet yönetimini doğrudan etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu dönemlerde ulemanın devlet teşkilatında görev aldığı, beyliğin kurumlarının oluşturulmasında aktif olarak çalıştığı bilinmektedir."¹⁰⁵ İlk Osmanlı vezirleri ve devletin teşkilatlanmasında etkili olan hukuk adamları, Sinanüddin Yusuf, Alaaddin Paşa, Çandarlı Halil ulema sınıfından gelen kişilerdi."¹⁰⁶

Erken Çağ Osmanlı toplumunda en üst düzeyde bulunan enderundan yetişen kullar ile en alt düzeydeki reaya arasında bir dizi meslek ve sosyal grup yer almıştır. Bu hiyerarşide en belirgin dini elit ulema idi. Ulema, diğer İslam Devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de İslam'ın baş koruyucuları olmuştur. Ulemanın bu konumunu

¹⁰³ Mehmet İpşirli, *Osmanlı Uleması*, Osmanlı Ansiklopedisi Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.71.

¹⁰⁴ Yahya Akyüz, *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 70.

¹⁰⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.522.

¹⁰⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Millet*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s. 37.

kazanması kısa bir süreçte gerçekleşmemiştir. Bu durum İslâm kültür ve geleneğinin Osmanlı Devletine medreseler ve ulema ile taşınması ile yakından alâkalıdır.¹⁰⁷ Osmanlı ulema sınıfının belirli kurallar etrafında birleşmesi, kararlarını Sünni mezhebine göre vermesi, devletin geçmişten taşınan gelenek ve göreneklerinin kendine has bir yapıda ifade edilmesine dayanan, hükümdarlar tarafından ilan edilen kanunnamelerin de devlet hukuk sistemine girmesine olanak tanımıştır. İnalcık'a göre;

9. yüzyılın sonlarına doğru dönemin uleması İslâm dini için içtihat kapısının kapanmış olduğunu ilan etmişlerdir. İchtihat, kanunlarda ya da örf ve adet hukukunda uygulanacak açık ve kesin bir kuralın bulunmadığı durumlarda İslâm hukukçusunun kanun yaratma yetkisi olarak tanımlanmaktadır. İslâm dininde bütün kurallar Kur'an-ı Kerim'e dayanmıştır. Ve şeriat kanunları adıyla devlet ve toplum hayatına yön vermiştir.¹⁰⁸

Bu kanunlar İslâm dininin ilk zamanlarından itibaren İslâm devletlerinde uygulanagelmıştır. Hükümdar, bu kanunlara uymuştur ve müdahalede bulunmamıştır. Yalnızca şeriat kurallarının uygulanmasından sorumlu olmuştur. Dini konularda yeterliği olmayan hükümdarların yorumda bulunma hakları da yoktur. Ancak Osmanlı Devleti'nde hükümdarlar kendi adına kanun yaptırarak şer'i hukukun yanında örfi hukuk olarak adlandırılan bir hukuk sisteminin oluşmasını sağlamıştır. Bu sistemin oluşturulma amacı, daha önceki İslâm devletlerinin bazılarında görüldüğü üzere halkın devlet görevlileri tarafından haksızlığa uğramasının engellemek istenmesidir. Haksızlığa, şiddete ya da zorbalığa uğrayan halkın devlete ulaşabilmesi için örfi kanunlar uygulanmaya başlanmış, devlet görevlilerinden şikâyetçi olan kişiler aynı zamanda mahkemelere çıkarak haklarını savunma imkânına sahip olmuşlardır. Heyd'e göre; " bu mahkemeler ile halk ile devlet arasında bir köprü kurulmaya çalışılmış, adaletin sağlanması ve haksızlıkların giderilmesi amaçlanmıştır. Kurulan mezâlim mahkemelerine hükümdar ya da üst düzey bir saray görevlisi başkanlık etmiştir. " ¹⁰⁹

Osmanlı Devleti'nde örfi hukukun en büyük örneğini oluşturan kanunnameler İstanbul'un fethinden sonra yeni bir tarzda düzenlenmiştir. Fatih Kanunnamesi ile büyüyen ve gelişen devletin ihtiyaç duyduğu kanunlar yürürlüğe konulmuştur.¹¹⁰ II. Mehmet'in

¹⁰⁷ Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europa*, Cambridge Universty Press, Cambridge, 2002, s.69.

¹⁰⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 22.

¹⁰⁹ Uriel Heyd; Selahaddin Eroğlu, 'Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat', *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.26, S.1, 1984, s. 633.

¹¹⁰ Ahmet Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s. 26.

kanunnamesi ile devletin merkez teşkilatı güçlendirilmek istenmiş aynı zamanda da halkın devlete olumlu bir bağlılık içinde olması amaçlanmıştır. Hükümdarların yayınladığı adaletnameler de örfi hukuka ait bir terim olarak hükümdarın adaletin dağıtıcısı olduğunu gösterir nitelikte bir uygulamadır. İncalcık'a göre adaletname, "kökü eski İran imparatorluklarına uzanan Ortadoğu devlet ve hükümdar anlayışının en belirgin özelliklerinden birisidir. Burada hükümdarın mutlak otoritesi, haksızlığın kaldırılmasında en son tedbir olarak görülmüştür. " ¹¹¹ Popüler protesto, Osmanlı İmparatorluğu da dâhil olmak üzere modern politikalarda sosyal ve politik yaşamın düzenli bir özelliği idi. Osmanlı âleminde, halk protestosu çoğunlukla kadıların mahkemelerindeki toplu itirazlar ve üst düzey devlet yetkililerine veya sultana dilekçelerle ifade edilmiş ve şikâyetlerin giderilmesi istenmiştir. Aksine iddialar yapılmış olsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nda insanların resmi şikâyet hakkı olması normal bir durum olarak görülmelidir. ¹¹²

Osmanlı hükümdarlarının şeri hükümlerin yanında büyük ölçüde örfi kanunlardan yararlandıkları görülmektedir. Zira ulemanın verdiği fetvaların bazılarında "şer'i masihat değildir, ul'ulemr ne ise öyle olsa" ibaresinin bulunması örfi hukukun önemini gösterir niteliktedir. Heyd'e göre;

Osmanlı hükümdarları görev aldıkları örfi mahkemelerde şeriata dayanan hukuk kurallarına nispeten daha ılımlı, halk yararına, siyasi ve idari birlik için yararlı olan kararlar vermişlerdir. Bu sistem Osmanlı Devleti'nde batılılaşma hareketleri başlamadan önce Anadolu dışında diğer Kuzey Afrika, Güney Arabistan, Endonezya gibi bazı İslâm devletlerinde de bulunmaktaydı. ¹¹³

Bu bilgiler doğrultusunda, İslâm coğrafyasının farklı yerlerinde benzer kanun ve uygulamaların bulunmasını Müslüman toplumlar arasındaki etkileşime örnek olarak gösterebiliriz. Şeriat kanunlarının yanında örfi kanunlarının oluşup gelişmesinde Osmanlı devletindeki ceza kanunlarının önemli bir yeri vardır. Diğer bazı kurumlarda olduğu gibi Osmanlı ceza kanunun oluşmasında da İlhanlı Devleti ile Bizans Devleti'nin uygulamalarından etkilenilmiştir. ¹¹⁴

¹¹¹ Halil İncalcık, 'Adaletname', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, ss.346-347.

¹¹² Eleni Gara, *Popular Protest and the Limitations of Sultanate Justice*, *Popular Protest and Political Participation in The Ottoman Empire*, (Ed. Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı, Christoph K. Neumann), İstanbul Bilgi University Press, İstanbul, 2011, s.89.

¹¹³ Uriel Heyd, 1984, a.g.m., s. 634.

¹¹⁴ Uriel Heyd, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, (Çev. Ferhat Koca), Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 52.

Kanunnamelerin etkisi 17. yüzyıl başlarından itibaren azalmaya başlamıştır. Bunda, devletin siyasi güç ve mekanizmasında bozulmalar yaşanması önemli rol oynamıştır. Devletin kurulmasından itibaren dini yorumlama yetkisinden dolayı hükümdar için ulema sınıfı, farklı bir konumda olmuştur.¹¹⁵ Halil İnalçık'a göre; "bir Hristiyan devlete kapitülasyon verilirken veya verilmişlerde bir madde değiştirilirken şeyhülislâmın fetvasının alınmasına özen gösterilmiştir."¹¹⁶ Ulemanın dine bağlı olarak devlet ve toplum tarafından önemli bir konumda görüldüğü bilinmektedir. Ulema sınıfının mensupları aynı zamanda günlük hayatta yaşanan çeşitli toplumsal ve bireysel sorunların çözümünde de görev almıştır. Osmanlı Devleti'nde ulema sınıfı, devlet ve toplumdaki bazı uygulamaların düzenlenmesinde bilgi sahibi oldukları için önemli bir konumda görülmüşlerdir. Ulema, hükümdarın ihtiyaç duyduğu fetvaları onaylaması, kırsal kesimde yaşayan halkın birçok konuda başvurduğu bir mercii olması gibi nedenlerle de siyaset kurumunun ihtiyaç duyduğu bir grubu oluşturmuştur. Ulemanın çeşitli görevlere atanmasında, hükümdarın ya da sadrazamın değil Şeyhülislâmın yetkili olması, ulemanın kendi içlerinde bir hiyerarşi oluşturmasının ve düşüncelerini daha serbest bir biçimde ifade etmesinin yolunu açmıştır.¹¹⁷ Ancak bu durum, devlet genelinde resmi olarak kabul edilmiş olan Sünni mezhebinin dışındaki düşüncelerin de üst düzey ulema tarafından kabul edilmesini sağlamamıştır. Tam aksine, gelenekleri koruma görevinin kendilerinde olduğuna inanan üst düzey ulema üyeleri bu tarz görüş ayrılıklarına muhalif yönde hareket etmişlerdir.

Ulemanın devlet idaresinin çeşitli alanlarında görev yapmasında kendisinden önceki İslâm devletlerinin geleneklerinin aktarılması etkilidir. Abbasilerden Selçuklulara oradan da Osmanlılara geçen bu gelenek ile İslâm kültürünü Türk kültürü ile uzlaştıran büyük âlimlerin yetişmesi sağlanmıştır. Osmanlı devletinde ulema sınıfı yalnızca hukuk ve eğitim ile ilgilenmemiş, bunun dışında özellikle gelişme çağında önemli eğitim kurumlarının kurulması, devlet sınırlarındaki ve sınır dışındaki büyük ulemanın İstanbul'a gelmesi ile ülkedeki ilim ortamının canlanması sağlanmıştır. Osmanlı devletinin kuruluş ve yükselme dönemlerinde devlet bürokrasisinde ulema sınıfından pek çok kişi görev almıştır. Bunların yanında devletin gelişimine yön veren manevi mimarlar da vardı. İnalçık'a göre bu din adamları arasında; Osman Beyi Edebali, II. Mehmet'i Molla Gürani ile Akşemseddin, I. Selim ve Kanuni'yi Kemalpaşazade, Ebussuud, Zenbilli Ali gibi üst düzey

¹¹⁵ Halil İnalçık, 2005, a.g.e., s.33.

¹¹⁶ Halil İnalçık, 2018, a.g.e., s.4.

¹¹⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev.Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s.182.

ulemaya mensup kişiler etkilemiştir. Osmanlı padişahları tarafından daima himaye görmüş yüzlerce derviş, zaviye ve tekke, sultan beratıyla vakıflara sahip olmuşlardı. Her padişah bir tarikat şeyhine yakınlık göstermiş ve vakıflar bağışlamıştır.¹¹⁸

1.2.4. Osmanlı Devleti'nin Gerilemesi ve Ulemaya Olan Yansıması

Bir devletin herhangi bir kurumunda ya da bu kurumu oluşturan yapı ve görevlilerinde meydana gelen değişimlerin devlete ve topluma olumlu ya da olumsuz bir şekilde yansıtacağı düşünülmektedir. Osmanlı Devleti, çağının en gelişmiş devletlerinden birisi olarak varlığını sürdürürken dünyada yaşanan önemli olaylara ve bunun sonucunda oluşan yeni düzene geç kalması nedeniyle başlayan duraklama dönemi önlenememiş ve nihayetinde devletin yıkılmasına doğru giden yolu açmıştır. Hem devlet kurulurken hem de sonraki süreçlerde askeriye ve kalemiye sınıfının yanında ulema sınıfının da yeri ayrı olmuş, bu gruplar devleti ayakta tutan unsurları oluşturmuşlardır. Bu süreçte dine, dolayısıyla ulemaya olan önem özel olarak belirtilmiş ve yeri gelince de tekrar edilmiştir.

Muhteşem Süleyman olarak adlandırılan I. Süleyman dönemi Osmanlı Devleti'nin her anlamda en güçlü olduğu zamanları oluşturmaktadır. I. Süleyman, Doğu ve Batı yönünde ve denizlerde yapılan fetihlerle devlet sınırlarını genişletmiş, gücünü diğer devletlere de kabul ettirmiştir. Bu dönem aynı zamanda genel olarak devletin duraklama sürecine girmesinin temellerinin atıldığı, bazı kurumlarda sorunların yaşanmaya başlandığı dönem olarak da kabul edilmektedir. Koçi Bey'e göre; "Düzenin bozulması 1594 yılına kadar dayanmaktadır. Ulemanın haksız yere görevlere getirilmesi ve görevden alınması sonucunda ulema, hükümdar karşısında daha pasif bir konuma düşmüştür."¹¹⁹ Lockman'a göre;

O dönemdeki devlet görevlileri ve vakanüvisleri, Osmanlıların I. Süleyman'ın hükümranlılığı boyunca sahip olduğu askeri başarı, siyasi istikrar ve ekonomik refah ile I. Süleyman'dan sonra tahta gelenlerin hükümranlıklarını niteleyen mali krizler, ülke içi düzenin bozulması, geniş çaplı yozlaşma ve askeri yenilgiler arasındaki zıtlığı ortaya koymuşlardır. Osmanlı risale yazarlarına göre; askeri, idari ve ulema kurumlarındaki bozulmalar, devletin zayıflamasında etkili olmuştur. Kurumların eski günlerine dönmesiyle bu aksaklıkların önüne geçilmesi öngörülmüştür.¹²⁰

¹¹⁸ Halil İnalcık, a.g.e., 2018, s. 115.

¹¹⁹Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Sad. Zuhuri Danışman), Türk Kültürü Kaynak Eserler Dizisi, Ankara, 1985, s.28.

¹²⁰Zachary Lockman, *Hangi Ortadoğu*, Küre Yayınları, (Çev. Burcu Birinci), İstanbul, 2012, s. 95.

Osmanlı Devleti, I. Süleyman dönemiyle beraber çok geniş sınırlara erişmesiyle devletin her köşesine etkin bir biçimde ulaşamadığı için bu görevi taşra görevlilerine devretmeye başlamıştır. Bunun sonucunda taşrada görev yapan askeri ve dini konularda yetkili kişiler daha fazla yetkiye sahip olmuşlardır. Devlet yönetiminin gittikçe zayıflamaya başlamasıyla merkezi gücün eski etkinliğini kaybetmesi üzerine taşradaki görevlilerin halka olan davranışlarında belirgin bir değişim görülmüştür. Ulemanın bazı görevlilerinin özellikle vergi konusunda halka baskı yapmaya başlaması, ekonomik nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Buna paralel olarak eyaletlere yapılan atamalarda da bozulmalar başlamıştır. Eyaletlere atamada gerekli olan hiyerarşi gözetilmeden, liyakate dayanmayan görevlendirmeler yapılmaya başlanmıştır.¹²¹

Taşrada yaşanan bu gelişmeler devlet merkezinde de yaşanmaya başlanmıştır. Makdisi'ye göre Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanma döneminde belirli liyakat kurallarına göre atanan veziriazamlar devletin duraklama dönemiyle çok farklı mesleklere mensup olmanın yanı sıra görev için gerekli nitelikleri taşımaktan uzak olmuştur. Devletin son dönemlerinde ise arabacı, aşçı, has odabaşı, köle gibi kişiler dahi veziriazam olarak tayin edilmiştir.¹²² Lapidus'a göre; devlet yönetiminde önemli bir konumda olan veziriazamların niteliksiz olmaları ve hükümdarların kararlarıyla kısa sürede görevden alınmaları devleti ve devletin diğer kurumlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu süreçte ulema, hükümdarın önemli kararlarını onaylamasıyla veya toplumsal bir meselede bilirkişi olarak yorumunu ortaya koymasıyla birden çok alanda varlığını göstermiştir.¹²³

1.2.5. Medresede Bilgi Aktarımının Yavaşlaması

Medreselerde bilgi aktarımının yavaşlamasının temelinde, akli ilimlere gereken önemin verilmemesi ile ulemanın liyakata dayanmayan atamaları yer almaktadır. Akyüz'e göre "medreselerde bilgi aktarımının yavaşlamasında devletin diğer kurumlarında aksaklıkların yaşanması, haksız atamaların yapılması, medreseye gelen öğrencilerin medreseyi barınacak yer olarak kullanmaları gibi sebepler etkili olmuştur."¹²⁴ Ulema sınıfında, mesleğin babadan oğula geçmesi sonraki dönemlerde büyük bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu devletin ilk dönemlerinde sıradan bir olaydır. Toplumun diğer meslek gruplarında olduğu gibi ulemada da oğullar babalarının mesleğini yapmaya devam

¹²¹Hüseyin Özdemir, a.g.e., s. 78.

¹²²Hüseyin Özdemir, a.g.e., s. 83.

¹²³Ira M. Lapidus, a.g.e., s.188.

¹²⁴Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 67.

etmiştir. Sınıflar arasında dikey toplumsal geçiş imkânı olduğu için devletin diğer bölgelerinden ulema sınıfına katılan kişiler olsa da ulemanın çocukları ilmiyedeki çoğunluğu oluşturmuştur.¹²⁵ Özellikle on yedinci yüzyıldan başlamak üzere liyakata dayanmayan atamaların sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Öğrenci sayısının artması derslerin verimli bir şekilde işlenmesini de engellemiştir. Zilfi'ye göre; medreselerde, öğrenci sayılarının artması kayıt defterlerine tam olarak yansımamıştır. İstanbul'da medrese kayıtlarına ilişkin tahminler 1784-1826 arasında yıllık 1500 ile 3000 öğrenci arasında değişiklik göstermiştir.¹²⁶

Osmanlı ulemasının liyakattan ayrılmasında pek çok neden göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi beşik ulemalığı sisteminin yaygınlaşmasıdır. Böylece eğitiminin bütün basamaklarını tamamlamayan mevalizadelerin göreve başlaması hem ilimsel çalışmaları yavaşlatmış hem de medresede eğitim gören öğrencilerin mesleklerine başlama sürecini uzatmıştır. İkinci olarak başta hükümdar olmak üzere devletin üst düzey yetkililerinin ulema arasından bazı kişileri hak etmedikleri mevkilere atamaları ulema arasında hoşnutsuzluklara neden olmuştur. Yeterli bilgi birikimine sahip olmayan bu kişiler, bilgi aktarımında durağanlıkların yaşanmasında önemli bir paya sahip olmuştur. Üçüncü olarak Osmanlı Devleti'nin 14. ve 15. yüzyıllardaki güçlü konumu dolayısıyla bazı ulemanın Avrupa'da yaşanan çağdaş gelişmeleri takip etmemesi bunun yerine kendi zenginliğini arttırmak için kişisel çıkarını düşünmesi, ulema arasında bozulmalara neden olmuştur. Ulemanın göreve gelmesinde rüşvet ve iltimasın yaygınlaşması, bu grubun liyakattan ayrılmasındaki bir diğer nedeni oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ulemasında, 16. yüzyıldan itibaren hiyerarşiye uyulmadan atamalar yapılmaya başlanmıştır. Atay'a göre; I. Süleyman döneminde görev yapan Şeyhülislâm İbn-i Kemal tanıdığı olan Muayyedzade Abdulvahhab Efendi'yi kanuna aykırı olarak 40 akçeli Mahmut Paşa Medresesi'ne tayin ettirmek istemiştir. Sadrazam ve kazaskerin devreye girmesiyle bu kişi 40 akçeli yerine günlük 30 akçeli Çandarlızade İbrahim Paşa medresesine tayin edilmiştir. Sinanzade Hüseyin Çelebi, babasının hatırı için 40 akçe ile Kalenderhane'ye tayin olmuştur. Ahmet Çelebi, medreseden mezun olunca Çivizade Mehmet Efendi kayınpederi olduğu için (1561) günlüğü 30 akçe ile Hacı Hasanzade Medresesine tayin olmuştur. Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin oğlu Mustafa (1574-1575) da babasının mesleği dolayısıyla eğitimi biter bitmez Sahn müderrisi olarak

¹²⁵ Madeline Zilfi, a.g.e., s.30.

¹²⁶ Madeline Zilfi, 'İlmiye Registers & Ottoman Medrese System', *Collection Turcica Louvain*, 1983, s.327.

tayin edilmiştir. Ulema kökenli bir aileden gelen Şeyhülislâm Feyzullah Efendi çocuklarını küçük yaşlarına rağmen önemli mevkilere atamıştır. Oğlu Mustafa Efendi'yi iki senede medreseden mezun ettirerek sırayla Selanik Kadısı, Anadolu kazaskeri ve sonrasında Rumeli kazaskeri olarak atamıştır. Bir diğer oğlunu 18 yaşında iken Bursa kadılığına tayin etmiştir. En küçük oğlu İbrahim de 10 yaşında Yenişehir kadısı olarak göreve başlamıştır.

127

Bu liyakatsız atamalara ve medresede okutulan derslere yönelik eleştiriler o dönem ve sonrasında yapılmaya başlanmıştır. Atay'ın aktardığına göre; " Bunları yapanların içinde hak, adalet ve şeriata gerçekten bağlı olanı yok gibiydi. Ama onlar kendilerini veya şebekelerinin menfaatini, haksız ve şeriat dışı olduğunu bildiği halde bunu hak, adalet ve şeriat adına yaptıklarını iddia etmişlerdir."¹²⁸ Cevat İzgi, Kâtip Çelebi'nin 17. yüzyılda kaleme aldığı Keşfu'z-Zunun adlı kitabında medreselere ve ulemaya ait eleştiriler ve bazı tespitleri aktarmıştır. Kitapta; akli ilimlerden olan felsefenin İstanbul'un fethinden sonra değer kazandığından bahsedilmiştir. Devletin ortalarına kadar bu ilgi devam etmiş ancak sonrasında varlığını olumlu yönde sürdürememiştir. İlk dönem akli ve nakli ilimlerin harmanlanmasıyla yetişen ulema arasında Şemsüddin el Fenari, Kadızade er- Rumi, Hocazade, Ali Kuşçu, Müeyyedzade, Mirim Çelebi, Kınalızade Ali gibi ünlü İslâm bilginleri yer almıştır. Devlette gerileme dönemine girilmesiyle aynı durum ulemada ve medresede de görülmüştür. Şeyhülislâmların felsefeye olan olumsuz tutumu sonucunda çoğu medreseden kaldırılmıştır. Ayrıca matematik, coğrafya, tarih, fizik, kimya gibi derslerde aynı süreç izlenmiş, bu alanlarda yenilikler takip edilmemeye başlanmıştır.¹²⁹

16. yüzyılda coğrafi keşiflerin başlamasına paralel olarak Avrupa'da ekonomik yönde zenginleşmeler görülmeye başlanmıştır. Avrupa devletlerine yeni keşfedilen Amerika'dan aktarılan altın ve gümüş gibi değerli madenler Avrupa ülkelerini zenginleştirmiştir. Zenginleşen burjuva sınıfı ve diğer kesimlerden bazıları kültürel ve sanatsal alanlarda yapılan çalışmaları desteklemişlerdir. Bunun sonucunda da Avrupa'da bilimsel çalışmalar hız kazanmıştır. Aynı dönemlerde Osmanlı Devleti'nde ise dönemin bilgi kaynağı olan medreselerde ve ulemada bilimsel durgunluk olarak tarif edilebilecek bir döneme girilmeye başlanmıştır. Osmanlı ulemasının ilmi alandaki çalışmalarında yavaşlamaların başlamasıyla; fıkıh, kelam, tefsir ve hadis gibi dini alanlarda yeni eserler

¹²⁷ Hüseyin Atay, a.g.e., ss. 151-153.

¹²⁸ Hüseyin Atay, a.g.e., s. 138.

¹²⁹ Cevat İzgi, a.g.e., s. 122.

yazmak yerine, var olan toplumsal düzenin ve bilginin korunması amaçlarıyla, kendisinden önceki dönemde yazılmış olan eserlere ‘’ sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek’’¹³⁰ manasına gelen şerhler yazmaya başlamışlardır. Bu süreç şerhin şerhinin yazılması gibi başlayan ve süren bir geleneğe yol açmıştır. Bu durum o dönemde yaşayan ilim adamları tarafından da fark edilerek eleştirilmiştir. İzgi’nin aktardığına göre; Saçaklızade Tertibül Ulum adlı eserinde bu konuya değinmiştir. Kendi döneminde medresede Kur’an-ı Kerim’i yüzünden dahi okuyamayan öğrencilerin başarılı olarak görüldüğünü ifade etmiştir. Bu eleştiriyle alakalı bir dörtlük şu şekildedir:

Mektebi akil olan ana görür mi ma’kul
Kayd-ı ta’lime ne layık düşe bir divane
Nidüğün bilmez iken sarfta asla maksud
Fe’ale yef’ulü ta’limin eder sıbyane¹³¹

Ahmet Cevdet Paşa da kendi döneminin ulemasını bilgi aktarmadaki eksikleri nedeniyle eleştirmiştir:

Ol vakit İstanbul’da hayli ulemayı alam olup birinci tabakada bulunanların en meşhurları Akşehirli Ömer Efendi Ve İmamzade Esad Efendi ve Denizlili Yahya Efendi ve Tabaka-i saniyede en ser-efrazları Vidinli ve Giritli hoca efendiler ile şehri Hafız Efendi idi. Bu tabakada ricalinden Hekim Hamid Efendi namında Fatih’te ders okutur bir hoca vardı. Lakin tababet ile meşgul olduğundan uzun uzadıya derse bakmazdı.¹³²

Bunun dışında medreselerin gerilemesinin farklı nedenleri de vardır. Bunlardan birisi, medreselerde öğretim dilinin Arapça olmasıdır. Bu durum öğrencilerin eğitim sürelerinin uzamasına neden olmuştur. Ayrıca ezber sistemi de bilginin aktarımını olumsuz yönde etkilemiştir. Klasik çağda bunlar herhangi bir sorun oluşturmamıştır. O dönemde bilginin aktarımını sağlayacak niteliklere sahip ve bu konuda istekli ulema bulunuyordu. Ancak zaman geçtikçe bu sayı azalmıştır.

Ayrıca devletin taşra kesiminden gelen öğrenciler ile alt kesim mollalar bilgi aktarımının olumsuz yönde seyretmesinde önemli rol oynamışlardır. İzgi’ye göre; Osmanlı Devleti’nde eğitim gören önemli âlimlerin pek çoğu eğitim hayatını İstanbul’da sürdürmüştür. Devletin başkenti olan İstanbul, aynı zamanda ilmi faaliyetlerin en

¹³⁰ Sedat Şensoy, ‘Şerh’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul, s.555.

¹³¹ Cevat İzgi, a.g.e., s. 156. Söz konusu dörtlükte Arapçanın dil bilgisi eğitiminde önemli sarf kitapları arasında yer alan Maksut’un gerektiği gibi öğrenilmediği, Fe’ale yef’ulü tabirinin de ilk sarf kitabı olan emsileyi işaret ettiği anlatılmaya çalışılmaktadır.

¹³² Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Haz. Cevad Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1960, C.4, s. 8.

gelişmiş olduğu şehirdi. Eğitim-öğretim işlerinin tek bir merkezde toplanmasının olumlu yanları varsa da olumsuz yanları daha ağır basmaktadır. Bilgili ulemanın beraber çalışabileceği aynı zamanda rekabet edebileceği alanlar yaratılmışsa da bir süre sonra beşik ulemalığı, liyakata dayanmayan atamalar vb. gibi nedenlerle bilginin aktarımında ve dönüştürülmesinde sorunlar yaşanmaya başlanmıştır.¹³³

İstanbul'a uzak olan yerlerde öğrencilerin çoğunun merkeze gitme imkânları olmadığından eğitim bir süre sonra sadece belirli ailelerin elinde toplanmaya başlamıştır. Başarılı olan ulema bu sisteme dâhil olmaya devam etse dahi, sayıları sınırlı miktarda kalmıştır. Osmanlı topraklarında İslâm'ın ilk çağlarındaki gibi bir ilmi rekabet olmaması ilmi çalışmalarda durağanlık yaşanmasının nedenlerinden birini oluşturmuştur. İstanbul'un yaşam şartlarına alışan ulema sınıfı burada yaşamayı tercih etmiştir. Öğrencilerin de ilim için buraya gelmesi medreselerde barınma imkânlarının kapasitesini aşmasına neden olduğu için sıkıntılar yaratmıştır. Bunun dışında medreselerde genel olarak İslâm ilimlerinin okutulması; tarih, coğrafya, kimya gibi derslere rağbetin az olması medreselerin bilginin aktarımı ve dönüşümünde kendisinden beklenenleri yerine getiremediğini göstermektedir. Cevat İzgi; Osmanlı Devletinde coğrafyaya gerekli önemin verilmemesinin sonuçlarını Kethüdazâde Mehmet Arif Efendi'nin Menakıbnamesini kaynak göstererek örneklendirmiştir:

Sultan Bayezid Han-ı Sani zamanında Kolon adlı hükemadan bir Frenk İstanbul'a gelir. Bana biraz gemi verin, size yeni bir dünya bulayım der. Sultan Bayezid, babası Fatih merhum gibi öyle pek dirayetli olmadığından ulema ve vüzera ne derse onu kabul eder. O vaktin uleması – Ahir zamanda yeni dünya mı olur? Dünyanın yıkılması yaklaştı. Öyle şey olmaz dediler. Kolon'un gemisini yüzdürürler, gider. Kolon buradan İspanya'ya gider. İspanya istediği kadar gemi verir. Amerika kıtasını aramaya çıkar. Dolaşa dolaşa bulur. Hülâsa, Amerikalılar keşfolundukları tarihe kadar vahşi olup ondan sonra sureta İsevi oldular. Eğer Muhammediler bulaydı, Müslüman olurlardı. İşte sofular, bu suretle Din-i İslâm'a ve Amerikalılara gadr ve zulüm etmiş oldular. Din-i İslâm'ın taklil-i efradına bais oldular. Palabıyık merhumun bu softalara sofı kefereler dediği kadar var.¹³⁴

Yukarıda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde akli ilimlerin gelişmemesi hakkında farklı örnekler vardır. Cevat İzgi'nin aktardığına göre Ubicini'nin on sekizinci yüzyıl Osmanlı ilim hayatındaki bazı izlenimleri şu şekildedir;

¹³³ Cevat İzgi, a.g.e., ss. 144-145.

¹³⁴ Cevat İzgi, a.g.e., s. 240.

Coğrafya, tarih ve genel kronolojinin en basit kavramları ona yabancıydılar. Milletler arası münasebetler, çeşitli devlet şekilleri gibi konulardan büsbütün habersizdi ve tarih konusunda olduğu gibi, politika konusunda da sahip olduğu bilgilerin kendi memleketinin hadiseleri veya sınırları dışına taşıdığı nadir olurdu. Tıpkı Avrupalıların silahlarını ve askeri taktiklerini kabul etmektense ölmeyi ve yok olup gitmeyi tercih eden yeniçeriler gibi kendi dışında hiçbir şey, ne keşifleri ne modern ilmin verilerini kabul ederek, matematik veya fizik aletlerinin çoğunu ancak çocuk oyuncakları gibi görüp, çok olsa boş bir merakı giderecek şeylermiş gibi düşünen ve saydıklarımızın hiçbirini medrese dersler arasına sokmamak için direnen bir kör ya da çıkarıcı görenek kendisine hiç bir ışık sunmazken bizim softa daha başka türlü karşımıza çıkabilir miydi, ne yapsındı o? ¹³⁵

Sayılı'ya göre ise Osmanlı medreselerinin bilimsel açıdan gerilemeye başlaması, bütün medreselerdeki ulemayı etkilememiş, bir kısmı faal olarak çalışmaya devam etmiştir. Buna örnek olarak 16. yüzyılda medreselerde durağanlığın yaşandığı bir dönemde, Takiyüddin'in kurmuş olduğu rasathane 1 yıl gibi kısa bir sürede kapatılmış olmasına rağmen o dönemden günümüze aktarılan bilgiler, çağdaş bilimsel gelişmelerin takip edildiği yönündedir. Takiyyüddin, çok yönlü bir bilim adamı olarak astronomi dışında matematik, geometri, fizik ve optik alanındaki çalışmalarıyla da tanınmaktadır. Osmanlı ulemasının bir kısmının genel kanının aksine, çeşitli alanlardaki Avrupalı çağdaş yenilikleri takip ettikleri ve bundan faydalandıkları görülmektedir. ¹³⁶

18. yüzyıldan itibaren, Osmanlı ulema sınıfının batı bilimini tanıması üç şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi Avrupa dillerinden doğrudan doğruya veya başka dillerin yardımıyla yapılan tercümeler, ikincisi Osmanlı elçilerinin Avrupa'ya yaptıkları resmi ziyaretler sırasındaki izlenimleri, üçüncüsü ise 18. yüzyılın başları ile 19. yüzyıl başlarında kurulan yeni eğitim kurumlarıdır. 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başlarında yaşayan Gelenbevi, Müftüzade Muhammet Efendi, Kethüdazâde Arif Efendi gibi ulema sınıfına mensup kişiler Batı bilimini çeviriler yoluyla Osmanlı bilimine aktarmaya çalışmışlardır. Bu gibi örnekler ulemanın devletin sadece ilmi işlerinde görev almadıklarını aynı zamanda siyasi, idari, askeri kademelerinde de faal olarak görev aldıklarını göstermektedir. 18. yüzyıl ulema hiyerarşisinde yeni bir gelişme olarak medresesinin on bir olan sınıf sayısına on ikinci olarak devlet memurluğu eklenmiştir. Yükseköğrenim makamları olarak sayılan yargıçlık

¹³⁵ Cevat İzgi, a.g.e., s. 242.

¹³⁶ Aydın Sayılı, 1961, a.g.m., s. 398.

ve mevleviyet başka bir sınıf üretecek şekilde yeniden düzenlenmiştir.¹³⁷ Aynı zamanda 18. yüzyıl itibarıyla bir ulema aristokrasisi oluşmaya başlamıştır. Zilfi'ye göre; "18. yüzyılın çoğunda baskın olan ulema aristokrasisi klasik çağın ve 17. yüzyılın ulemasından ciddi anlamda farklılık arz eden bir statünün ve istikrarın keyfini sürmüştür."¹³⁸

1.2.6. Osmanlı Devleti'nde Ulemanın Önemi

Bu çalışmada sık sık tekrar edildiği üzere Osmanlı Devleti'nde devlet-ulema ilişkisinde, ulema dine dayalı yorumları yapabilme yetkisi, dini bilginin kaynağı ve dönüştürücüsü olması, ayrıca devletin geniş bir alanında farklı görevleri yerine getirmesinin de etkisiyle önemli bir konumda görülmüştür. Bernard Lewis'e göre;

Kuruluşundan çöküşüne kadar, Osmanlı Devleti kendisini İslâm'ın gücünün ve inancının ilerlemesine ya da müdafaasına adanmış bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür. Altı asırdır Osmanlılar, öncelikle İslâmi idareyi Avrupa'nın büyük bir bölümüne hâkim kılmaya çalışmışlardır. Batılı devletlerin saldırılarını durdurmak veya geciktirmek için müdafaa halinde, Hristiyan batı dünyasıyla neredeyse sürekli savaş halindeydiler. Kaynağını, Türk Müslümanlığının köklerinden alan bu asırlarca süren uzun mücadele bütün Türk toplumu ve kurumları üzerinde etkiler bırakmıştır. Osmanlı için devlet, İslâm'ın kendisidir. Osmanlı vakayinamelerinde imparatorluğun toprakları İslâm toprakları, Hilafet ordusu İslâm'ın askerleri, dini başkanı Şeyhülislâm olarak geçmiştir. Osmanlı halkı ise kendini ilk ve en başta Müslüman olarak düşünmüştür.¹³⁹

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren diğer alanlarla paralel olarak bilim alanında da çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Dini eğitim ve diğer bilimsel alanlarda Karahanlı Devleti ile başlayan tesisleşme süreci Büyük Selçuklu Devleti'nin kurduğu medreselerle başka bir mahiyet kazanmıştır. Anadolu'da kurulan ilk Türk beylikleri olan Saltuklular (1072-1202), Mengücekliler (1080-1228), Danişmentliler (1092-1178) ve Artuklular (1102-1409) beyliklerinde de medreseler kurulmuş, bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Artuklu beyliğinin hizmetinde olan el-Cezeri'nin fizik ve mekanik alanlarında yaptığı çalışmalar çok önemlidir. Tüm bu gelişmeler ve bilimsel miras Anadolu Selçuklu Devleti yoluyla Osmanlı Devleti'ne aktarılmıştır. Bu dönemlerde açılan medreselerin,

¹³⁷ R.C Repp, *Studies in Eighteenth Century İslâmic History, The Altered Nature And Role Of The Ulema*, Southern Illions Universty Press, 1977, s. 277.

¹³⁸ Madeline Zilfi, a.g.e., s. 28.

¹³⁹ Bernard Lewis, 2017, a.g.e., s.185.

çeşitli alanlarda bilimsel araştırmaların yapıldığı günümüz üniversitelerinin temellerini oluşturduğu söylenebilir.¹⁴⁰

Osmanlı uleması ve ondan önceki Anadolu Selçuklu uleması yüksek eğitim için Suriye, Mısır, İran ve Orta Asya'daki meşhur medreselere seyahatlar yapmışlardır. Suriye ve Mısır'da dini ve hukuki alanlar olan hadis, tefsir, fıkıh, tarih, edebiyat gibi ilim dalları ön plânda iken İran ve Orta Asya coğrafyasında akli ilimlerin daha revaçta olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴¹ Osmanlı Devleti'nde ilk dönem ulema sınıfının yapılanmasında ve kendini geliştirmesinde dönemin tanınmış ilim merkezleri olan Kahire, Semerkant, Buhara, Maverâünnehir, Bağdat ve Şam gibi merkezlere düzenledikleri seyahatler önemli bir yer tutmuştur. Bunun yanı sıra dönemin hükümdarlarının daveti ile Osmanlı Devleti'ne gelen ulema, önemli çalışmalarda bulunmuştur. Bu dönem ulemanın Arabi, Acemi, Tusi, Semerkandi gibi coğrafya adlarını kullanmaları ulema arasındaki coğrafi çeşitliliği göstermektedir.

II. Murad döneminde (1421-1451) Şeyhülislâmlık makamı kurulmuş, Bursa'nın dışında yeni başkent olan Edirne'de de büyük medreseler kurulmuştur. Ayrıca bunların yanında o dönemde Anadolu'da oldukça yaygın olan birbirinden farklı tarikatların varlığı, devletin teşkilatlanma aşamasında olduğu bu zaman diliminin tasavvufi akımların geliştiği bir dönem olmasında etkili olmuştur.¹⁴² Ulema sınıfında temsil gücü bulunan başta Şeyhülislâm olmak üzere, nakibüleşraf, kazasker ve padişah hocaları aynı zamanda padişahın yakın çalışma ekibi olarak padişaha destek ve tavsiyede bulunmuşlardır. Devletin kuruluş sürecinden son dönemlerine kadar bazı hükümdarların isteği doğrultusunda, bazı tarikat şeyhleri de hükümdarlarla yakın ilişki içerisinde bulunmuşlardır. Özkul'a göre; Orhan Bey döneminde, üst düzey ulemaya maaş verilmeye başlanmasıyla, refah seviyesi artmaya başlamıştır. Sonraki dönemlerde hükümdarın bazı konularda meşrulaştırıcı fetvalara ihtiyaç duyması, hükümdarların tahta çıkma törenlerindeki konumları gibi nedenler ulemanın önemli olmasında etkili olan diğer nedenleri oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ulemanın rolü, siyasi nedenlerden dolayı değil dini vazifelerden kaynaklanmıştır.¹⁴³

¹⁴⁰ Yusuf Halaçoğlu, *14. ve 17. yy'da Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.129.

¹⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s. 228.

¹⁴² Mehmet İpşirli, 'İlmiye', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.22, Ankara, 2000, s.142.

¹⁴³ Osman Özkul, a.g.e., s.25.

Siyaset kurumu, merkezi gücünü arttırmak için ulemayı belirli bir hiyerarşi içinde devlet merkezine bağlamıştır. Ayrıca ulemanın halkı dini açıdan etkileyen fonksiyonlara sahip olması dolayısıyla devlet ile arasında farklı bir bağ olmuştur. Mayor ve Forti'ye göre; "Ulema, geçimlerini sağlamak için iktidarlara yakın durmak zorundadırlar. Ulema ve iktidar arasındaki ilişki huzursuz bir ilişkidir." ¹⁴⁴ Devlet yönetimi pek çok konuda ulemadan faydalanmıştır. Devlet kararlarını, özellikle hükümdarın siyasi kararlarını meşrulaştırma yetkisine sahip olan üst düzey ulema, devletin gerileme dönemine girmesiyle siyasi hayatta önemli bir konumda olmuştur. Savaşların gidişatında orduya sağladığı manevi desteklerle askerleri olumlu yönde etkileme kabiliyetini de ellerinde bulundurmışlardır. Osmanlı ulemasının bütünleştirici işlevi, kuruluşundan son dönemlerine kadar ön plana çıkmıştır. Ulemanın dini bilginin kaynağı ve uygulayıcısı olarak manevi alanda kazandığı itibar, devlet yönetimiyle yakın ilişkiler içinde olmasından dolayı bazı siyasi kararlarda da etkin bir rol oynamasıyla sonuçlanmıştır. Ulema sınıfının toplumdaki etkinliği ve devlet hayatındaki önemi üzerine çok sayıda yorum yapılmıştır.

Demirpolat ve Akça'nın aktardığına göre ünlü Osmanlı tarihçisi Mustafa Naima (1655-1716), toplumun varlığını sürdürmesini ulema, asker, tüccar ve reayanın birlikteliğine bağlayarak ulemanın özel konumuna dikkat çekmiştir. Naima, ulemanın dini bilginin kaynağı olarak insanın hayvani özelliklerinin ancak onların verdiği bilgiler sayesinde aşılabileceğini belirterek, ulema sınıfına verdiği önemi dile getirmiştir. İnsanın hayatının şekillenmesinde ve insan olabilme niteliklerini kazanmasında bilim, dolayısıyla da dönemin şartlarına göre filozoflar, ulema veya bilim adamları başat rol oynamıştır.¹⁴⁵ Kevakib'i Seb'a' Risalesine göre; "Bilen ve bilmeyen aynı tutulamaz. Âlimle cahil birbirinden çok farklıdır. Âlim, topluma mâl olmuş kişidir." ¹⁴⁶

İslâm dünyasında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de ilim ve ulema belli geleneklere göre şekillenmiştir. Ulemanın görev dağılımının belirlenmesinde içinde bulunulan dönemin şartları etkili olmuştur. Devletin kuruluş döneminde, fethedilen topraklar nitelikli, yetişmiş elamanlara duyulan ihtiyacı arttırmıştır. Osmanlı hükümdarı Orhan Bey'in Osmanlı sınırları içinde ilk medreseyi kurarak eğitim faaliyetlerine başlanmasıyla ulema, beyliğin devlete dönüşme sürecindeki teşkilatlanma çalışmalarında

¹⁴⁴ Federico Mayor; Augusto Forti, *Bilim ve İktidar*, (Çev.Mehmet Küçük), Tübitak Yayınları, Ankara, 1997, s. 61.

¹⁴⁵ Anzavur Demirpolat ve Gürsoy Akça, a.g.m., 2009, s.8.

¹⁴⁶ Nasuhi Karaarslan, *VIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dair Bir Eser Kevakib-i Seb'a Risalesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 11.

yer almıştır. İyi bir eğitimden geçen ulema sınıfı sadece dini meselelerde değil çağının diğer bilimsel mevzularında da bilgi sahibi oldukları için halkın danışma merci olarak da saygınlık kazanmışlardır. Uzunçarşılı'ya göre;

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki vezirlerin biri hariç diğerleri ulema sınıfındandır. Osmanlı Devleti'nde önceleri tek vezir vardı. I. Murad Han zamanında, vezir-i azam olarak Çandarlızade Ali Paşa, vezir olarak da Kara Timurtaş Paşa görülmektedir. Bu durumda, baş vezir durumundaki Çandarlızade Ali Paşa vezir-i azam olmuştur.¹⁴⁷

İznik ve Bursa kadısı olan Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'ya kadar ilk Osmanlı vezirleri ulema sınıfından yetiştikleri gibi Hayreddin Paşa'dan sonra oğulları, Ali ile İbrahim Paşalarla torunu Halil Paşa da hep ilmiye sınıfından yetişerek vezir ve veziriazam olmuşlardır. İlk dönem uleması, devletin dini geleneğinin şekillenmesinde, eğitim ve siyaset konularında görev almıştır.¹⁴⁸ Sonraki dönemlerde Osmanlı'da devlet siyasetinin dini meselelerle birleşmesi sonucunda, hükümdarlar ulemanın meşrulaştırıcı fetvalarından faydalanmıştır. Örneğin; Yavuz Sultan Selim döneminin ünlü Şeyhülislâmı Kemalpaşazade'nin yazdığı fetvalar, sünni mezhebine mensup olan Osmanlı halkı arasında Safevi Devleti'ne ve Şah İsmail'e karşı olumsuz bir tutum geliştirilmesinde etkili olan nedenlerden birisi olmuştur. Turan'ın aktardığına göre;

Şiilerle yapılacak savaşın cihad sayılacağını belirtmesiyle şöhreti artan Kemalpaşazâde 921'de (1515) Edirne kadılığına, 14 Şâban 922'de (12 Eylül 1516) Anadolu kazaskerliğine getirildi. Bu görevde iken katıldığı Mısır seferinde padişahın büyük itibar gördü ve beylerbeyi olarak tayin edilen Hayır Bey'e yardımcı sıfatıyla Mısır'ın tahririnde görev aldı. Bu sefer dönüşünde atının ayağından sıçrayan çamurun padişahın kaftanını kirletmesi üzerine Yavuz Sultan Selim'in, ulema ayağından sıçrayan çamurların medâr-ı zînet ve bâis-i mefharet olacağını söyleyerek kaftanının ölümünden sonra sandukası üzerine örtülmesi vasiyetinde bulunduğu rivayet edilmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, ss.186-187.

¹⁴⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1998, a.g.e., s.83.

¹⁴⁹ Şerafettin Turan, 'Kemalpaşazade', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, s. 238

Kemalpaşazade'nin öğrencisi Şeyhülislâm Ebussuud Efendi de iki devlet arasındaki siyasi ilişkilerde Sünni mezhebini üstünlüğünü savunan fetvalar vermiştir. Bu da ulemanın meşrulaştırıcı gücüne bir örnek olarak verilebilir. ¹⁵⁰

1.2.7. Ulema ve Vakıflar

Osmanlı Devleti yöneticileri, kendilerinden önceki geleneği devam ettirerek var olan ulemayı yerlerinde bırakmış, Anadolu'ya gelen ulemaya ise hizmet karşılığı olarak araziler vakfederek bazı ayrıcalıklar tanımıştır. Bu kişiler akrabalarıyla yerleştikleri topraklarda güvenliği sağlamış ve yeni binalar inşa etmişlerdir. Bu dönemde kurulan vakıflar, yeni fethedilen bölgenin İslâmlaşmasında etkili olmuştur. ¹⁵¹ Akgündüz'e göre; ulemanın devlet siyasetinde güçlü bir konumda olmasının farklı nedenleri vardır. Ulemanın yönetimini elinde tuttuğu vakıflar, ekonomik olarak güçlü olmasında ve devlete karşı serbest bir şekilde hareket etmesinde etkili olmuştur. Bu nedenle dini alanlardaki vakıfların sayısının artması ulemanın lehine olarak yorumlanmıştır. II. Mehmet döneminde görüldüğü üzere, devlet bu vakıfların bir kısmını kapatarak ulemanın gücünü azaltmak istemişse de II. Bayezid döneminde bu vakıflar tekrardan ulemaya verilmiştir. Devlet, vakıfları kapatarak ve gelirlerini hazineye aktararak hazineye daha çok para girmesini sağlamıştır. Buradaki asıl amaç ise devletin merkezi gücünü sağlamlaştırmaktır. ¹⁵²

Uzunçarşılı'ya göre Fatih Sultan Mehmet'in Anadolu'daki vakıfların iptalini gerçekleştirmesinin arka plandaki nedeni; Çandarlı ailesinin bir ulema ve vezir ailesi olmasıdır. Çandarlıların bir ulema ailesi olarak devlet yönetiminde yer alması sebebiyle ulema zümresi üstünde büyük bir etkisi vardı. Ulema, Anadolu'daki vakıfların büyük çoğunluğunu elinde tutuyordu. Bu nedenlerle halk üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Çandarlı ailesinin hem ilmiye sınıfının gücünü hem de vezir olmanın getirdiği devlet gücünü elinde tutması, Çandarlı ailesine büyük bir iktidar gücü vermiştir. Çandarlı ailesinin, ulema ve halkla derin patronaj ilişkileri vardı. İktidar bu durumdan oldukça rahatsızdı. Bu nedenlerle iktidar bu durumu tehlikeli görerek, merkezi iktidarını güçlendirmek amacıyla vakıfları kapatmıştır. ¹⁵³ II. Mehmet, ilmiye sınıfının yükselme düzenini sağlayan kuralları düzenlemiş ve Şeyhülislâmı ulemanın reisi olarak atamıştır. II.

¹⁵⁰ Pehlul Düzenli, 'Şeyhülislâm Ebussuud Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme', *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S.5, 2005, ss. 444-445.

¹⁵¹ Ömer Lütfi Barkan, 'İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler', *Vakıflar Dergisi*, C.2, 1942, s. 41.

¹⁵² Ahmet Akgündüz, 'Osmanlı Hukukunda Tahsisat Kabilinden Vakıflar ve Konuyla İlgili Takdim Edilen Bir Risale', *Vakıflar Dergisi*, 1990, s. 17.

¹⁵³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, ss. 88-89.

Mehmet bu uygulama ile Osmanlı Devleti'ndeki ulemanın en rütbelisi olan Şeyhülislâmı topraklarını fethettiği Bizans'ta olduğu gibi patrikliğe benzer bir örgüt yapısıyla kendisine bağlamıştır. Ulemada oluşturulan bu hiyerarşik yapının devlete bağlanmasıyla siyasi otoritesinin yanında dini otoriteyi de hükümdarlık profilinde birleştirmiştir. Özellikle üst düzey ulemanın hükümdara olan bu bağlılığı ile birlikte, bir nevi ulema sınıfı devletten bağımsız bir şekilde bilgi üretme özelliğini kaybetmiştir. Devletin benimsediği mezhebin aktarıcısı olma ve üst düzey medreselerde devletin ihtiyaç duyduğu bürokratları yetiştirme ve hükümdarın siyasal kurallarının meşrulaştırılmasında hükümdara bağlı olarak hareket etmeye başlamışlardır.¹⁵⁴

II. Mehmet'in devlet merkezini güçlü tutmak için Şeyhülislâmlığı Doğu Roma'da olduğu gibi devlete bağlı bir kurum haline getirmesi Şeyhülislâmların gücünü kendisine bağlamak için yapılmış bir hamle olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılda Şeyhülislâmlık kurumu, devletin gücündeki azalmaya paralel olarak güçlü bir konuma ulaşmıştır. Bu güce ulaşmasında dönemin ünlü Şeyhülislâmları Zenbilli Ali Cemali, İbn Kemal ve Ebussud Efendi gibi âlimler etkili olmuştur.

II. Mehmet'ten sonra tahta hangi şehzadenin çıkacağı konusunda devletin üst düzey bürokratlarının ve yeniçerilerin desteği, II. Bayezid'in hükümdar olmasında etkili olmuştur. İstanbul muhafızı İshak Paşa'nın, Anadolu Beylerbeyi Sinan ve Yeniçeri Ağası Kasım'ın şehzade Bayezid'i desteklemesine karşın veziriazam Karamani Mehmed Paşa şehzade Cem'i desteklemiştir. Sonuç olarak veziriazamın görüşüne katılmayan kişiler tarafından veziriazam Karamani Mehmed Paşa öldürülmüştür. II. Bayezid tahta geçtikten sonra kapıkullarına cülus bahşişi vermiş, yeniçerilerin ulufelerini arttırmış, vezir ve beylerbeyi gibi kritik görevdeki bürokratlara ise istedikleri yerde topraklar vermiştir.¹⁵⁵ II. Mehmet'in fetih politikaları dolayısıyla yorulan askerler, şehzade Cem'e göre daha yumuşak huylu olan Bayezid'i desteklemişlerdir.

İnalcık'a göre; "II. Mehmet'in devlet geleneğinde vakıflarla ilgili yaptığı yenilikler özellikle ulema tarafından tepkiyle karşılanmıştır. II. Mehmet'in oğlu II. Bayezid hükümdar olduktan sonra vakıflar ve ulemanın hakları konusunda iyileştirmeler yapmıştır."¹⁵⁶ II. Bayezid döneminde hükümdara ait vakıfların sorumluluğu Şeyhülislâm

¹⁵⁴ Ahmet Yaşar Ocak, 1999, a.g.e., s. 93.

¹⁵⁵ Şerafettin Turan, 'Bayezid II', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1992, ss.234-236.

¹⁵⁶ Halil İnalcık, *Has-Bağçede*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2003, ss. 128-130.

Zembilli Ali Efendi'ye verilmiştir.¹⁵⁷II. Bayezid, Cem Sultan olayı ile siyasi açıdan karmaşık bir dönemin yaşandığı süreçte, ulema sınıfının kendi lehindeki kararlarının devam etmesi için bir takım değişikliklere gitmiştir.

İslâm'ın ilk dönemlerinde kurulmaya başlanan vakıflar Osmanlı devlet geleneğinde de önemli bir kurumu oluşturmuşlardır. Vakıf sistemi ile medreseler ve müderrislerin maaşlarının karşılanması yanı sıra özel olarak devletin Sünni İslâm geleneğini halkın en alt tabakalarına kadar yayması, toplumun ihtiyaçlarını karşılaması gibi sosyal vazifeleri de icra etmiştir. Din, toplumu her alanda etkilerken ulema da bilginin taşıyıcısı ve koruyucusu olmuştur.

¹⁵⁷ Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, ss. 7-8.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE ULEMA SINIFI ÜYELERİ

Bu bölümde, Osmanlı Devleti'ndeki ulema sınıfının üyelerine ve görevlerine genel olarak değinilecektir. Devlet yönetimi ile yakın ilişki içerisinde olan en başta Şeyhülislâm olmak üzere; kazasker, padişah hocası gibi görevliler ulema-devlet ilişkisinde önemli bir konumda olmuştur. Bunun dışında özellikle kadının, devlet merkezi ve toplum arasındaki ilişkide köprü görevi kurmasından dolayı önemli bir görevi üstlendiği söylenebilir.

2.1. Şeyhülislâm (Müftü)

Osmanlı Devleti'nde ulema sınıfının en üst rütbesine sahip olan Şeyhülislâmlar devlet protokolünde ve devlet siyasetinde önemli bir konumda yer almışlardır. İpşirli'ye göre; "sözlükte yaşlı kimse, reis, bilge anlamlarındaki şeyh ile İslâm kelimesinden oluşan Şeyhülislâm tabiri, İslâm dünyasında önde gelen ulema ve sûfilere verilen bir şeref unvanı olarak 10. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. "¹⁵⁸ Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyılda teşkil olunan Şeyhülislâmlık kurumunda, Hanefi mezhebine ait her türlü konuda görüş bildiren kişiye Şeyhülislâm ya da müftü denilmiştir. Şeyhülislâmın çeşitli hukuki, siyasi, adli, idari ve günlük yaşam üzerine kendisine sorulan sorulara cevaben verilen kararlar da fetva olarak adlandırılmıştır. ¹⁵⁹Makdisi'ye göre;

Dini, sosyal ve siyasi alanlarda fetva veren müftünün görünüş itibarıyla siyasilere karşı bir sorumluluğu yoktu. Şer'i hukuku siyasi otorite başta olmak üzere diğer kurum ve kişilerden bağımsız bir şekilde yorumlayabilir, istediği kararları alabilirdi. Ancak bu durumun tehlikesini gören hükümdarlar, zamanla müftüyü ve diğer ulemayı kendi denetimi altına almayı başarmıştır. İslâm tarihinde resmi olarak ilk müftü ataması Şam'da yapılmıştır. Görevlerine devlet çatısı altında devam eden müftüler ile bağımsız müftüler arasında nitelik açısından fark olmasa da görüş açısından bazı farklar olmuştur. Bağımsız müftüler, atanmış müftülerin samimiyetlerine inanmayı reddetmiştir. Bu resmi müftü kadrosu on dördüncü yüzyılda Osmanlı devleti tarafından da benimsenmiş ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdürmüştür. ¹⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında ulemanın en rütbelisini kazasker oluştururken, Şeyhülislâmlık makamı henüz oluşturulmamıştır. ¹⁶¹ Karpat'a göre; Osmanlı hükümdarlarından II. Murat döneminde şeyhülislâmlık makamı oluşturulmuştur.

¹⁵⁸ Mehmet İpşirli, 'Şeyhülislâm', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.39, İstanbul, 2010, s.91.

¹⁵⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Şeyhülislâm, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.3, s.347.

¹⁶⁰ George Makdisi, a.g.e., s. 291.

¹⁶¹ Ira M. Lapidus, a.g.e., s. 443.

Bu makamın oluşturulmasında devletin siyasal alanı ile din kavramının devlet yönetimindeki etkisinin birbirinden ayrılması amaçlanmıştır. Yani, İstanbul kadılığı yeni bir makama dönüştürülmüş ve ulemanın en üst düzey yetkilisi olmuştur. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, her iki kurumun kendi alanı ile ilgili çalışmalarda bağımsız hareket edebilmesi gibi nedenlerle oluşturulan şeyhülislamlık Osmanlı Devleti'ne has bir kurumdur. İlk dönemin önemli şeyhülislamlarından olan Fenari ve Zembilli Ali Efendi dini alandaki çalışmalarında devlet siyaseti ile olan ilişkilerinde daha bağımsız hareket etmişler, yanlış buldukları uygulamaları hükümdarlarla paylaşmışlardır. Bu dönemde II. Mehmet'in şeyhülislamı hükümdara bağlayan yeni bir hiyerarşik yapı oluşturmasıyla şeyhülislamların dine dayanan güçlerinin azaltılması hedeflenmiştir. Karpat, şeyhülislamların gücünü 16. yüzyılın ortalarına kadar koruduğunu ve 17. yüzyılda ise devletin etkisi altına girdiğini düşünmektedir. Zira ona göre, 17. yüzyıldaki ekonomik ve toplumsal sorunlar nedeniyle zor durumda olan halkı yatıştırmak için din ön plana çıkarılarak siyasi araç haline getirilmiş ve ulema sınıfının çeşitli görevlilerinin aldıkları maaşlar ile devletin yararına hizmet etmesi beklenmiştir.¹⁶²

Osmanlı Devleti ulemayı, belirli rütbelere, resmi atamalar ve düzenli ücretlerin sözü konusu olduğu devlete bağlı bir hiyerarşi çerçevesinde biçimlendirmiştir. Hiyerarşinin başı olan Şeyhülislâma devletin en yüksek meselelerinde danışılmış ve bulundukları bölgenin adaletinden sorumlu olan kadılar, merkezi hükümet ile Müslüman halk arasındaki esas bağlantı kanalı olmuşlardır.¹⁶³ Makdisi'ye göre; ulema sınıfının en üst rütbesini oluşturan Şeyhülislâmlar, her konuda halkın ve hükümdarın danıştığı âlimdir. Uyuşmazlık yaşanan sorunların çözümünden savaş, barış gibi konulara, İslâm hukukundan örfi hukuka kadar geniş bir alanda danışma hizmeti vermiştir. Yazdıkları fetvalar bağlayıcı niteliktedir.¹⁶⁴

Şeyhülislâm, Osmanlı Devleti'ndeki ilmiye sınıfının bir numaralı üyesiydi. Şeyhülislâmın kişisel memurları arasında arzuhalci, mektupçu, telhisçi, kapıçukadarı, tezkireci, mühürdar ve büyük kavuklu bulunmuştur.¹⁶⁵ Ortaylı'ya göre; "cülûs töreninde de ilk tebrikler Şeyhülislâm ve nâkıbül-eşraf tarafından yapılır, onlar tebrik için tahta yaklaşırken: -Hareket-i Hümayûn padişahım devletinle bin yaşa- alkışı duyulur ve padişah

¹⁶² Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, Ankara, 2010, s. 26.

¹⁶³ Albert Hourani, a.g.e., s.104.

¹⁶⁴ George Makdisi, a.g.e., ss.292-293.

¹⁶⁵ İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 62-76.

ayağa kalkardı. "¹⁶⁶ Devletin yükselme döneminde belirli bir hiyerarşiye göre atanan Şeyhülislâmlar sonraki dönemlerde siyaset kurumunun isteği doğrultusunda atanmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislâmlar, Hanefî fihhına göre fetva vermişlerdir. Hükümdarların kararlarını meşrulaştırıcı fetva veren ya da bu kararları İslâm fihhına göre sorgulama yetkisine sahip olan yalnızca Şeyhülislâm olmuştur. Yine hükümdar tahta çıkarken ya da belirli bir nedene dayalı olarak tahttan indirilirken Şeyhülislâmdan fetva alınması bir zorunluluk olarak görülmüştür. Aslında Şeyhülislâmların kararları siyasi değildi, dini gelenekler çerçevesinde şekillenmişti. Devletin güçten düşmesiyle beraber üst düzey ulemanın çoğu gibi Şeyhülislâmlar da siyasi ve idari konularda görüş bildirmeye başlamışlardır. ¹⁶⁷

Uzunçarşılı'ya göre; Fatih Sultan Mehmet'in hazırlattığı kanunnamede Şeyhülislâm ve müftü şeklinde iki unvan adı zikredilmiş olup bu kişiler, ulemanın reisi olarak kabul edilmektedir. Protokolde ise vezir-i azamın üst tarafında yer almaktadır. ¹⁶⁸ Erarslan'ın Fatih Kanunnamesinden aktardığı kısım şu şekildedir: "ve Şeyhülislâm ulemanın reisidir. Ve muallim-i Sultan (padişah hocası) dahi kezalik ulemadır. Veziriazam, onları riayeten üstüne almak (yukarıda oturtmak) lazım ve münasıptır. "¹⁶⁹ Bu gelişmelerle beraber ulema resmi olarak Osmanlı Devleti'nin kontrolüne girmiştir. Bu durum aynı zamanda şeriatın da devlet hayatının merkezine girmesi manasına da gelmektedir. ¹⁷⁰ Kanunname ile Şeyhülislâmlığın resmi olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz. II. Mehmet, bu kurum aracılığıyla ulemayı kontrol altına almak istemiş, Şeyhülislâmlık kurumunun bir devlet dairesi gibi çalışmasının ilk önemli yapı taşlarını oluşturmuştur. Mustafa Nuri Paşa'ya göre;

Yavuz Sultan Selim'in 1516 Mısır seferinin sonunda halife unvanını Osmanlı padişahlarının taşımaları, iktidar ulema ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Manevi alanın iktidarı ulemada; dünyevi olanın iktidarı ise saltanatı yani hükümdarlarda bulunmuştur. Halifelğin Osmanlı'ya taşınmasıyla birlikte dünyevi olanı şahsında toplayan siyasi iktidar, ulema karşısında kendini daha çok güçlü hissetmiştir. Ancak buna rağmen Osmanlı uleması, dini bir emir olan emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i ani'l-

¹⁶⁶ İlber Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2008, s.134.

¹⁶⁷ Osmanlı İlmiye Teşkilatı, <http://www.osmanli-devleti.com> Erişim Tarihi: 08.05.2019

¹⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s. 175.

¹⁶⁹ Sadık Eraslan, *Meşihat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2009, s. 25.

¹⁷⁰ Marshall Goodwin Simms Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, (Çev. Muhammet Şeviker, Feray Özen), İz Yayıncılık, C.3, 1993, s.112.

münker göreviyle siyasi iktidarın karşısında konuşma hakkına sahip olmuştur.¹⁷¹

Şeyhülislâmlar özellikle 16. yüzyıldan itibaren devlet siyasetine ait konularda etkili olmaya başlamışlardır. Eraslan'a göre, Şeyhülislâmların görüşüne önem veren hükümdarlar bu şekilde, yaptıkları bazı olayları sağlam bir temele dayandırarak mevcut konumlarını korumak istemişlerdir.¹⁷² Uzunçarşılı'ya göre; "Vekil-i Cismani olarak Osmanlı devletini idare eden sadriazamların 1579'da Sokullu Mehmet Paşa'nın vefatından sonra devlet idare ve siyasetinde onun derecesinde olmamaları ve III. Murat'tan sonra gelen padişahların zayıf iradeli ve küçük yaşta tecrübesiz bulunmaları dolayısıyla Şeyhülislâmların ehemmiyetleri artmıştı."¹⁷³

Şeyhülislâm, 16. yüzyılın sonlarında ulemanın içinde hiyerarşik yapıda en üst noktada yer almıştır. 1574 yılına kadar yüksek rütbeli müderris ve kadıları veziri azamlar atarken, bu tarihten sonra Şeyhülislâmlar atamaya başlamıştır. Şeyhülislâm atama yapacağı kişiyi veziriazamla anlaşılarak tespit etmekte ve veziriazam da hazırlanan bu listeyi padişaha sunmaktadır. Padişahın onayını alan veziriazam, atama listesini Şeyhülislâma vermiştir.¹⁷⁴ Bu bilgilere göre, önceki atama işlemlerinde veziriazam tek başına yetkili iken sonradan bu uygulama değiştirilerek Şeyhülislâmın yanında devlet yönetiminin de atamalarda bizzat yer almaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu da devletin siyasi iktidarını güçlendirmek adına yapılan bir hamlesi olarak nitelendirilebilir. Şeyhülislâmlar, Divan-ı Hümayuna üye değildiler. Ancak, Divan-ı Hümayunda önemli konuların görüşüldüğü zamanlarda Şeyhülislâm davet edilebilmiştir. Gerek duyulursa onun görüşünü bildiren fetva yazması istenmiştir.¹⁷⁵

Şeyhülislâmlar, ulema sınıfının en yetkili kişisi olarak zaman içerisinde yetki ve sorumluluklarını genişletme imkânına sahip olmuşlardır. I. Süleyman döneminde şeyhülislâmlık görevi yapan Çivizade Muhyiddin Efendi'nin hükümdar tarafından görevden alınmasına kadar, şeyhülislâmlar "ömür boyu" devlete hizmet etmişlerdir. Bazı otoriteler tarafından devletin en güçlü dönemi olarak kabul edilen I. Süleyman döneminde şeyhülislâmların görev süresiyle ilgili temel bir prensipten vazgeçildiği görülmektedir. Yaklaşık olarak 5 yüzyıl süren şeyhülislâmlık makamında (1425-1922) en uzun süre bu

¹⁷¹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat*, (Haz.Neşet Çağatay), s. 90.

¹⁷² Sadık Eraslan, a.g.e., s. 41.

¹⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s.188.

¹⁷⁴ Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 37.

¹⁷⁵ Mehmet İpşirli, 2010, a.g.m., ss.94-96.

görevde kalan şeyhülislâm Ebussuud Efendi'dir. (1490-1574) Bunun yanında çok kısa süre şeyhülislâmlık yapan ulema görevlileri de vardır. Memikzade Mustafa Efendi üç saat, Samanizade Ömer Hulusi Efendi ise bir gün süre ile şeyhülislâmlık yapmıştır.¹⁷⁶

Osmanlı Şeyhülislâmlarının görevden alınmasında veziriazam ile yaşadığı sorunlar da etkili olmuştur. Ayrıca devlerin gerileme döneminden itibaren sayısı artan isyan hareketlerinde rol aldıklarının düşünülmesi de görevden alınıp sürgüne gönderilmeleri için bir sebepti. Şeyhülislâmların veziriazam ile olan ilişkileri her iki grubu da lehte ve aleyhte etkilemiştir diyebiliriz. Şeyhülislâmlar da devletin iki numaralı ismi olan veziriazamların görevden alınmasında etkili olmuştur. Bülbül'e göre şeyhülislâmlık makamı zamanla önem kazanmış ve şeyhülislâm deyiimi on yedinci yüzyıldan itibaren tam manasıyla kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷⁷ Devlet, şer'i kurallara göre yönetilmiş, önemli kararlarda dini hükümlere bakılmıştır. Sosyolog Şerif Mardin bu yapıyı şu şekilde açıklamıştır;

Osmanlı bürokratlarının üstlendikleri bu koruma işlevinin formül olarak açıklanma biçimi, Din ü Devlet'tir. Burada din başta gelir, oysa asıl korunmaya çalışılan devlettir. Bunun da meşru, Müslümanlığa sığınan bir savunması vardır: Güçlü bir devletin koruyucu gücünden yararlanamayan dinin sürekliliğini de sağlayamaz.¹⁷⁸

Osmanlı Devleti'nde din ve dine dair bütün konular Şeyhülislâmın sorumluluğu altındaydı. Şeyhülislâmlık makamının önem kazanmasında I. Selim ve I. Süleyman dönemlerinin ünlü Şeyhülislâmları olan Kemalpaşazade, Ebussuud Efendi gibi ulema etkili olmuştur. Zira, şeyhülislam Ebussuud Efendi yapmış olduğu atılımlarla bu makamın güçlenmesinde etkili olmuştur. I. Süleyman dönemindeki pek çok düzenlemenin mimarıdır. Ebussuud Efendi'nin fetvaları, siyasal yaşamdan gündelik yaşama kadar geniş bir alandaki boşlukların doldurulmasını sağlamıştır. Hodgson'a göre Ebussuud Efendi bu çalışmalarıyla "Osmanlı sosyopolitiğinin işleyişinin İslam ilkeleri tarafından çerçevenmesine katkı sağlamıştır."¹⁷⁹

Ulema sınıfının bir numaralı üyesi olarak Şeyhülislâmlar, III. Ahmet döneminden itibaren yapılan yenileşme hareketlerinde bazen devlet yönetiminin, bazense yeniçeri ve yenilik karşıtlarının tarafında yer almıştır. III. Ahmet döneminde yapılan yeniliklerin

¹⁷⁶ Ziya Kazıcı, 'İslâm Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi', *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul, 2011, ss. 234-240.

¹⁷⁷ Zekeriya Bülbül, *Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara, 2009, s. 117.

¹⁷⁸ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 180.

¹⁷⁹ Marshall G. S. Hodgson, a.g.e.,i ss.117-118.

Patrona Halil isyanı ile sona ermesinde yeniçerilerin ve ulemanın da etkisi görülmektedir. Tarihçiler tarafından Osmanlı'nın klasik dönemi olarak adlandırılan 1300-1600 yılları arasında Şeyhülislâmların devlet siyasetinde önemli bir etkinliği yok iken özellikle 17. yüzyıldan itibaren siyasal ve toplumsal alanlarda daha görünür hale gelmişlerdir. II. Mahmut döneminde değişen devlet idaresinde şer'îye nazırı olarak kabinede yer almışlardır.¹⁸⁰

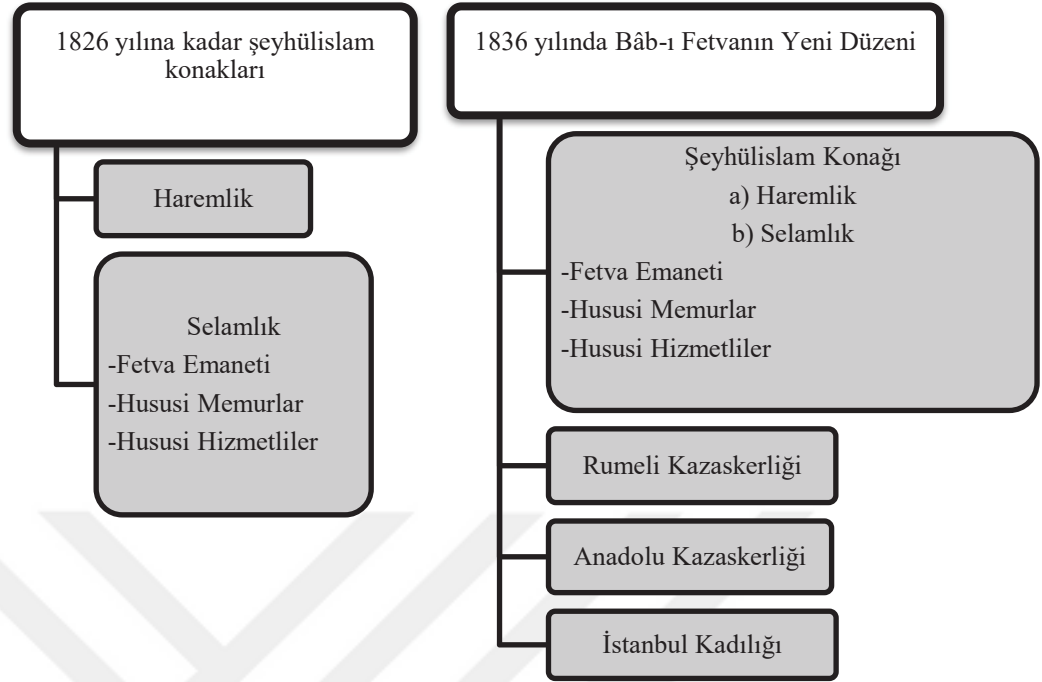
Devlet kurumlarındaki modernleşme, Şeyhülislâma yeni bir büro verilmesi ile din alanına da yansımıştır. Lewis'e göre, "1826 yılına kadar Şeyhülislâmlar, kurulları kendi konaklarında toplarlar ve fetvaları oradan verirlerdi. Gelirleri, hizmetlileri, kurulumları saraydan tamamıyla bağımsızdı ve sarayın yalnız nihai azil yetkisine tabi idi."¹⁸¹ Bu süreçten sonra Şeyhülislâmlığın devlet dairesi haline gelmesi, siyaset ve toplum nezdindeki itibarını azaltmış, vakıfların devlet kontrolüne geçmesiyle ekonomik yönden de sıkıntılar başlamıştır.

1835'te nazırlıkların kurulması ve Heyet-i Vükelanın oluşturulmasıyla idari, adli ve dini konularda belirli standartlar çerçevesinde hükümdara bağlı olarak hareket edilmek istenmiştir. Devlet merkezinin güçlendirilmesi için çalışılmıştır. Modern eğitim kurumlarının kurulması ile okulların ve medreselerin denetimi Maarif Nazırlığına geçmiştir. Modern mahkemelerin kurulmasıyla, adliye işleri Adliye Nazırlığına devredilmiştir. Zamanla da fetva yazma işi, Bab-ı Meşihat'ta Fetva Emmini'nin başkanlığı altında hukuk uzmanlarından kurulu bir komisyona verilmiş, böylece Şeyhülislâm, bazı danışma görevleri dışında bir devlet memuru haline gelmiştir.¹⁸² Tüm bunlara rağmen Şeyhülislâmlık makamının Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar manevi etkisini sürdürdüğü söylenebilir. Kurtuluş savaşı sırasında İstanbul'da bulunan Şeyhülislâmın milli mücadele karşısı fetva çıkarması küçük ve büyük çaplı isyanlara neden olmuştur. Bu da devletin son zamanlarında dahi bu makamın etkisini kaybetmediğini göstermektedir. Şeyhülislâmların dine dayalı olarak varlığını muhafaza eden güçleri, devlet siyasetini ve toplumun farklı gruplarını etkileme kabiliyetini de uzun müddet boyunca sürdürmeye devam etmiştir. Cumhuriyetin kurulmasından sonra ise Şeyhülislâmlık makamının yerini Diyanet İşleri Başkanlığı almıştır.

¹⁸⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, 1987, s.138.

¹⁸¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kırıtlı), Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.97.

¹⁸² Bernard Lewis, 1993, a.g.e., s.98.

Tablo 1.5. II. Mahmut Döneminde Şeyhülislamlık Kurumunun Değişimi

Kaynak: İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.89.

2.2. Kadı

Osmanlı Devleti'nde kadılar, bulundukları bölgenin her türlü adli, idari işlerinin sorumlusu olmalarının yanında devlet merkezi ile reaya arasında köprü kurmuşlar, hükümdarların emir ve yasaklarını halka bildirmişlerdir. Akdağ'a göre; "Osmanlı Devleti'nde mahkemede hâkimlik aynı zamanda şehir ve kasabaların belediye işleriyle bugünkü noterlik işlerini yapan, hükümetin mahalli herhangi bir işi hakkında fermanlarının infaz ve uygulanmasında yetkili olan kişiye kadı denmiştir." ¹⁸³ Kadı, meşruiyetini ve saygınlığını Osmanlı Hükümeti'nden değil, Klasik İslâm'dan almıştır. Osmanlı Devleti'ndeki kadı, kendinden önceki dönemlerde yaşayan kadılara göre, çok daha fazla yetki sahibi olmuştur. ¹⁸⁴ Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, fethedilen yeni topraklarda çeşitli İslâmi müesseseler kurulduğu gibi kadılık makamı da oluşturulmuştur. İlk dönemde en büyük kadılık İznik ve Bursa kadılığı olmuştur. Dönemin kanunnamelerine göre Osmanlı'daki kadılık dereceleri beş ayrı kısma ayrılmıştır. En üst düzey kadılık derecesini taht kadılığı oluşturken diğerleri de sırasıyla eyalet kadılığı, sancak kadılığı,

¹⁸³ Mustafa Akdağ, 'Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar', *Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dersleri*, c. II, s. 69.

¹⁸⁴ Haim Gerber, Osmanlı Sivil Toplum ve Modern Türk Bürokrasisi, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, (Der.) Kemal Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 251.

kaza kadılığı ve nahiye kadılığıdır. Bu dereceler arasında geçiş yapmak için belirli hiyerarşik kurallar oluşturulmuştur.¹⁸⁵

En azından devletin ilk dönemlerinde kadıların atanmasında sıkı bir hiyerarşi gözetildiği söylenebilir. Süresi dolan kadılık boş sayılmış, yerine sıra bekleyen kadılardan en kıdemlisi gönderilmiştir.¹⁸⁶ Osmanlı devletinin ilk kadısı ise Osman Bey'in atadığı, aynı zamanda devletin ilk hutbesini okuyan Dursun Fakih'tir.¹⁸⁷

Bir topluluk, siyasi açıdan kendini bir devletin koruyuculuğunda güvende hissederken ulema da halkın manevi ihtiyaçlarını karşılamasını sağlamış, din ve dine dair soruların yanında halkın gündelik işlerinin düzenlenmesinden de sorumlu olmuştur. Klâsik İslâm geleneğinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de din ve siyaset birbirinin tamamlayıcısı, birbirine ihtiyaç duyan ve birbirinden etkilenen iki önemli kavram olarak varlığını sürdürmüştür. Osmanlı'daki hükümetin taşra temsilcisi olan kadılar, mahkeme dışında pek çok farklı görevlerde bulunmuşlardır. Halkın, istek ve şikâyetlerini devlete bildirmek, narh koymak, evlenme ve boşanma işlemleri ile ilgilenmek, suçlu ve kaçakların yakalanması için askerleri bilgilendirmek, askerlerle işbirliği yapmak, savaş zamanında yiyecek, asker gibi ihtiyaçların toplanmasına karar vermek ve uygulamak kadıların başlıca görevleri arasındadır. Ayrıca devlet yönetiminden gelen ferman, buyruk gibi bildiriler halka kadı aracılığı ile açıklanmıştır. Devletin bölge halkından istedikleri, kadının başkanlığında toplanan bir kurul tarafından tartışılıp bir karara bağlanmıştır.¹⁸⁸ Bu da kadıların hem halk hem de devlet açısından önemli bir konumda olduğunu gösteren nedenlerden birisini oluşturmaktadır. Özellikle devlete uzak olan bölgelerde, kadıların nüfuzunun artması bu yolla gerçekleşmiştir. Osmanlı devletinde kadılar hükümdara bağlıydılar. Ancak hem sınırların genişliği hem de devletin güç kaybetmesi ile kadılar, kendi geleceklerini tayin etme yoluna gitmiştir. Karal'ın aktardığına göre;

I. Bayezid döneminde, ulemanın toplum hayatında en çok rol alan üyesi olan kadıların rüşvet alarak halka haksızlık yaptıkları hükümdara şikâyet edilince yapılan soruşturma sonucunda suçlu bulunan kadılar görevlerinden alınmıştır. Veziriazam Çandarlızade Ali Paşa'nın çabaları sonucunda

¹⁸⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, 1965, s. 589.

¹⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s.83.

¹⁸⁷ Refik Gür, *Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Müessesesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 53.

¹⁸⁸ Şeniz Anbarlı Bozatay; Konur Alp Demir, 'Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme', *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.10, 2014, ss.77-78.

cezadan kurtulan kadıların gelirlerinin az olduğuna kanaat getirilerek maaşlarında iyileştirmeler yapılmıştır.¹⁸⁹

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde dahi böyle bir örneğin görülmesi, kadılar arasında ekonomik nedenlere dayalı olarak çıkan sorunların erken tarihlerde başladığına işaret etmektedir. Taşra teşkilatının en önemli görevlisi olan kadı, sahip olduğu yetkiler nedeniyle ulemanın alt sınıflarına üstünlük sağlamıştır. Buna örnek olarak kadıların imamlara olan üstünlüğü verilebilir. Kadılar bulundukları yerlerde, tören sırasında konumu gereği ön sıralarda yer almıştır. Ayrıca bunda, temsil ettikleri kanun otoritesi de etkili olmuştur.¹⁹⁰ Ubicına'ya göre;

Kadılar, kendilerini politik alanda yer bulma imkânı veren iktidarlarının mahiyeti, yüksek mevkilerde ve ulema şefi bile olma mevkiinde sayılmalarının sağladığı avantaj, vazifeleri ibadetlere ait olmaktan ziyade adli meseleleri ilgilendiren bu zümrenin daima artan itibarı; idare ettikleri vakıfların idaresinden aldıkları paylar ve gördükleri davalardan aldıkları kırkta bir hak; aralarına ulemadan sadece en aydınlarını almaya gösterdikleri özen, işte bütün bu hak ve imtiyazlar kadıların imamlar üzerinde aşikâr bir üstünlük sağlamalarına sebep olmuştur.¹⁹¹

Kadıların genel olarak II. Murat döneminden siyasal, sosyal ve askeri sorunların yaşanmaya başladığı dönem olan 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen sürede topluma iyi muamelede bulundukları görülmektedir. Rüşvet, adam kayırma ya da haksız kazanç elde etme durumları oldukça asgari düzeydedir. Ülkenin ekonomisinin iyi olması, halkta refah seviyesinin artmasına dolaylı olarak da kurumların adalet içinde işlemesine olanak tanımıştır.¹⁹² Kazalarda, kadının idari ve adli konuların sorumlusu olması yetkilerinin de geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır. Sancak beyleri ise bulunduğu kazanın asayiş olaylarıyla ilgilenmiştir. Kadının, direkt merkezi hükümete bağlı olması, kendi bölgesinde daha rahat hareket etmesine olanak sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde özellikle 16. ve 17. yüzyılda adli ve idari konuların idaresinin kadılarda olması, sancak beyleriyle aralarında nüfuz çekişmeleri yaşanmasına neden olmuştur.¹⁹³

17. yüzyıl ile beraber savaşlarda alınan yenilgiler ve coğrafi keşiflerin sonucunda ekonominin bozulması devletin zayıflamasında temel nedenleri oluşturmuştur. Kadıların

¹⁸⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.4, 2010, s. 148.

¹⁹⁰ Refik Gür, a.g.e., s.99.

¹⁹¹ M. A Ubicini, *Osmanlı 1850*, (Çev. Cemal Karaağaçlı), C.1, Timaş Yayınları, İstanbul, 1980, s. 120.

¹⁹² Refik Gür, a.g.e., s.54.

¹⁹³ Mustafa Akdağ, 'Celali İsyanlarının Başlaması', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1946, s.25.

bir kısmı daha çok para kazanmak için rüşvet almaya başlamışlardır. Halktan gereksiz yere alınan paralar halkın devlete olan güvenini sarsmaya başlamıştır. Kadılık makamında başlayan bozulmalar ise devletin diğer kurumlarının bozulması ile eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Kadıların, devletin ilk zamanlarındaki konumuna dönmesi için çeşitli layihalar yazılmıştır. Buna örnek olarak Koçi Bey'in IV. Murat'a yazdığı risale gösterilebilir. Koçi Bey, IV. Murat'a hitaben şunları yazmıştır:

Benim kerâmetlû padişahım, kazasker defter okuyup, 'Falan kazayı falana' dediği vakit, saadetle şöyle buyurun: "O arzettiğin kadı, bilgili midir? Bu işe lâyük mıdır? Sakın bu makama lâyük olmayan kimse olmasın. Günahı senin boynuna. Bir hoşça imtihan eyle. Câhile kadılık verme. Verdiğinize râzı değilim. Şöyle kulağıma dokunursa sen bilirsin." diye tenbih buyurun, İki yıl müddet tamam olmayınca azletmezler. Kanun değildir, iki yıl dolunca ayruk komaz, yerine de verirler. Bu kadılıklar yüz elli akçe ile olur, yüz otuz akçe ile tâyin olunur. Her tâyinde artar. Yüz elli olunca artık bundan fazla olmaz.¹⁹⁴

Bu layihada bir örneği görülmekte olan ve yapılan diğer çalışmalar devletin diğer kurumlarında olduğu gibi kadılarda da başlayan bozulmaların önüne geçememiştir. 18. yüzyılın son çeyreğinde ülke geneline yayılan bu sorunu çözmek isteyen III. Selim bir ferman çıkararak tayin olunacak kadı ve naipin sınavdan geçirilerek mesleğinde ehil olanların halka hizmet etmesi gerektiğini belirtse de bu ıslahatlar başarılı olamamıştır. III. Selim döneminde hükümdarın emri ile başta veziriazam olmak üzere, 22 devlet adamı devlet kurumlarındaki bozulmalarla ilgili layiha hazırlamışlardır. Bunlardan yirmisini Osmanlı kökenli kişiler oluştururken diğer iki tanesi hazırlayan Osmanlı Devleti topraklarında bulunan Avrupalılardır. Osmanlıları, Koca Yusuf Paşa, Veli Efendizade Emin, defterdar Şerif Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi, Çavuşbaşı Efendi, Enveri Efendi gibi tanınmış kişiler oluştururken, Avrupalılardan biri, Osmanlı ordusunun modernleştirilmesinde görev alan Bertrant adında subay, diğeri ise İsveç elçiliğinde çalışan ve Osmanlı tarihi üzerine eseri de bulunan D'Ohsson'dur.¹⁹⁵

III. Selim Nizam-ı Cedid kararlarıyla toplumun her alanında ıslahat çalışmaları yapmak istemişse de bunu başaramamıştır. Yeniliklere karşı olan askeri sınıfın ulemanın da desteğini alması sonucunda III. Selim'in tahttan indirilmesi ile yarım kalan ıslahatlar II.

¹⁹⁴ Koçi Bey, a.g.e., s.128.

¹⁹⁵ Enver Ziya Karal, 2007, a.g.e., s.62.

Mahmut döneminde tekrar gündeme gelmiştir. Bu alanda ilk olarak ulema sınıfının hükümdara bağlılığını arttırmaya yönelik ıslahatlar yapılmaya başlanmıştır.

1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılması, devletin diğer alanlarında yapılacak olan yeniliklerin ilk adımını oluşturmuştur. Ortadoğu İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de önemli bir yere sahip olan kadılık makamında önemli değişiklikler yapılmıştır. Kadıların bulundukları bölgenin güvenliğini kadılara bağlı olarak yeniçeriler sağlamaktaydı. Ocağın kaldırılmasıyla kadıların mülki görevi bitmiştir. Şehirlerde modern yapıya uyacak şekilde İhtisab Nezaretinin kurulmasıyla bir nevi belediyeçilik anlayışına geçilmiştir. İhtisab Nezareti; kadının görev alanı olan belediyenin idari işlerinden ve güvenliğinden sorumlu olmuştur. Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla da kadıların vakıflar üzerindeki denetimleri sona ermiştir.¹⁹⁶

Bozulmuş olan adliye sisteminde de bazı değişiklikler yapılmıştır. 1837 yılında Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Şura-yı Bâb-ı Âli kurulmuştur. 1838'de biri kazasker, kadı ve naip için diğeri de devlet memurları için olmak üzere iki ceza kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunlarla devlete bağlı olarak çalışan kişilerin haksız kazanç elde etmeleri önlenmek istenmiştir.¹⁹⁷ Osmanlı Devleti'nde Batılılaşmanın getirdiği modernleşme ile yeni mahkemelerin kurulması, adliye bakanlığının oluşturulması gibi sebepler kadıların güçlerini kaybetmesine neden olmuştur.

2.3. Kadı Naipleri ve Çeşitleri

Kadılar, kazaların mülki amiri konumundaydı. Kadılar zaman içinde yargıdan hukuka pek çok alanda görev yaptıklarından ve devletin uzak bölgelerine gitmek istememeleri gibi nedenlerden dolayı bazı işleri yardımcılara devretmişlerdir. Bu yardımcılara kadı naibi adı verilmiştir. Kadı naipleri; yargı, yönetim, güvenlik gibi konularda halka hizmet etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfında bozulmalarla birlikte kadılarda da bazı temel sorunlar görülmeye başlanmıştır. Yüksek dereceli kadılar görev yerine gitmemiş, onların görevlendirdiği naipler de kendi yerlerine naip atama yoluna giderek hukuk sisteminde karmaşalar yaşanmasına neden olmuşlardır.¹⁹⁸ Bülbül'e göre; mevali adı verilen büyük kadılar genellikle atandıkları vilayetlere gitmeyerek yerlerine naip adı verilen temsilcilerini göndermişlerdir. Naipler, kadıların görev yapacak oldukları yerlere gitmişlerdir. Bu görevi almaları karşılığında, kadıya belirli bir ücret

¹⁹⁶ İlber Ortaylı, 'Kadı', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.24, 2001, ss. 69-73.

¹⁹⁷ Refik Gür, a.g.e., s.57.

¹⁹⁸ Abdullah Demir, 'Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naipler', *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, ss.29-30.

ödedikleri için gittikleri kazalardaki reayadan daha çok para talep etmişler, bazı durumlarda halk zor duruma düşmüş, hükümdardan bu sorunun çözülmesini talep etmiştir. Naibin sayısı kazanın büyüklüğüne ve orada yaşayan insan sayısına göre belirlenmiştir. Naipler, görev yaptıkları alanlara göre başlıca altı kısımdan oluşmuştur.¹⁹⁹

Osmanlı Devleti'ndeki kadı naiplerini; kaza naipleri, mevali naipleri, bab naipleri, ayak naipleri ve ordu kadılığı oluşturmuştur. Osmanlı adli teşkilâtında kadı yardımcısı ve vekili anlamlarına gelen naipler, kadı tarafından belirlenmiş olup kazasker tarafından gidecekleri yerler onaylanmıştır.²⁰⁰ Bir beldenin askeri işleri hariç; idari, hukuki ve mahalli işlerinin kadılar tarafından yapılması sonucunda 'kaza' kavramı idari bir bölge anlamına gelerek Osmanlı Devlet teşkilatında yer almıştır. Kaza kadılarının yerine atanan kişilere de kaza naibi adı verilmiştir. Uzunçarşılı'ya göre;

Kaza kadılarının kendisine bağlı nahiyelere atadıkları kişilerdir. Kaza naipleri, kadı adına nahiyenin şer-i davalarına bakarlardı. Kadı naibi kadının yanında bulunup icabında ona vekâlet eder veyahut herhangi bir şer'i muameleye bakmak üzere kadı tarafından köylere gönderilirdi. Kadı naipleri, kazalarda aynı zamanda bâb naipliğini görürdü.²⁰¹

Mevali naipleri bir diğer naiplik çeşididir. Uzunçarşılı'ya göre; "mevalinin tayin olunduğu eyalete bizzat gitmeleri usulü terk edildiğinden bunlar kendilerine vekâlet etmek üzere o eyalete naip ismiyle birer vekil göndermişler ve hasılatı, aralarındaki anlaşma üzerine paylaşmışlardır. "²⁰² Bab naibi, büyük kadıların bizzat vazife gördükleri zamanda, onlara yardımcı olan naibe verilen isimdir. Bunun dışında bab naibi, bab mahkemelerinde de görev almıştır. Başkatip, katipler, vekayi katibi gibi yardımcıları da vardı.²⁰³

Büyük kadılar vazifeleri başındayken, çevredeki esnafı denetlemek üzere, seyyar naipler bulunmaktaydı. Kadılar bir süre sonra daha çok para kazanmak için naiplikleri para ile satmaya başlamışlardır. Bu makamı satın alanlara ayak naibi denilmiştir. Makamı parayla satın alan naipler, masraflarını karşılamak için reayadan ekstra para almaya başlamışlardır.²⁰⁴

¹⁹⁹ Zekeriya Bülbül, a.g.e., s. 201.

²⁰⁰ Mehmet İpşirli, 'Naib', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul, 2006, s. 312.

²⁰¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1965, a.g.e., s.117.

²⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s.117.

²⁰³ Mehmet İpşirli, 'Bâb Mahkemesi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1991, s. 362.

²⁰⁴ Refik Gür, a.g.e., s.69.

Uzunçarşılı'nın aktardığına göre II. Mahmut'un saltanatı zamanında Edirne valisi olan Vezir Hakkı Paşa, Silivri naibine çok dikkate değer şu mektubu yazmıştır: " Silivri naibi, şeriat haini ilamını gördüm. Kahkaha ile güldüm. Meali hezeyen, hükmi-i hilaf-ı Kur'andır. Mühr-i müeyyedimi basarım. Seni mahkeme kapısına asarım. " ²⁰⁵ Bu gibi olaylar, kadılık kurumundaki bozulmalara siyaset kurumu tarafından müdahale etmeye örnek olarak gösterilebilir.

Toprak kadıları ise halkın şikâyetleri üstüne devlet merkezinden gönderilen yetkili kadılardı. Toprak kadıları; her eyalet ve sancakta sancak beyi, alaybeyi, subaşı, zeamet ve tımar sahipleri tarafından herhangi bir haksızlığa uğrayan köylülerin eyalet ve sancak kadılarına, Divan-ı Hümayuna yaptıkları şikâyetleri incelerler ve gerekirse kendilerine verilen davalara bakarlardı. Köylülerin kendi aralarındaki sorunlara, davaların çözümüne bakan bu kadılar aynı zamanda tımarlı sipahilerle köylüler arasındaki davalara bakmaya da yetkiliydiler. ²⁰⁶

Ordu kadılığı; Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde var olan rütbelerden birisi değildir. 17. yüzyıldan itibaren hükümdarlar sefere çıkmayı bıraktıklarında kazaskerler de hükümdarlarla beraber İstanbul'da kalmaya başlamışlardır. Kazaskerlerin yerine vekâleten seferde askerlere eşlik etmesi için, ordu kadısı adı verilen kadılar tayin edilmiştir. ²⁰⁷ Özellikle devletin yükselme döneminde yapılan fetihlerin fazlalığı nedeniyle ordu kadıları yorucu ve zor bir görevi yerine getirmişlerdir. Bu nedenle ordu kadılığı görevinde bulunan ulema, sonraki süreçte Mekke Kadılığı gibi daha yüksek görevlere atanmışlardır. ²⁰⁸

2.4. Mehayif Müfettişleri

Mehayif müfettişleri, toprak kadıları gibi halkın çıkarlarını korumak için hükümdar tarafından gönderilen ulema üyelerindendir. Osmanlı hükümdarları, halkın çeşitli alanlarda, özellikle devlet görevlilerinden şikâyetçi oldukları bölgelere adaleti sağlaması için gönderdikleri kadı, mehayif müfettişi olarak adlandırılmıştır. Bu kişiler, aynı zamanda hukuki anlaşmazlıklarda ve sonuca ulaştırılamayan davaların çözümünde de görev

²⁰⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s.126.

²⁰⁶ Zekeriya Bülbül, a.g.e., s. 205.

²⁰⁷ Hoca Saadettin, *Tacü't- Tevarih*, (Haz.İsmet Parmaksızoglu), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1974, C.1, s.215.

²⁰⁸ Refik Gür, a.g.e., s.68.

yapmışlardır. Baktıkları dava sonuçlarını ve halktan gelen şikâyetleri Divan-ı Hümayun'a bildirmişlerdir.²⁰⁹

Mehayif müfettişleri, kadıları teftiş etmesinin yanında tımarlı sipahi, zaim, naip gibi mahalli görevlileri de şikâyet üzerine kontrol etmeye gitmiştir. Uzunçarşılı'nın aktardığı 1568 sayılı hükümde, Kütahya ve Karahisar sancaklarındaki mahalli görevlilerin halka kötü davrandıkları için şikâyet edilmesi üzerine mehayif müfettişi olarak Kütahya beylerbeyi ve kadısı görevlendirilmiştir.²¹⁰ Mehayif müfettişleri, Osmanlı devletinde adaletin sağlanması için kritik bir görevi yerine getirmişlerdir. Sınırları çok geniş olan bir devletin bütün bölgelerine erişmek zor olduğu için şikâyetlere ulaşmak, reaya ulaşmak ve devlet-reaya bütünlüğünü sağlamak gibi yapıcı işlevlere sahip olan müfettişler, on altıncı yüzyıldan itibaren yetkinliğini kaybetmeye başlamışlardır. Askeri ve siyasi karışıklıklar dolayısıyla hukuku sisteminde görülen aksaklıkların önü alınamamış, halk kadıların inisiyatifine bırakılmıştır.

2.5. Kazasker

Osmanlı Devleti'ndeki kazaskerlik kurumu, Şeyhülislâmlık makamı oluşturuncaya dek ulema sınıfının en önemli konumunu oluşturmuştur. İpşirli'ye göre; "kadı ve asker kelimelerinden oluşan kadı'l-asger tabiri kaynaklarda kadı-i asker veya kadılasaker, kadılcünd, kadileşker olarak da geçer. Ancak kelime Osmanlılarda kazasker şeklini almış ve yaygınlık kazanmıştır."²¹¹Gür'e göre;

Kadılara merci teşkil eden ve rütbesi vezirlik ve müşirlik (mareşallik) dengi sayılan kazaskerler, ordu içerisinde askerlerin şer'i ve hukuki işlerine ve davalarına bakmışlar, sefer zamanlarında padişaha refakat etmişlerdir. Bu kurum ilk olarak Selahaddin Eyyübi tarafından tayin edilmiştir. Anadolu Selçukluları, Akkoyunlu Devletinde ve Karaman Beyliğinde de kazasker olan bir kadı görev yapmıştır. Mısır'da kurulan diğer Memlûk ve Fatimi devletlerinde de buna benzer uygulamalar mevcuttur.²¹²

Uzunçarşılı'ya göre; "Osmanlı Devleti'nde en büyük hâkim kazaskerdi. Bu makam I. Murat döneminde kurulmuş ve ilk kazasker olarak 1360 yılında Çandarlı Kara Halil tayin edilmiştir."²¹³ Osmanlı Devleti'nde askeri sınıfı ilgilendiren dava, şer'i ve hukuki

²⁰⁹ Zekeriya Bülbül, a.g.e., s. 206.

²¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., ss.128-129.

²¹¹ Mehmet İpşirli, 'Kazasker', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, s.140.

²¹² Refik Gür, a.g.e., ss. 70-71.

²¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s. 151.

mevzular kazasker tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Devletin kurulduğu ilk dönemlerde kazaskerlik makamı henüz oluşturulmamıştır. En yüksek kadılık Bursa kadılığı olmuştur. Sonradan ise vezirlik makamının sahip olduğu statüye yakın yeni bir makam oluşturulmuştur. Kazaskerler, bu tarihten itibaren 1480 yılına kadar bir tane olup Divan-ı Hümayunda vezirlerden sonraki en rütbeli makam olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. II. Mehmet döneminin son zamanlarında ikinci bir kazasker tayin edilmiştir. Böylelikle ikiye çıkan kazaskerlerden birisi Rumeli, diğeri de Anadolu'da yaşanan askeri davalara bakmakla görevlendirilmişlerdir.²¹⁴

I. Selim'in Çaldıran Savaşı (1514) sonucunda Doğu Anadolu ve Maraş bölgelerini Osmanlı topraklarına katmasının ardından 1516 yılında Arap ve Acem kazaskerliği adında yeni bir kazaskerlik oluşturulmuştur. Divana dâhil edilmeyen bu kazaskerliğin merkezi ise Diyarbakır olmuştur. İlk kazasker olarak meşhur âlim İdris-i Bitlisi'nin tayin edildiği bu kazaskerlik, Suriye ve Mısır'ın fethinden sonra (1517) Divan-ı Hümayuna dâhil edilmişse de daha sonra bu görev Anadolu kazaskerine devredilerek oluşturulan üçüncü kazaskerlik feshedilmiştir.²¹⁵

Ulema sınıfının şeyhülislâmdan sonraki en önemli makamını oluşturan kazaskerler, Divan-ı Hümayun'daki görevlerinin haricinde Salı ve Çarşamba günleri dışındaki günlerde, konaklarında divan kurarak kendilerine gönderilen işlerle ilgilenmişlerdir. Ayrıca hükümdar sefere gittiği zaman kazaskerler de savaşa giderek hükümdarın yanında bulunmuş ve ordu içindeki adli sorunlarla ilgilenmişlerdir. Hükümdar savaşa gitmediği zaman kazaskerler de gitmemiş, kendilerinin yerine ordu kadısı adı verilen görevliler orduyla birlikte savaş bölgesine gönderilmiştir. Kazaskerler Osmanlı Devleti'nde askeri anlaşmazlıkların çözülmesinde ve şeyhülislâmlık makamı kuruluna dek kadıların tayininde görev almışlardır. Seferlerde padişaha destek olmuşlardır. Şeyhülislâmlık makamı önem kazanınca bu makama Rumeli kazaskerliği yapanlardan birinin tayin edilmesi gelenek haline gelmiştir. Zaman zaman Anadolu kazaskerliği yapan kişiler de bu makama tayin edilmiştir. 17. yüzyılda ise kazaskerlerin önemi azalmış, tayin ve görevden alma işlemleri Şeyhülislâm tarafından yapılmaya başlanmıştır.²¹⁶ Köç'e göre;

Osmanlı fetih geleneğine göre bir bölgenin alınmasından sonra o bölgeye önce kadı ve subaşı atandığından, bu kişiler bulundukları kazaların adli

²¹⁴ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2010, ss. 234-235.

²¹⁵ Mehmet İpşirli, 2002, a.g.m., ss.140-141.

²¹⁶ Refik Gür, a.g.e., ss.72-73.

temsilcileri olmuşlardır. Bulundukları bölgelerde üst seviyede yönetici olan kadıların gördüğü işleri ve davaları kazaskerler kontrol ederlerdi. Kadıların birikim ve tecrübelerini arttırılması, onların bir süre sonra terfi ederek Kazaskerlik ve Şeyhüslâmlık makamlarına yükselmesini de sağlamıştır. Yönetici sınıfının ulema kesimini oluşturan bu kişilerin sayısı her ne kadar az olsa da Şeyhüslâm ve Kazaskerlerin konumları, doğrudan padişah ile irtibatlı olmasından dolayı önemlidir.²¹⁷

Kazaskerler, Cuma günleri veziriazamın huzurunda divan toplantılarına katılmışlardır. Diğer ulema sınıfı gibi kendilerine has kıyafetleri ile toplantıya katılan kazaskerler, dava bittikten sonra veziriazam ile görüşmüşlerdir. Ayrıca, hükümdarın cülus ve biat törenlerinde teşrifatın ilk sıralarında kendilerine yer bulmuşlardır. Hükümdarların savaşa çıkmalarından önce kazaskerlerle istişare ettiği bilinmektedir. II. Mehmet'in kanunnamesinde, savaşa dâhil olan üst kesim ulema arasında vezirler, kazaskerler ve defterdarlar sayılmıştır. Hükümdarlar savaşa katılmadığı zamanlar, kazasker de katılmamış, yerine vekil olarak ordu kadısını göndermişlerdir. Bunların dışında dini bayramlar, şehzadelerin sünnet düğünleri, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde şehzadelerin sancağa çıkması gibi çeşitli saray törenlerinde kazaskerler ulemanın önde gelen temsilcileri olarak görevlerini yapmışlardır.²¹⁸ Ordu içindeki anlaşmazlık ve diğer her türlü sorun, kazaskerlerin gözetimi altında çözüme kavuşturulmuştur. Hem dine dayalı bilgileri hem de sahip oldukları makam konumlarını sağlamlaştırmıştır.

Kazaskerlik makamındaki ulema üyeleri, Ebussuud Efendi'nin Şeyhüslâmlığa getirilmesinden sonra mevcut konumlarını kaybetmeye başlamışlardır. Kazaskerlerin görevlerinin çoğunu Şeyhüslâm yapmaya başlamıştır. Buna rağmen kazaskerler sembolik olarak da olsa 1826 yılına kadar Divan-ı Hümayun üyeliğini devam ettirmişlerdir. Birinci dünya savaşı başladığı zaman Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri birleştirilmişse de cumhuriyetin ilanından sonra kaldırılmıştır.²¹⁹

2.6. Münecimbaşılık

Osmanlı Devleti'nde astronomi ve astrolojiyle ilgili işlere bakan görevli²²⁰ olarak tanımlanan münecimbaşılardan hizmet verdikleri alan oldukça geniş olmuştur. Osmanlı Devleti'nde münecimbaşılığın ortaya çıkış tarihi bilinmemektedir. Kuruluş dönemine ait

²¹⁷ Ahmet Köç, 'Osmanlı Devletinde Yönetici Sınıfın Hayırseverliği: Ümera ve Ulema Vakıfları Üzerine Bazı Düşünceler', *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, s.1.

²¹⁸ Mehmet İpşirli, 2002, a.g.m., s. 142.

²¹⁹ Mehmet İpşirli, 2002, a.g.m., s. 142.

²²⁰ <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/munecimbasi> 27.04.2019

kaynaklarda müneccimbaşıllıktan bahsedilmediği görülmektedir. Ancak Osmanlılardan önceki Türk ve İslâm devletlerinde de müneccimbaşıllık makamının var olduğu bilinmektedir.²²¹ Osmanlı Devleti'nde müneccimlerin yaptığı takvimlere ilk olarak Sultan II. Murad döneminde rastlanılmaktadır. Bu takvimler saray almanağı²²² türünde olup hazırlayanları hakkında bilgi bulunmamaktadır. II. Mehmet'in (1451-1481) İstanbul'u kuşatmadan önce müneccimlere danıştığı dönemin çağdaş kaynaklarında belirtilmiştir. II. Mehmet'ten sonra tahta geçen II. Bayezid döneminde hükümdarın astronomiye olan merakı sebebiyle müneccim sayısı artmış ve astronomi çalışmaları hız kazanmıştır. II. Bayezid döneminde müneccimbaşıllık resmi bir makam haline getirilmiş, müneccimbaşı olarak da Seydi İbrahim b. Seyyid atanmıştır.²²³ "Zamanla müneccimler takvimlere ihtiyârât sütunu eklemişler gelecek yılda olacak olayları yorumlayan bir "ahkâm" bölümü koymuşlar. İhtiyârât, uğurlu-uğursuz vakitleri incelemiş ve her önemli iş için müneccimlere uğurlu saat tespiti yaptırılmıştır."²²⁴ Aydüz'e göre; Osmanlı Devleti'ndeki müneccimbaşıllık kurumu, 15. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüş olup yapısal olarak fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Müneccimbaşılar, hükümdarla olan yakın ilişkileri sebebiyle devlet teşkilâtında önemli bir konumda görülmüşlerdir. Yıllık takvim hazırlamışlar, Ramazan ayları için imsakiyeler tayin etmişler ve hükümdarlar için uğurlu saatleri belirlemişlerdir. Saray doktoru olan hekimbaşılara bağlı olarak çalışan müneccimbaşılar, İstanbul'un fethinden sonra saray teşkilatına bağlı olarak görev yapmaya başlamışlardır. Müneccimbaşılar, saraydaki görevlerinin yanında İstanbul Rasathanesi, Mekteb-i Fenn-i Nücûm ile İstanbul ve taşradaki muvakkıthanelerin idaresi ile de ilgilenmişlerdir.²²⁵

Müneccimbaşıllık makamının ilk Türk-Müslüman devletlerde de yer alması, İslâm öncesi Türk kültüründe dini alanda yetkili kişi olan şamanların yaptığı görevlerin bir kısmının müneccimbaşıllıkta toplandığının bir göstergesi olarak düşünülebilir. Ki zaten Orta Asya'dan pek çok gelenek kültürel aktarım yoluyla sonraki Türk devletlerine aktarılmıştır. İhsanoğlu'na göre müneccimbaşıların kuyruklu yıldız, sel, aşırı sıcaklık deprem gibi olayları yorumlaması halk tarafından ilgiyle takip edilmiştir. Hükümdarların uğurlu saat

²²¹ Sâlim Aydüz, Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşıllık Müessesesi, Fatih Üniversitesi, s.3.

²²² Almanak; Ay, hafta ve gün takvimlerini, güneşin doğuş ve batışını, med-cezir hadiselerini, güneş ve ay tutulmalarını vb. ihtiva eden kitap veya tablodur. <https://nedir-nedemek.com/almanak-nedir-ne-demek> Erişim Tarihi 12.03.2019

²²³ Sâlim Aydüz, a.g.m., ss.3-4.

²²⁴ https://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/osmanli_astrolojisi/17 Erişim Tarihi 05.06.2019.

²²⁵ Sâlim Aydüz, 'Müneccimbaşı', *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, S.4, 2004, ss. 412-413.

uygulanmasına genellikle önem verdiği bilinmekle birlikte modernleşme dönemiyle birlikte bazı hükümdarlar bu uygulamayı gereksiz bulmuş ve bu tarz yorumlarla ilgilenmemiştir.

226

2.7. Hekimbaşılık

İslâm devletlerinde hükümdarların ve diğer saray erkânının sağlık hizmetlerinden sorumlu olan görevliler hekimbaşılardır. Burada dikkat çeken husus, hükümdarların sağlığının hekimbaşılara emanet edilmesinden dolayı sarayda önemli bir konumda görülmüş olmalarıdır. Akpınar'a göre; "İslâm devletlerinde sarayda ve ülkenin çeşitli şehirlerinde bulunan tabipler için genellikle reisületıbbâ unvanı kullanılmış olup aynı anlamda olan hekimbaşı tabiri daha ziyade Osmanlılar döneminde yaygınlık kazanmıştır. Zamanla bu unvan resmi literatüre girmiştir."²²⁷Sarı'ya göre;

Hekimbaşılar, ilmiye sınıfına mensup, tıp ilmine vâkıf, çok iyi yetişmiş ehliyetli kişiler arasından seçilmiştir. Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılığın bir makam olarak teşkilâtlandırılması ve buraya ilk tayin edilen kişinin kimliği konusu tartışmalıdır. Osmanlı Beyliği'nin ilk dönemlerinde sarayda sağlık hizmeti veren bir tabibin bulunup bulunmadığı tesbit edilememekteyse de Germiyan, Aydın, Saruhan beyliklerinin saraylarında tabiplerin görev yaptığı bilinmektedir. Genel anlamda sağlık hizmetlerinin idaresiyle de yükümlü ilk hekimbaşı, II. Bayezid döneminde (1481-1512) görevlendirilen Mehmed Muhyiddin İzmiti'dir.²²⁸

Hükümdar ve ailesinin sağlığından sorumlu olan hekimbaşılar medreselerde yetişmiştir. Hükümdarların sağlıklarından sorumlu oldukları için sarayda güçlü bir pozisyonda olmuşlar, bazı konularda kendilerinin fikirlerine başvurulmuştur. Bu makama on dokuzuncu yüzyıldan itibaren ilmiye dışından da atamalar yapılmıştır.

2.8. Padişah Hocalığı

Osmanlı Devleti'nde hükümdarlar, çocuklarının eğitime oldukça önem vermişlerdir. Geleceğin hükümdarı olacak şehzadeler ise özel bir eğitimden geçirilmiştir. Şehzadeler ve sultanlar eğitime sarayda başlamıştır. Sultanlar haremde, şehzadeler ise şehzadegân mektebinde eğitim görmüşlerdir. Saray geleneğine göre dört yaşına gelen şehzade (padişahın oğulları) ve sultanların (padişahın kızları) eğitimi başlardı. Bütün

²²⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Bilim ve Eğitim Müesseseleri, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II*, IRCICA, İstanbul, 1998, s.267

²²⁷ Cemil Akpınar, 'Hekimbaşı', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul, 1998, ss.160-161.

²²⁸ Nil Sarı, 'Hekimbaşı', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul, 1998, s. 161.

devlet erkânının katıldığı “Bed-i Besmele Merasimi” yapıldı. Bu merasimde şehzadeye ilk dersi Şeyhülislâm verir ki bu ders besmelenin öğretilmesidir.²²⁹Bunun yanında şehzadelere döneminin tanınmış bilgili hocalarının eğitim vermiş olduğu söylenebilir.

Padişah hocaları, geleceğin hükümdarlarına küçük yaşlardan beri eğitim verdikleri için sonraki dönemlerde sarayda büyük bir nüfuza sahip olmuşlar ve ulema sınıfı içinde özel bir saygı görmüşlerdir. Osmanlı Devleti’ndeki ilk padişah hocası devletin Fetret devrinden kurtarılmasını sağlayan I. Mehmet’in hocası Sofu Beyazıd Paşa’dır. II. Mehmet’in hocası Molla Gürani ile Akşemseddin, III. Murat ve III. Mehmet’e padişah hocalığı yapan Hoca Saadettin yaşadıkları dönemde devlet teşkilatında önemli bir yere sahip olmuşlardır. Sonraki dönemlerde ise I. İbrahim’in hocası olarak atadığı Safranbolulu Hüseyin Efendi ve II. Mustafa ile IV. Murat dönemlerinde padişah hocalığı yapan Vani Efendi, II. Mahmut’un danışmanı Halet Efendi önemli padişah hocaları arasında sayılabilir.²³⁰

2.8. Müderris

Osmanlı Devleti’nin ulema sınıfında üst düzey ulemadan sonra sıklıkla kullanılan ve kendisine rağbet edilen makamlardan birisi de müderrislik olmuştur. İslâm’ın klasik çağı olarak tabir edilen Emevi, Abbasi ve Memlük Devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de eğitim-öğretim alanlarında müderrisler önemli bir konumda görülmüşlerdir.²³¹ Medreselerin çeşitli alanlarında ders veren müderrislerin mezun olması ve göreve başlaması diğer ulemada olduğu gibi belirli şartlara tabi tutulmuştur.

Müderrislerde olması gereken nitelikler medreseden medreseye değişiklik göstermiştir. Medresenin vakfiyesinde gereken şartları taşıyan müderrisler usulüne göre seçilerek öğrencilere ders vermişlerdir. Bir müderrisin ilk rütbeden son rütbeye kadar olan dereceleri yaklaşık olarak 25-30 yılda tamamlaması gerekiyordu. Müderrislikten kadılık mesleğine geçiş, müderrislere daha cazip geldiği için medreselerde eğitim sisteminin bozulmasının nedenlerinden birisi bu yapı olarak gösterilebilir. Müderrislerin bir kısmı bir an önce kadı olmak istediklerinden mesleklerine gerekli önemi gösterememişlerdir.²³² Kâtip Çelebi, Mizanü’l Hak adlı eserinde öğrencilerine eğitim hayatı ile ilgili şu tavsiyelerde bulunmuştur:

²²⁹ İlber Ortaylı, 2008, a.g.e., s.310.

²³⁰ İlber Ortaylı, 2010, a.g.e. s. 237.

²³¹ Mehmet İpşirli, ‘Müderris’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.31, İstanbul, 2006, s. 468.

²³² Cevat İzgi, a.g.e., ss. 61-62.

Eğitimini tamamlamadan yüksek mevki ve makamlara gelmek için uğraşma. Çünkü kadılık, müftülük, vaizlik, imamlık ve hatiplik yolunca ilimle uğraşmaya engeldir. Onların gerektirdiği vazifelerle uğraşmak gerekir. Öğrenimini tamamladıktan sonra da bu konularda bilgin artacağı için daha iyi yorum yapabilirsin. Bu gibi mesleklerde belirli bir konu ile uğraştığın için ilmin tamamını göremeyebilirsin. O da yolunca tertip üzere değil, davacının ve fetva isteyeninin muradı üzerinedir.²³³

Kâtip Çelebi'nin yaşadığı zaman dilimi olan 17. yüzyılda ulema aristokrasisinin oluşmaya başladığı göz önünde bulundurulunca öğrencilerine bu tarz telkinlerde bulunması normal olarak değerlendirilmelidir. Devletin ekonomik durumundaki bozulmalara bağlı olarak ortaya çıkan 16. yüzyıldaki öğrenci hareketlilikleri sonucunda yapılan eğitim düzenlemeleri ile ulema arasında yaygın olan liyakate dayalı sorunların çözümü sağlanamamıştır. Osmanlı medreselerinde eğitim sisteminin bozulması, devletin diğer kurumlarındaki bozulmalarla ilişkilidir. Devletin siyasi yapısında başlayan sorunlar, eğitim başta olmak üzere diğer devlet kurumlarını ve de halkı olumsuz yönde etkilemiştir. Ulema sınıfının devletin pek çok alanını kapsayan geniş bir sahada görev yapması, üst düzey ulemanın devlet yönetimiyle olan yakın ilişkisi gibi etkenler, ulemaadaki bozulmaların devletin bürokratik yapısını olumsuz yönde etkilemesine neden olmuştur.²³⁴

2.10. Nakibü'l Eşraf

Nakibül-eşrâflık makamı, görevinin peygamber soyuna dayanan işlevi nedeniyle ulema arasındaki yüksek rütbelerden birisi olarak teşkil olunmuştur.²³⁵ Bozpinar'a göre, "Nakibül eşraflık terimi Hz. Muhammed'in, kızı Fâtıma'nın iki oğlundan Hasan'ın soyunu ifade eden eşrâftan (tekili şerif) oluşan terkip, peygamber soyundan gelenlerle ilgilenmek üzere kurulan teşkilâtın sorumlusu için kullanılmıştır."²³⁶

İslâm peygamberi olan Hz. Muhammed'in sülalesinden gelen kişilerle ilgilenmek üzere Osmanlı Devleti'nin ulema sınıfında üst düzey bir makam oluşturulmuştur. II. Bayezid döneminde, padişah hocası Seyyid Abdullah'ın oğlu Seyyid Mahmut, şerif ve seyyidlerle ilgilenen teşkilatın başına getirilmiştir. Seyyid Mahmut, Osmanlı'dan önceki Müslüman devletlerde nakibü'l eşraflık kurumunun olduğunu belirtmesi üzerine hükümdar tarafından ilk nakibü'l eşraf olarak tayin olunmuştur. 16. yüzyıla kadar üst düzey ulema arasında yer almayan makam, bu tarihten sonra daha önemli bir konumda görülmüştür.

²³³ Kâtip Çelebi, *Mizanü'l Hak*, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, s. 126.

²³⁴ Cevat İzgi, a.g.e., s. 66.

²³⁵ Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., s.647.

²³⁶ Ş. Tufan Bozpinar, 'Nakibü'l Eşraf', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.32, 2006, s.322.

Nakibü'l eşraflar, devletin siyasi olaylarına müdahale etmemeleri nedeniyle diğer üst düzey ulemeden daha uzun süreler makamlarında kalmışlardır. Nakibü'l eşrafların kendi konakları vardır. Bunun dışında eyalet, sancak ve kazalardaki seyyid veya şeriflerden olan vekilleri aracılığıyla Osmanlı Devleti'nde yaşayan peygamber sülalesi kayıt altına alınmıştır.²³⁷

Nakibü'l eşraflar sefer sırasında hükümdara eşlik etmiş, sancak-ı şerifin gölgesinde yürümüşlerdir. Hükümdarlar nakibü'l eşraflara özel bir ilgi göstermişlerdir. Nitekim Sultan Ahmet Camiinde okunan mevlitlerde mihrabın sağ tarafında kendileri için ayrılmış etrafı yeşil perde ile kapatılmış olan yerde oturmuşlardır. Ayrıca biat, bayram, hükümdarların tahta çıkması gibi törenlerde şeyhülislamlarla birlikte hükümdarın yanında yer almışlardır. III. Selim'in tahta geçmesi sırasında tören duasını nakibü'l eşraf Derviş Efendi yapmıştır. III. Ahmed, I. Mahmud, III. Mustafa ve I. Abdülhamit'e Şeyhülislâm ile nakibüleşraf birlikte, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Abdülmecid'e yalnızca nakibü'l eşraf kılıç kuşandırmıştır.²³⁸

Osmanlı Devleti'nde nakibü'l eşraflık makamının oluşturulmasında, Hz. Muhammed'in sülalesine verilen önem ve değerin yanında, devletin ilk dönemlerinden başlamak üzere seyyidlik ve şeriflik iddiasında bulunan kişilerin gerçek mahiyetinin anlaşılması da etkili olmuştur. Çünkü, özellikle devletin ekonomik sorunlar yaşamaya başladığı 16. yüzyıldan itibaren çok sayıda kişinin seyyid ya da şerif olduklarını iddia ettikleri bilinmektedir.

2.11. Osmanlı Medreseleri

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk medreselerin Osmanlı Devleti'nden önceki dönemde hüküm süren Anadolu Selçuklu Devleti'nin medreselerinden etkilendiği söylenebilir. Osmanlıların, Selçuklu Devleti'nin topraklarında hüküm sürmesi ve kültürel yakınlık bu konuda belirleyici olan temel faktörlerdir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanması ile Selçuklu ve diğer beyliklerden çok sayıda âlim Osmanlı topraklarına gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde fethedilen bölgelere ilk önce cami ve sonrasında yanında medrese açılması ile devlet için gerekli dini, idari ve adli personelin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Böylelikle, Türk-İslâm kültürü bu bölgelere daha kolay nüfuz etmiştir.

²³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 'Nakibü'l Eşraf', *Marife*, 2004, s. 451-454.

²³⁸ Ş. Tufan Bozpınar, a.g.m., s.323.

Osmanlı Devleti'ndeki ilk medrese Orhan Bey tarafından İznik'te kurulmuştur. İlk müderris olarak da Şerefüddin Davud-i Kayseri atanmıştır. Orhan Bey'in 1326 yılında Bursa'yı fethetmesi üzerine yeni başkent Bursa olmuş, halk arasında Manastır Medresesi olarak bilinen yeni bir medrese açılmıştır. Beyliğin yeni topraklar fethetmesine mukabil, devlet büyükleri de bu bölgelere medresenin dışında cami, imaret, çeşme gibi yeni yapılar inşa ederek halkın hizmetine sunulmasını sağlamıştır. Bu yapıların kurulması aynı zamanda İslâm kültür ve uygarlığının da yerleşmesine yardımcı olmuştur. 1363'te Edirne'nin fethedilmesiyle devletin yeni merkezi bu şehre taşınmış, burada da aynı şekilde yapılar kurularak teşkilatlanma sağlanmıştır. II. Murat zamanında yapılan medreselerin sayısının artmasıyla medreseler derecelerine ve türlerine göre sınıflandırılmaya başlanmıştır.²³⁹ II. Mehmet döneminde ise medreseler derecelerine göre 4 farklı bölüme ayrılmıştır. Bunlar;

1. Hariç Medreseleri: Bunlar ilkokul düzeyinde eğitim veren İbtida-i Hariç ve ortaokul düzeyinde eğitim veren Hareket-i Hariç.

2. Dahil Medreseleri: Ortaokul düzeyinde eğitim veren bu medreseler, İbtida-i Dahil ve Hareket-i Dahil olmak üzere iki kısımdır.

3. Musıla-yı Sahn Medreseleri: Bu medresenin verdiği eğitim günümüz lise eğitimine denk düşmektedir.

4. Sahn-ı Seman Medreseleri: Yükseköğretim alanında eğitim hizmeti vermiştir.²⁴⁰

II. Murat döneminin ünlü şeyhülislamı Molla Fenari'ye çocuklarının beşik ulemalığı sistemiyle göreve başlamasının yolunu açan bir kanun çıkarılmıştır. İpşirli'ye göre; "başlangıçta ilmiye mesleğine rağbeti arttırmak, daha önce İslâm dünyasında pek çok verimli örnekleri görülen ilmiye aileleri ve aristokrasisini oluşturmak için ilk defa Molla Fenari ailesine II. Murad tarafından tanınan bu sistem zamanla olumsuzluklara yol açmıştır. "²⁴¹ Beşik ulemalığı sisteminin oluşturulmasındaki temel dinamiklerin önemli olduğunu söyleyen Mehmet İpşirli, II. Murat dönemi göz önüne alındığında, dönemin ulemasının bilgi birikimine dikkat çekmiştir. Hiç şüphesiz bu bilgi birikiminin oluşması için uzun seneler gerekmiştir.

²³⁹İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., ss.1-2.

²⁴⁰ Murat Çelik, a.g.e., s. 158.

²⁴¹ Mehmet İpşirli, 'İlmiye', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.22, Ankara, 2000, s.142.

İlimde devamlılık çok önemli; gelenek dediğimiz devamlılık, ama bu arada da değişim ve dönüşüm de önemli. Güçlü bir devamlılık var ama değişim ve dönüşümde başarı sağlanamıyor. İslâm dünyasında ilim, geleneğe dayanıyor. Gelenek olmadan ilim olmuyor. II. Murat sırf bu düşünceden dolayı Molla Fenari ailesine imtiyaz vermiştir. Çünkü özellikle de eski toplumlarda, aileden intikal eden gelenek, bilgi, kitap çok önemli. İlimde aile kadar muhit de önemli. Âlim bir babanın veya amcanın evinde devamlı toplantılar oluyor. Sonra, babadan kütüphane intikal ediyor. O devirlerde kütüphane sahibi olmak çok külfetli bir iştir. Çocuk o muhit içerisinde yetişiyor, birçok şeyi görüyor. Babadan oğula mesleğin intikal etmesi Osmanlı'da yaygın bir gelenek ama belki bunun en çok ihtiyaç duyulduğu alan ilmiye alanı. Sanatta da, askerlikte de önemli ama belki en çok ilmiyede gerekli.²⁴²

Beşik ulemalığı sisteminin yaygınlaşmasına yol açan bu durum, ulema sınıfında belirli ailelerin yerini korumasında etkili olmuştur. Buna bağlı olarak bu sistemle vazifeye başlayan âlimin görevi, maaşı ve yetkileri belli olduğu için alanında yapması gereken vazifeleri yapmamaya başlamıştır. İlk ilmi imtiyazın Fenari ailesine verilmesinden sonra yerini garanti altına alan ulemanın bir kısmı ilmi çalışmaları aksatmaya başlamıştır.²⁴³ Sabri Fehmi Ülgener'in geçmişten günümüze devam eden ve Osmanlı Devleti başta olmak üzere Orta doğu toplumlarının iktisadi hayatı hakkında yapmış olduğu yorum ulema sınıfının bozulma nedenlerini de açıklar niteliktedir: "Gücümüz yettiğince bol ve gösterişli tüketim. Her şeyi oluruna bırakma alışkanlığı, her şeyi kendi üstünde ve dışındaki kuvvetlerle... düzenlenmiş görme alışkanlığından gelen rehavet yavaşlık ve ağırlık..."²⁴⁴

Tarihçilere göre genel olarak 16. yüzyıldan itibaren medreselerde bir durağanlığın başladığı kabul edilmektedir. Kâtip Çelebi'ye göre; II. Mehmet döneminde kurulan ve yüksek eğitim veren Sahn-ı Seman medreselerinin vakfında bir eserden zamanla eskiyen bilgileri çıkarmak ve yeniden düzenlemek manalarında olan Haşiye-i Tecrid ve İslâm dininin temel kurallarını içeren ve fen kitabı niteliğinde olan Şerh-i Mevakıf dersleri, sonraki dönemlerde okutulmamaya başlanmıştır. Bu da akli ilimlerde çöküşün başlangıcı olarak görülmüştür. Osmanlı'da akli ilimlere gereken önemin verilmemesi sonucunda bu alanda eğitim alan ve bilgili olan kişilerin sayısı azalmıştır. Medrese öğrencilerinin bir

²⁴² Mehmet İpşirli, 'Mehmet İpşirli ile Medreseler ve Ulema Üzerine', *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.6, S.12, 2008, s.468.

²⁴³ İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s.71.

²⁴⁴ Sabri Fehmi Ülgener, *Makaleler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s.658.

kısımının ilmi yetersizliklerine rağmen sergiledikleri olumsuz davranışların, ilmin gelişmemesinde ve aktarılmamasındaki diğer nedenleri oluşturduğu söylenebilir.²⁴⁵

Osmanlı medreselerinde çoğunlukla fıkıh gibi dini konuların ağırlıkta olduğu derslerin verilmesi akli ilimlerin zayıflamasına yol açmıştır. II. Mehmet'in kurduğu Semaniye Medreseleri ve I. Süleyman'ın kurduğu Süleymaniye Medreseleri'nde vakfiye şartlarına rağmen bir zaman sonra akli ilimlere gereken önem gösterilmemiştir. Böylece, devletin merkezinde ulemanın bilginin dönüşümünü sağlama görevi sekteye uğramış, var olan çalışmalar devlete ve topluma yetecek nitelikte olmamıştır. Unan'a göre; 16. yüzyıldan başlamak üzere Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri, mâli ve sosyal alanlarında sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Bu yaşanan sorunlar eğitim sistemini de etkilemiş, medreselerde de bilgiyi üretme ve dönüştürme konularında problemler başlamıştır. Unan, 16. ve 17. yüzyıllarda medresedeki bilgi üretiminin durduğunu belirtmiştir. Devletin en başarılı olduğu dönemlerden birisi olan II. Mehmet dönemi, ilmi alanda da önemli çalışmaların yapıldığı bir dönem olmuşsa da medreselerin yapısından kaynaklanan bazı sorunlar sebebiyle ilmi çalışmalar, 17. ve 18. yüzyıllarda da azalmaya devam etmiştir.²⁴⁶

Osmanlı Devleti, 1683 yılında yapılan İkinci Viyana Kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine gerilemeye devam etmiştir. 16 yıl süren savaşlar esnasında Fazıl Ahmet Paşa bozulan sistemde bazı ıslahatlar yapmışsa da başarılı olamamıştır. 1699 Karlofça Antlaşmasından sonra Amcazade Hüseyin Paşa'nın yaptığı yenilikler, dönemin Şeyhülislâmı Feyzullah Efendi'nin muhalif tavırları yüzünden yarıda kalmıştır.²⁴⁷

Uzunçarşılı'nın aktardığına göre; Osmanlı Devleti'ndeki medreselerin gerilemesi üzerine yapılan yorumlar, bu gerilemenin nedenini 16. yüzyılın son dönemlerinde uygulamaya konulan beşik ulemalığı sistemine bağlamışlardır. 16. yüzyılda yaşayan Gelibolulu Mustafa Ali, beşik ulemalığının orta çıkması ile bu kişilerin kısa zamanda hak etmedikleri bir konuma yükselmeleri; ilmi konularda yeteri kadar çalışmanın yapılmaması, ilme gereken önemin verilmemesi, mesleklere girişlerde rüşvet ve iltimasın yaygın olarak kullanılması gibi nedenler sonucunda medreselerin bozulduğuna dikkat çekmiştir.²⁴⁸

²⁴⁵ Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l-Ehakk*, (Çev. Orhan Şaik Gökyay), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 21.

²⁴⁶ Fahri Unan, 'Medrese Yönetim İlişkileri ve Osmanlı Medreselerinin İlmî Performansı Meselesi', *VII. Osmanlı Sempozyumu*, Ankara, 1993, s. 17.

²⁴⁷ Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Milliyet Yayınevi, Ankara, 2006, 143.

²⁴⁸ İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., ss. 258-259.

Bu dönem aynı zamanda devletin yıkılmasına zemin hazırlayan ana nedenlerin de olduğu bir dönemdir. Siyaset kurumu güç kazandıkça devletin kurumlarındaki durağanlaşma artmıştır. Ulema ve medrese sistemindeki aksaklıkları fark eden III. Murat, bazı düzenlemeleri içeren bir hatt-ı hümayunu kazaskerlere göndermiştir. 1577 yılında kaleme alınan bu hatt-ı hümayunda şöyle denilmektedir;

Halen tarik-i ulemaya hayh ihtilâl ânz olub kanun-i kadim-i Sultan Mehmed Gazi zamanındaki gibi gözedilib zamanımızda dahi ahsen olmak muradımdır. Şimdi kanun gözedmemekle müderrisin ve talebe şugldan kalmışlardır. Kuzat-ı askere muhkem tenbih oluna ki müderrisin ve talebe tekmi-i müddet-i örfiye etmedin feragat ettirib âhar mansıba sevk ettirmiyeler ve danışmendler dahi aşağı medreseden şugl miktarın etmedin mevahye aldirmayalar. Kazaskerin marifeti olmadın kimesneyi kabul etmiyeler. Ve dahi müderrisler var imiş ki akçesi ve dersi almayib mücerred âhar mansıba vesile olmak için tevcih olunur imiş ve ol makuleler cemiyet eylemeyib ve şugl etmeyib zamanede şugl edenlere müzahim olurlar imiş. makule müderrisler ref olunub min-bâd arz olunmıya, velhasd menasib ehlinne sevk olunubilmi ve fazh olanlar ve maharet-i tâmmesi olanlar terbiye olunub riayet oluna. Kimesnenin iltimasiyle nâ-ehle mansıb arz olmaya. Bâdelyevm bu vaz'a muhalefet ve emre mugayir ki vaz'ı işitile, zararı kenduleredir, bilmiş olsunlar, gözlerin açsınlar. Gelmiş ve gelecek kuzat-ı asâkire tenbih ve te'kittir.²⁴⁹

Bu dönemdeki hükümdar ve devlet adamları İstanbul'un fethedildiği, geniş sınırlara ulaşıldığı dönem olan II. Mehmet dönemindeki mevcut kanunların uygulanmasıyla devletin eski günlerine dönebileceğini varsaymışlardır. 16. yüzyılda Takiyyüddin'in kurduğu rasathanenin aynı padişah döneminde hem kurulması hem de yıkılması dikkate değerdir. Kurulmasında ulemanın desteği etkili olurken yıkılışında da aynı durum görülür. Rasathanenin faaliyette olduğu zamanlarda (1575-1580) kuyruklu yıldızın geçmesi, İstanbul'da deprem, yangın gibi felaketlerin yaşanmasının nedeni olarak rasathane görülmüştür. Ve neticede Şeyhülislâm Kadızade Ahmed Şemsettin Efendi'nin rasathane üzerine olumsuz söylemlerde bulunmasının sonucunda 1580 yılında yıktırılmıştır.²⁵⁰

Adivar'ın aktardığına göre Şeyhülislâm Kadızade Ahmed Şemsettin Efendi'nin rasathane hakkındaki görüşleri "göklerin rasat edilmesinin uğursuzluk getirdiği, bu işin devletin ve milletin mahvına neden olacağı" şeklindedir.²⁵¹ Aynı dönemde ise Avrupa'da

²⁴⁹ İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., ss. 258-259.

²⁵⁰ Sâlim Ayduz, 'Rasathane', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, ss.357-358.

²⁵¹ Adnan Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, ss. 99-100.

gök bilimleri alanında önemli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bilim alanında geriye düşülen bu durum, yakın zamanda devletin diğer yapılarında da geri dönülemez bir başlangıca neden olmuştur.

16. yüzyıldan itibaren başlayan devletin kurumlarındaki yavaşlama ve bozulmalar 17. yüzyılda da devam etmesine karşın mimari, kültürel ve sanatsal alanlarda bazı gelişmeler yaşanmıştır. 17. yüzyılda şehirde yaşayan kişi sayısında bir artış yaşanmış, bu da orta sınıfın gelişmesinde etkili olmuştur. Sultan Ahmet Camii, Valide Sultan Camii, Bağdat Köşkü, Mustafa Paşa Köşkü gibi mimari eserler yapılmıştır. Bu dönemde Evliya Çelebi, Naima, Nef'i, İtri, Lagari Hasan Çelebi gibi önemli kişiler yaşamış ve çeşitli alanlarda eserler vermişlerdir. Buna karşılık devletin siyasi alanlarında gelişmelerin görülmemesinin nedeni, devlet yönetiminin toplumla olan irtibatını kaybetmesi ve hayatlarını sarayda sürdürmesidir.²⁵² Bunun sonucunda devlet yöneticileri, toplumun içinde bulunduğu şartlara tam olarak vâkıf olamadıkları için devlet ve halk arasında kopukluklar yaşanmaya başlamıştır.

17. yüzyıl devletin birçok alanda gerilemesine rağmen batı ile ilk ilişkilerin yaşandığı dönem olduğu için bazı alanlarda gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle devletin gerilemesi nedeniyle ıslahatlar için raporlar hazırlanmaya başlanmıştır. Bu yüzyılda yeniçeriler tarafından öldürülen II. Osman'ın devletin idari alanındaki aksaklıkları fark ettiği görülmektedir. Bu dönemin ıslahat yanlısı bir diğer hükümdar ise toplumsal alanda yaptığı yasak ve düzenlemelerle de bilinen IV. Murat'tır. 17. yüzyılda I. Ahmet'in genç yaşta vefat etmesinden sonra tahta çıkan hükümdarların çok genç yaşta olması nedeniyle, Kösem Sultan ve Hatica Turhan Sultan gibi hükümdar anneleri devlet siyasetini etkileyen kararlarda bulunmuşlardır. Tarhuncu Ahmet, Köprülü Mehmet, Köprülü Fazıl Ahmet ve Köprülü Mustafa Paşa dönemin önemli devlet adamları olarak Osmanlı Devleti'ni eski güçlü zamanlarına döndürmek için çabalamışlardır.

Bu dönemin önemli ıslahat yazarları arasında en tanınmış simalar, Koçi Bey ve Kâtip Çelebi'dir. Bu dönemde ulema sınıfı ve devletin eğitim sistemiyle alâkalı ıslahatlara da yer verilmiştir. 19. yüzyılda ise Osmanlı medreselerinde geleneksel tarzda yapılan eğitimin devam ettiği görülmüştür. Özellikle İstanbul'daki medreselerde ders veren ulemanın daha önceki dönemlerle benzer niteliklere sahip olduğu bilinmektedir. Aşağıdaki tabloda bu derslere ve derslerde okutulan kitaplara yer verilmiştir.

²⁵² Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.31.

Tablo 1.6. 19. Yüzyılda Osmanlı Medreselerinde Görülen Dersler ve Okutulan Kitaplar

DERS ADI	OKUTULAN KİTAP
Ulum-ı Arabiyye	Emsile, Bina, Maksad, İzzi, Avamil, İzhar, Molla Cami, Kafiye Şerhi
Mantık	Şerh-i Şemsiyye, Şerh-i Tevali, Şerh-i Metali, Burhan, İsagoci, Tasdikat,
Fıkıh	Halebi, Mülteka
Usûl-ü Fıkıh	Usul-ü Pezdevi, İbni Melek, Tavzih ve Tenkih, Mir'at Telvih, es-Serahsi
Akaid	Akaid-i Neseft, Devvani
Belâgat	Mutavvel
Tefsir	Beyzavi, Keşşaf, Celaleyn
Farsça	Mesnevi
Hadis	Buhari, İbn-i Melek
Hikmet	Kadımir

Kaynak: Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, Beyan Yayınları, İstanbul 2004, s. 156

Osmanlı medreselerinde, medreselerin programına göre birbirinden farklı derslerin okutulma olanağına sahip olunmuştur. Yani medreselerde belirlenen ders programının vakfiye şartlarına göre şekillendiği söylenebilir. Yine de Osmanlı klasik döneminden sonra dini alandaki derslere ağırlık verildiği gözlenmektedir. Taşköprülüzade, Kâtip Çelebi, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, Bursalı İbrahim Hakkı, Abdullah el- Ahıskevi gibi önemli âlimlerin otobiyografilerindeki bilgilerden medrese derslerinin nitelikleri günümüze kadar ulaşmıştır.²⁵³ 19. yüzyılda medreselerde okutulan dersler daha çok dini ilimler üzerinde

²⁵³ Cevat İzgi, a.g.e., ss. 160-166.

olmuştur. Riyaziye ve felsefi ilimlere rağbet sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla bilimsel alandaki durağanlaşma devam etmiştir. Batılılaşma ile birlikte yeni açılan okullarda fen dersleri verilmeye başlanmış, ulemanın bir kısmı yeni bilgileri benimserken bir kısmı da bu bilgileri reddetmiştir. Ulemanın yenilikler karşısındaki farklı tavırlarına sonraki bölümlerde yer verilecektir.

Osmanlı Devletinin kuruluşundan son dönemlerine kadar medreselerde eğitim verilmeye devam edilmiştir. Medreselerin bilgi aktarımında kesintiye uğramasının kabul edilen başlıca nedenleri vardır. Bunlardan önemli olanlara değinmek ulema sınıfının geçirdiği değişimleri anlamamıza katkıda bulunacaktır. Bilgi aktarımının kesintiye uğramasındaki nedenler;

1) Osmanlı medreseleri genel olarak merkez vilayetlerde toplandığı için merkeze uzak yerlerdeki öğrenciler buralara gelememişlerdir. Merkezde eğitim gören ve sonrasında eğitim veren kişilerin çocukları da aynı yerde kalarak rekabet ortamının oluşmasını engellemiştir. 2) Klâsik Asya geleneği çerçevesinde zamanla rahata alışan ulema sınıfı gerekli bilgi üretiminin sağlanması ve dönüşümünü gerçekleştirememiştir. 3) Şeyhülislâm ve kazaskerler atama ve görev yükseliminde adaletli atamalar yapmamıştır. Her iki zümre de kendi çıkarları doğrultusunda, kendilerine yakın kişileri atamışlardır. 4) Medreseye kabul edilen öğrencilerin bir kısmının ilim öğrenmek için değil; barınma, beslenme gibi ihtiyaçlarını karşılamak için eğitim görmeleri de ulema sınıfının gerilemesinde etkili rol oynamıştır. Keza başlarındaki medrese hocaları da iyi bir eğitim verememiştir. Her grup bir noktadan sonra kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek devletin diğer alanlarında olduğu gibi bilim alanında da geri kalmasını perçinlemiştir.

Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadi yükselişine paralel olarak kuruluş ve yükselme dönemlerinde oldukça fazla olan medrese inşası duraklama dönemine girilmesi ile yavaşlamıştır. Genel olarak medreselerde eğitim veren müderrisler ile talebeler eğitim için gerekli çabayı sarf etmekten uzak kalmışlardır. Medreselerde akli ilme dayalı dersler yerine ağırlıkla nakli ilme dayalı derslerin verilmesi, çağdaş uygulamaların takip edilememesinin nedenlerinden birisini oluşturmuştur. Medreselerin bozulmasında önemli olan bir diğer neden de devlet yönetiminin medreselerin kendini bilimsel yönde geliştirmesi için gerekli olanakları sağlayamamasıdır. Bu da kuşkusuz kendinden önceki geleneklerden beslenen bir uygulamadır. Ulemanın bir kısmı daha çok hükümdarın çıkarlarına uygun şekilde hareket etmiştir. Bunlar devlet yönetimi tarafından takdir

edilince ulema sınıfında da patronajvari bir yapı oluşarak varlığını devletin son zamanlarına kadar sürdürmüştür. Tatlısumak' göre;

Medreselerin bozulması, genelde medreselilere bağlanır. Ancak medresenin epistemik zihniyetinin tahrif edilmesinin ilk temel nedeni siyasi iktidarların patronaj politikalarıdır. Çünkü siyasi iktidarın rejim yapısına göre değişen patronaj ağı, bilim adamının sürekli iktidarın güdümünde çalışmasına neden olmuş, başka bir patronaj yapısının gelişmesine olanak vermemiş, ulemayı özgür kılmamıştır. Bilimsel gelişmeyi ve kalkınmayı gerçekleştirecek bir patronaj yapısı tesis edilmemiştir. Bunun yerine siyasi iktidarın beslediği çevreleri patronaj eden, statükoyu koruyan bir patronaj politikası uygulanmıştır. Ulema ve devlet adamlarının hatırına binaen kurulmuş patronaj ilişkileri, devlet idaresinde, yetenekli, yeterli bilgi ve donanımla uzmanlaşmış kadroların gelişmesine imkân vermemiştir. Bu elitist zümre tarafından kurulmuş patronaj ilişkiler ağı, sadece devlet idaresinde, yönetimde, bilimde kaliteyi düşürmekle kalmamış, toplumsal ilişkileri bayağılaştırmış, irrasyonalliteyi devlet yönetimine hâkim kılmış, epistemik çöküşe neden olmuştur.²⁵⁴

Osmanlı toplumunda çoğunluğu oluşturan Müslüman kesimin toplum kurallarının uygulanmasında örf, âdet ve diğer ananelerin gerçekleştirilmesinde başvuracağı öncelikli yer ulema sınıfının bireyleri idi. Küçük bir yerde bu kadı iken, devletin merkezi olan Payitahtta ise Şeyhülislâmdı. Bu açıdan özellikle II. Mehmet döneminden itibaren medreseler teşkilatlara ayrılmış ve devlete bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda dini kural ve kaidelerin önemli bir etkisi olmuştur. Bunun yanında devletin otoritesinin ve hükmetme gücünün inancın önünde seyrettiği görülmektedir. Devlet erkânı, bazı durumlarda dini kaidelere uymayan durumlarda bile ulema sınıfının oluruyla istediklerini elde etmişlerdir. Osmanlı devletinin çok geniş sınırlara sahip olduğu düşünülürse toplumun devlet merkezinde değil daha ziyade taşrada sorun yaşadığı sonucuna varılabilir. Bu durumun nedeni, bu bölgelerde devleti temsil eden kadı, imam gibi yöneticilerin toplum tarafından güçlü bir konumda görülmesiyle alâkalıdır. Kadılar, özellikle devletin güç kaybetmesinden sonra küçük yerlerde istedikleri gibi hareket etmişlerdir. Devlet yönetiminin bunu engelleme çabaları çoğunlukla başarıya ulaşamamıştır.

²⁵⁴ Uğur Tatlısumak, *Osmanlı Uleması Ve Patronaj İlişkisi*, Yayımlanmış Doktora Tezi, Konya, 2016, s.238.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULEMANIN GÜÇ KAZANMASINDA OSMANLI DEVLETİNİN SİYASAL YAPISININ ROLÜ

Bu bölümde öncelikle Osmanlı Devleti'nin siyasal yapısına yer verilecektir. Devletin kuruluşunda hangi nedenlerin etkili olduğu, kuruluş felsefesi, devletin ilk döneminde İslâm dinine bakış açısı gibi konular işlenecektir. Sonrasında ise Osmanlı'daki devlet-ulema ilişkisine geniş bir perspektiften bakılması amaçlanmaktadır. Şeyh Bedrettin Olayı, Medrese öğrencilerinin hareketlilikleri, Kadızadeliler-Sivasiler Olayı, II. Mahmut dönemindeki yeniliklere karşı ulemanın tutumu, II. Mahmut Dönemi ulemadan aydına dönüşüm süreçlerine değinilecektir. II. Mahmut dönemi iç ve dış olaylarına yer verilerek dönemin bir bütün halinde anlaşılması amaçlanmaktadır. Bunun dışında, Osmanlı Devleti'nin monarşi tarzındaki yönetim şekline rağmen bazı grupların sahip oldukları güç ve konum dolayısıyla devlet yönetimine karşı yapmış oldukları kısmi muhalefet hareketleri incelenecektir. Ve de bunun sonucunda; devletin ulema, yeniçeri ve esnaf loncalarıyla olan ilişkisi irdelenerek bir sonuç ortaya koyulacaktır.

3.1. Osmanlı Devleti'nin Siyasal Yapısı

Osmanlı Devleti, 14. yüzyılın başlarında bir uç beyliği olarak kurulmuştur.²⁵⁵ Teşkilatlanmasında, kendinden önceki dönemlerde kurulan Türk-İslâm devletlerinden ve o dönemde hüküm süren diğer devletlerin uygulamalarından faydalanılmıştır. Osmanlı Devleti yöneticileri, hükümdara bağlı ordusu, devletin merkez teşkilatlarında; ilk dönemde medreselerde, sonraki dönemlerde ise enderunda yetişmiş bürokrat sınıfı ve kendine bağlı reayası ile güçlü bir devlet profili oluşturmuşlardır. Alderson'a göre;

İnsanlığın ortaya çıkışından itibaren, tarihin tanıklık ettiği en önemli konulardan birisi, devletlerin varlığının ve etkinliğinin, siyasi ve idari yapılarının güçlülüğü ile doğru orantılı olduğudur. Buna göre bir devlet ne kadar âdil ve güçlü bir idareye sahip ise, o kadar etkili ve uzun ömürlü olmuştur.²⁵⁶

²⁵⁵ Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul, 2010, s.25.

²⁵⁶ A. D. Alderson, *Osmanlı Hanedanının Yapısı*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 10.

Osmanlı Devleti'ndeki adalet çemberi uygulaması, hanedana bağlı olarak tahta çıkan hükümdarların tahtın tek sahibi olması, millet sistemi, farklı dine mensup kişilerin kendi kurallarına göre mahkemelerde yargılanması gibi özellikler güçlü bir devlet yapısının oluşmasına hizmet etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin kurulmasından önce 11. ve 13. yüzyıllarda Ortadoğu bölgesinde Bizans İmparatorluğu, Abbasi Devleti, Fatimi Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti, Eyyübi Devleti ve Memlûklü devletleri hüküm sürmüşlerdir. Bu devletler dışında da küçük bir bölgede hüküm süren Müslüman beylikler ile atabeylikler bu bölgelerde yukarıda verilen devletlere bağlı olarak varlık göstermişlerdir. Bunlardan bazıları Büveyhoğulları, Tolunoğulları, İhşitler (Akşitler) , Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Salgurlular, Begtiginogulları ve Zengilerdir. Öncelikle Büyük Selçukların fetih hareketleri ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin bu bölgeleri fethetmesiyle Türk-İslâm kültürü geniş bir alana yayılmıştır.²⁵⁷

Berkes' e göre; "Osmanlı devletinin bir Doğu'dan, bir de Batı'dan gelme iki kaynağı vardı. Birincisi nasıl ilk, özgün İslâm kaynağı değilse, ikincisi de o zaman (14. yüzyıl) doğmakta olan modern Batı değildir."²⁵⁸ Osmanlı Devleti'nin kuruluşu üzerine farklı tezler ortaya konulmuştur. H.A. Gibbons; göçebe Türkmenlerin büyük bir devlet kuracak niteliklere sahip olmadığını bu nedenle de devleti oluşturan gerçek unsurun Anadolu'nun İslâm dinini kabul etmiş yerli Rumları olduğunu ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin Balkan Slavları, Rumlar ve Türklerin karışımı ile oluşan yeni bir ırk olduğunu belirtmiştir. Arnold Toynbee de bu teze katıldığını dile getirmiştir. Paul Wittek; Osmanlı Devleti'nin gaza ve cihat ruhundan beslenerek uç sınır teşkilatının genişlemesi üzerine kurulduğu tezini ortaya koymuştur. Gaza ruhunun ve Bizans topraklarını İslâm toprağı yapma isteğinin kuruluş ve devletin topraklarını büyütme stratejisi açısından mühim olduğunu tezine eklemiştir. Collin İmber ise Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu, yapılan fetihlerin askerlere yeni mal-mülk kazandırmasına bağlamıştır. Buna göre ne kadar çok fetih yapılırsa o kadar çok para, ganimet ve değerli eşyalar ele geçirilmiş olacaktı. Halil İnalcık, Osmanlı Devleti'nin kurulmasında Bafeus Savaşı'nın (1302) önemine dikkat çekmiştir. Bu savaştan sonra tüm gazilerin Osman Bey'in etrafında toplandığı ve bunun ona "karizmatik liderlik elde etmesini sağladığı tezini" meydana getirmiştir. Fuad Köprülü; Osmanlı Devleti'nin Anadolu Selçuklu tarihinden bağımsız olarak ele alınamayacağını,

²⁵⁷ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 1.

²⁵⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s.32.

Osmanlı Devlet teşkilatı ve kültürünün ardında yüzlerce yıllık bir Türk teşkilat kültürünün olduğunu ifade etmiştir. Fuad Köprülü, bu tezini 1932 yılında Sorbonne Üniversite'sinde bilim dünyasına sunarak, Gibbons'un tezini reddetmiştir.²⁵⁹

Özellikle, Gibbons'un tezi bilim çevrelerinde oldukça kabul görmüştür. Ancak hiçbir belgeye dayanmayan ve dönemin Anadolu şartlarını tam olarak kavramadan oluşturulan bu tezin dayanakları yok denecek kadar azdır. Osman Bey'den sonra başa gelen Orhan Bey'in milletini yani Osmanlı devletini fethettiği bölgedeki yerli unsurlardan oluşturduğu iddiası doğru görünmemektedir. Bir takım aileler İslâmiyet'i seçseler de bunların sayısı oldukça sınırlı olmuştur. Bu dönemde fethedilen yerlere daha geride bulunan Müslümanlar yerleşmeye başlamışlardır. 13. yüzyılda Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin ilerlemesinde İslâm savaşçılarındaki gaza ruhu da etkili olmuştur. Tasavvuf yoluyla İslâm dini yayılmaya başlamıştır. Yeniçerilerin Bektaşî Tarikatını benimsemesi sufiliğin devlet merkezinde daha çok benimsenmesine neden olmuştur.²⁶⁰

Köç'e göre; İslâm geleneklerinin aktarılması yoluyla İslâm toplumları, bazı temel benzerliklere sahip olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde toplum, yöneten ve yönetilen ayrımına göre sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. Yöneten kesim olarak hükümdarın dışında ulema, mülkiye ve askeriye sınıfının üst düzey yetkilileri yer almıştır. Bu kişiler vergi vermemiş, yönetici sınıf olarak devlet ve toplum nezdinde önemli bir konumda görülmüşlerdir.²⁶¹ Ulema sınıfı, vergiden muaf olmaları, vakıfların maddi ve manevi gücünü elinde bulundurmaları, sahip oldukları mal varlıklarını kendi çocuklarına bırakmaları ve kendi mesleklerini beşik ulemalığı sistemiyle bir nevi devretmeleri sonucunda ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır.²⁶²

Osmanlı devlet anlayışında toplum düzeninin sağlanması için bir hükümdarın gerekli olduğu, hükümdarın devleti İslâm dininin kurallarına ve örfi kanunlara göre adalet çemberi çerçevesinde yönetmesi gerektiği anlayışı yerleşmiştir. Toplumsal sınıfların ise kanun ve kurallara göre dikey geçiş yapabilmesi kabul edilmiştir.²⁶³ Hükümdar ve diğer

²⁵⁹ Hakan Yılmaz, 'Mehmed Fuad Köprülü'nün Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu İle İlgili Tezlerine İlişkin Yeni Bir Değerlendirme', *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C.2, S. 4, 2016, ss.20-23.

²⁶⁰ Armando Salvatore, a.g.e., s.76.

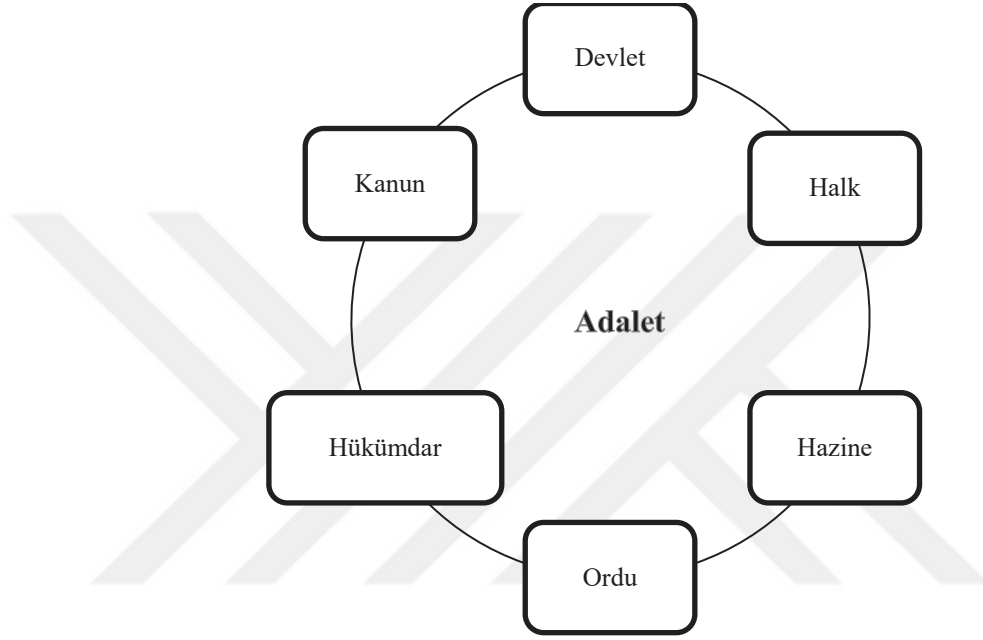
²⁶¹ Ahmet Köç, 'Osmanlı Devletinde Yönetici Sınıfın Hayırseverliği: Ümera ve Ulema Vakıfları Üzerine Bazı Düşünceler', *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, s.1

²⁶² Ahmet Yaşar Ocak, 'Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm, XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler', *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 1999, s. 17.

²⁶³ Mehmet Öz, 'Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler', *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S.1, 1999, s. 33.

yöneticilerin halka haksızlık yapması durumunda adalet çemberi ile hükmedilmesi gerektiği konusu dile getirilmiş, halk şikâyetlerini divana bildirip hakkını aramıştır. Örfi kanunların toplum tarafından benimsenmesi, şikâyet hakkının gelenekselleşmesine yol açmışsa da bu durum, devletin diğer kurumlarındaki bozulmalarla birlikte 17. yüzyıldan itibaren eski etkinliğini kaybetmiştir.²⁶⁴

Şekil 1.1. Osmanlı Devleti’nde Adalet Çemberi Örneği

Kaynak: Ejder Okumuş, ‘Osmanlılar’da Siyasal Bir Kurum Olarak Adâlet Dairesi’, *SBArD*, S.5, ss.45-51.

Osmanlı Devleti’ndeki adalet çemberi bu şekilde olup, temel olarak devletin ayakta durması için yukarıdaki altı unsurun birbirine dayalı bir bütünlük içinde bulunması gerektiği kabul edilmiştir. Buna göre her şeyin temeli adalete dayanmaktadır. Adalet çemberinin işlemesi için öncelikle devlete ihtiyaç vardır. Devletin kurallarının düzenlenmesinde kanunlar, yani örfi kanunlar ile şariat kanunlarına ihtiyaç vardır. Hükümdar olmadan kanunlar gerektiği gibi işlemez. Ordusu olmayan hükümdar devletin kanunlarını koruyamaz. Hazine olmadan iyi bir askeri teşkilat kurulamaz. Hükümdarın ihtiyaç duyduğu hazinenin kaynağı ise halktır. Halkın hükümdara kulluk etmesi için de hükümdarın halka adaletli davranması gerekmektedir. Bu sistemin siyasal, ekonomik ve sosyal nedenlerden dolayı zamanla önemini kaybettiği görülmektedir.

²⁶⁴ Şükrü Karatepe, *Osmanlı Siyasi Kurumları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss. 125-127.

Osmanlı devletinde askeri ve dini kurumlar iki ayrı temel gücü oluşturduğu için zamanla iki ayrı bürokratik örgütlenme meydana gelmiştir. Davut'a göre; "devşirme kul bürokrasisi askeri ve idari hizmetleri, ulemanın temsil ettiği din bürokrasisi de hukuki, dini ve kültürel hizmetleri yönetmiştir."²⁶⁵ İncalcık'a göre; Tursun Bey, Kınalızade Ali gibi önemli bilim insanları, toplumu görevlerine ve işleyişlerine göre dört ana grupta sınıflandırmışlardır. Bunlar; ümera, ulema, tüccar ve esnaf ile çiftçidir. Esnaf ile çiftçinin Batı toplumlarındaki gibi dışarıya açılmaması, yeteri kadar zenginleşememesi sonucunu doğurmuştur. Devlet yönetimi kendi gücüne muhalif bir gücün ortaya çıkmaması için bu sınıfları kontrol altında tutmak istemiştir. Osmanlı toplumundaki sınıflar, hükümdar tarafından bazı kurallara göre oluşturulmuş ve sınırları çizilmiştir. Devletin ilk ve klasik dönemlerinde, genel olarak her grubun kendi görevlerini yapması beklenmiştir.²⁶⁶

Aşıkpaşazade Tarihine göre "Osmanlı Devleti kurulduğu zaman ahi reislerinin nüfuzlarından da yararlanılmıştır. Osman Gazi'nin kayınbabası Şeyh Edebalı, Ahi Hasan, Ahi Mahmut, Çandarlı Kara Halil gibi ahiler devletin kuruluşunda etkili olmuşlardır."²⁶⁷ Devletin kuruluşunda, o dönemin bilgili kişileri olarak ulemanın önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Gündüz'e göre;

Osmanlı Devleti günümüz Bilecik sınırları içerisindeki Söğüt'te uç beyliği olarak kurulmuştur. Osman Bey, Karacahisar'da Cuma, Eskişehir'de de bayram namazını bir ahi olan Dursun Fakih'e kıldırıp hutbeyi kendi adına okutarak beyliğini ilan etmiş sonra da geleneklere uygun bir biçimde Şeyh Edebalı'yi fetva için görevlendirmiştir. Böylece Osman Bey, Dursun Fakih gibi bir şeriat temsilcisi ve Şeyh Edebalı'yi yanına alarak iki güçlü yardımcıya sahip olmuştur.²⁶⁸

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki idari yapısının eski Türk devletlerinden gelen özellikler ve aşiret kurallarına göre şekillendiği söylenebilir. Bu süreçte ulema, devletin teşkilatlanmasına ve sınırlarının genişlemesine bağlı olarak Osmanlı topraklarına gelmeyi sürdürmüştür. Böylece yeni medreseler kurulmuş, ulema sınıfına mensup görevliler devletin sonraki dönemlerinde etkili olacak bürokratik kesimi eğitmeye başlamıştır. Dini ve dünyevi bilgilerini harmanlayan ulema, beyliğin manevi kanadını

²⁶⁵ Davut Dursun, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 144-145.

²⁶⁶ Halil İncalcık, 'Osmanlı Hukukuna Giriş-Örfi Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları', *Ankara Üniversitesi, Siyaset kurum Bilgiler Fakültesi Dergisi*, s. 125-126.

²⁶⁷ Aşıkpaşazade, *Aşık Paşazade Tarihi*, (Haz.Necdet Öztürk), Bilge Kültür Yayınları, İstanbul, 2013,s.36.

²⁶⁸ İrfan Gündüz, *Osmanlı'da Devlet-Tekke Münasebetleri*, Osmanlı Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, C.4, 1999, s. 471.

oluşturmuştur. Fetihlerin devam etmesi sınırların sürekli genişlemesine, bunun sonucunda da beylikten devlet yapısına doğru geçişin hızlanmasına sağlamıştır. Özellikle Anadolu Selçuklu Devleti'nde yetişen ulema bu dönemde idari yapılanmanın ihtiyaç duyduğu kadroları tamamlamaya çalışmıştır. Uzunçarşılı'ya göre; Osmanlı Devleti kurulduğu dönemlerde Anadolu coğrafyasında Ahi, Babai ve Mevlevi gibi çeşitli tarikatlar varlık göstermişlerdir. Anadolu'nun müslümanlaşmaya başladığı bu zaman diliminde dervişler gezerek ya da bir bölgede ikamet ederek İslâmiyet'in yayılmasını sağlamışlardır. Osmanlı Devleti dışındaki diğer beylikler de bu tarikatlara ilgi göstermişler, ünlü dervişleri himaye etmişlerdir.²⁶⁹

Devletin ilk dönemlerinde Anadolu'da tasavvufi hareketlerin çok olmasının nedeni Osmanlı Devleti'nin bir uç beyliği olarak kurulmasıyla yakından ilgilidir. Uç bölgesinde Hristiyan devletlerle komşu olunması, Rumeli tarafına doğru fetihlerin yapılması, Anadolu'nun farklı bölgelerinden gelen ve İslâmiyet'in yayılmasını isteyen dervişler için bu yeni fetih edilmiş topraklar uğrak nokta haline gelmiştir. İnalıcık'a göre; beyliğin kurucusu olan Osman Bey, devlet teşkilatlarının kurulmasında dönemin âlim kişileri olan ahilerden ve fakihlerden yararlanmıştır. Fakihler, İslâm dini ve hukuku alanında yetkin kişiler oldukları için Osman Bey'in kurduğu teşkilat ile devlet yapılanmasının İslâm hukukuna göre uyarlanmasında faal olarak çalışmışlardır. İslâm dünyasındaki bilgi birikimini, Osmanlı devlet ve topraklarına aktarmışlardır. Devlet hizmetlerinde görev yapmış olan bu ilk dönem ulemasına, Osman Bey ve Orhan Bey tarafından vakıf, köy ve çiftlikler hibe edilmiştir.²⁷⁰

Ahi ya da fakih adı verilen ilk dönem Osmanlı uleması askeri, idari, adli ve mali teşkilatlanma gibi devletin temel unsurlarını teşkil eden yapıların kurulmasında ve şekillenmesinde görev almışlardır. İslâm dininin Anadolu'da yayılmaya başladığı bu dönemde devlet yöneticileri ve toplum tarafından itibar edilen bir konumda olmuştur. Bunda, halkın dini bilginin kaynağı olan ulemaya itibar etmesi etkili olmuştur. Yine aynı dönemde devletin genişleme ve büyümesinde gaza (cihat) geleneği de etkili olmuştur. İlk Müslüman devletlerden itibaren etkili olan bu gelenek ile Müslüman devletler gayrimüslim devletlerin olduğu yerlere akınlar düzenleyerek bu toprakları ele geçirmeye çalışmışlardır. Bunda başarılı olan devletler diğer Müslüman devletlerin gözünde itibarlı bir konuma yükselmişlerdir. Osmanlı Devleti hükümdarı Osman Bey'in Koyunhisar Savaşı'nı (1302)

²⁶⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, C.1, Ankara, 2011, s.530.

²⁷⁰ Halil İnalıcık, *Osmanlı Tarihine Toplu Bakış*, Osmanlı Ansiklopedisi, Semih Ofset, Ankara, 1999, s.56.

kazanarak Bizans'ı ilk kez yenmesi ile başlayan ve devam eden askeri başarılar devletin göç almasında ve bunun sonucunda askeri açıdan da güçlenmesinde etkili olmuştur.

I. Murat döneminde yeni teşkilatlanan Osmanlı Devleti'nin örgütlenmesi hız kazanmıştır. I. Murat, babası Orhan Bey'in teşkilatlanma faaliyetlerini devam ettirmiştir. Pençik kanunu²⁷¹ ve devşirme sistemi bu dönemde uygulanmaya başlanmıştır. Rumeli beylerbeyliği kurulmuştur. Tımar sistemi uygulamaya konularak asker ihtiyacının bir kısmı bu şekilde karşılanmıştır. Tımarlı sipahiler aynı zamanda bulundukları bölgenin güvenliğini de sağlamıştır. Yeniçeri Ocağının kurulması da I. Murat'ın icraatlarındandır. İskân siyasetiyle beraber Anadolu'dan getirilen Türk nüfus Balkanlardaki fethedilen yerlere yerleştirilmiştir. Kazaskerlik makamı da oluşturulmuştur. İnalcık'a göre; "gaza için altı kez Rumeli'ye geçmiş olan I. Murad'ın temel politikası, Balkanlar'da egemen almaktır. Babai şeyhleri gibi kendini Tanrı ilhamına mazhar bir veli şeklinde hisseden I. Murad gazayı dini bir ödev gibi benimsemiş bulunuyordu."²⁷²

I. Bayezid döneminde ise İstanbul 4 defa kuşatılmıştır. Gerek Timur'un saldırıları gerekse de Anadolu'da tam olarak birliğin sağlanamayışının sonucu olarak Anadolu beyliklerinden özellikle Karamanoğulları beyliğinin saldırıları İstanbul'un fethedilmesini geciktirmiştir. Anadolu Beylerbeyliği kurulmuştur. Haçlılarla ilk savaş olan Niğbolu savaşı yapılmıştır. I. Bayezid'e Niğbolu savaşındaki başarılarından dolayı Abbasi halifesi tarafından Sultan-ı İklimi Rum (Rum Bölgesinin Sultanı) unvanı verilmiştir.²⁷³ Bu unvan İslâm ülkelerinde I. Bayezid'in namını arttırmanın yanı sıra dönemin uleması da Osmanlı Devleti'ne olan manevi desteklerini arttırmışlardır.

Ancak I. Bayezid, Anadolu'daki beyliklerin büyük bölümünü kontrol altına alan ve uzun zamandır çekişme halinde olduğu Timur ile yaptığı Ankara Savaşı'nı kaybetmiştir. Kendisi esir alınmış, Anadolu'daki birlik bozulmuş, devlet "Fetret Devri" olarak adlandırılan karışıklıkların yaşandığı bir döneme girmiştir. I. Bayezid Ankara Savaşı'nda iken yanında Süleyman, İsa, Mehmet, Musa ve Mustafa isimlerinde beş oğlu

²⁷¹ Sözlükte beşte bir anlamındaki penç-ü yekten gelen pençik kelimesi, Osmanlı askeri sisteminde kara ve deniz seferlerinde ele geçirilen esirlerden beşte birinin devlet hizmetine alınmasını ifade eder. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/pençik> Erişim Tarihi: 24.07.2019

²⁷² Halil İnalcık, 2010, a.g.e., s.106.

²⁷³ Feridun Emecen, 'Niğbolu Savaşı', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.33, 2007, ss.91-92.

bulunmaktaydı. ²⁷⁴ Timur'un I. Bayezid'e yazdığı mektuptan bir kesitte İslâm dinine olan önem ve cihat kavramının değeri görülmektedir;

Avrupa'da Hristiyanlara karşı bazı zaferler elde ettin. Kılıcın peygamber tarafından kutsandığından ve Kur'an'ın akidelerine uygun davrandığından kâfirlere karşı başarılı oldun ve bunlar İslâm dünyasının sınırı ve siperi olan ülkene karşı harekete geçmememin tek nedenidir. Aklını kullan, düşün, pişman ol ve başının üstünde sallanan öcümüzden kurtul. Bir karıncadan başka bir şey değilsin ve neden filleri tahrik ediyorsun? Yoksa ayaklarıyla seni ezerler. ²⁷⁵

Burada Avrupa'ya karşı yapılan fetihler, aralarında güç çekişmesi bulunan iki hükümdarın din kavramı çerçevesinde buluşmasını sağlamıştır. Daha önceki bölümlerde I. Bayezid döneminde, ulema sınıfından olan kadılarla ilgili sorunlar yaşandığı belirtilmiştir. Bu dönem fetihlerin devam ettiği, toprakların genişlediği bir dönem olmasına rağmen ulemanın bazı kesimlerinde yaşanan sorunlar dönemin kaynaklarında yer almıştır. I. Bayezid döneminde farklı anonim kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Emecen düşüncelerini şu şekilde belirtmiştir: "padişahların önceleri ulemanın sözünü dinlediğini, onların sözünden çıkmadığını; zamanın ulemasının da gerekmedikçe padişah katına varmadıklarını; şeriata muhalif bir iş olursa ancak onların katına vardıklarını ve görüşlerini bildirmişlerdir."²⁷⁶ Buna göre bu dönemde de hükümdar ve ulema arasında bazı konularda sorunların yaşanmaya başlandığı söylenebilir. Uzunçarşılı'ya göre;

Fetret Devri (1402-1413) yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yaşanan bir dönemdir. Kelime anlamı karışıklığın olması, dirlik düzenliğin sağlanamaması şeklinde ifade edilebilir. I. Bayezid Ankara Savaşı'nı kaybettikten sonra Timur'a esir düşmüştür. Kendisiyle beraber oğlu Mustafa Çelebi de esir olarak Timur'un yanında götürülmüştür. Timur sekiz ay Anadolu'da kalmış ve Rumeli'yi, Adaları ve Bizans İmparatoru ile Memluk sultanını nüfuzu altına alıp Anadolu'da parça parça eski beylikleri tekrar kurarak Osmanlı İmparatorluğu'nu dağıtıp karışıklık içinde bıraktıktan sonra memleketine dönmüştür. Timur'un maksadı büyük ve kuvvetli bir Osmanlı Devleti'nin yerine kendisinin yüksek hâkimiyetini tanıyan parçalanmış birkaç Osmanlı Beyliği vücuda getirmek olduğundan Anadolu beylerine ait yerleri Osmanlılardan alıp eski sahiplerine verdikten sonra geriye kalan Osmanlı ülkesini de Bayezid'in dört şehzadesine vermiş ve bunlardan her birisine kendisine tabi hükümdarlık alameti olarak kemer,

²⁷⁴ Halil İnalcık, 'Bayezid I', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.5, Ankara, 1992, ss.231-233.

²⁷⁵ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara, 1993, s. 47.

²⁷⁶ Feridun Emecen, 'İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid', *Osmanlı Araştırmaları*, S.44, ss. 79-80.

külâh ve hil'at göndermiş ve şehzade Mustafa Çelebi'yi de beraberinde Semerkand'a götürmüştür.²⁷⁷

Bu şehzadelerden Süleyman Çelebi; Rumeli ve çevresinde, İsa Çelebi; Balıkesir ve Bursa'da, Mehmet Çelebi; Amasya'da ve Musa Çelebi Bursa'da hükümdarlıklarını ilan etmişlerdir. Bu süreçten sonra da tek başına hükümdar olabilmek için aralarında savaşıma başlamışlardır. Savaştan galip olarak çıkan şehzade ise devletin ikinci kurucusu sayılan Mehmet Çelebi olmuştur.²⁷⁸ Osmanlı Devleti'nin yönetici kesiminin hoşgörü politikası ile fethettikleri yerlerdeki halkın dini inançlarına hoşgörü ile yaklaşması ve onları bu konuda serbest bırakması gibi nedenler devletin sınırlarını güvence altına almıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde fetret devrinde Anadolu'daki beylikler yeniden bağımsızlığını kazanmak için ayaklanırken Balkanlar bölgesinde herhangi bir olay yaşanmamıştır.

I. Mehmet'in tahta tek başına oturması ve Anadolu'da kaybedilen toprakları tekrar Osmanlı sınırlarına katmasıyla başlayan bu süreçle birlikte II. Mehmet dönemine kadar devletin teşkilâtları düzene oturtulmuştur. Enderunda yetişen gayrimüslim kökenli kişiler, pek çok öğrencinin arasından seçildikleri ve aldıkları eğitim nedeniyle devlet bürokrasisinde çalıştırılmak üzere rağbet görmeye başlamışlardır. Hükümdar için belirli Türk ailelerinin ulema kökenli sadrazamları yerine devşirme yoluyla seçilen kişiler daha güvenilir görülmüştür. II. Mehmet'in İstanbul'u fethetmesi yeni bir çağ açmanın yanında hem Müslüman hem de Ortodoks Hristiyanlar için önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Müslümanlar için önemli olan husus, Hz. Muhammed'in İstanbul'un fethiyle ilgili verdiği müjdeden kaynaklanmaktadır. Kulat'ın aktarımına göre "İstanbul (Konstantiniyye) muhakkak fethedilecektir. Onu fetheden emir ne güzel emirdir. Onu fetheden ordu ne güzel ordudur." hadisi 1453 yılında gerçek olmuştur.²⁷⁹ Ortodokslar ise II. Mehmet tarafından ekümenik patriklik olarak tanınmıştır. Bazı hak ve ayrıcalıklara sahip olmuşlardır.

Hem diğer Müslüman devletlerde hem de Osmanlı devletinde gayrimüslimlerin dinine hoşgörü gösterilmesinin altında siyaset, ekonomi gibi farklı gerekçeler de vardır. II. Mehmet'in İstanbul'un fethinden sonra Ortodoks Hristiyanlara yaptığı özel muamele, Katolik Hristiyanlarla aralarındaki uçurumu derinleştirmeyi öngörürken, Katolik Hristiyanlarla birleşmeyi istemeyen Ortodoks Hristiyanları memnun etmeye yöneliktir.

²⁷⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1965, a.g.e., ss. 319-326.

²⁷⁸ Halil İnalcık, 1992, a.g.m., s.234.

²⁷⁹ Mehmet Ali Kulat, 'İstanbul'un Fethini Müjdeleyen Hadisin Değerlendirilmesi', *Diyanet İlmî Dergi*, C.37, S.2, 2001, s.5.

Batı yönünde fetihlerin sürmesini isteyen II. Mehmet, Balkan taraflarındaki Ortodoks Hristiyanların da desteğini almayı amaçlamıştır.²⁸⁰

Emecen'e göre; "II. Mehmet'in İstanbul'un fethinden sonra Memlük Sultanı İnal'a, Mekke şerifine ve Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'a fetih müjdesini bildiren fetihnameler yolladığı ve ayrıntılı olmamakla birlikte olay hakkında önemli noktaları dile getirdiği bilinmektedir. " ²⁸¹ İstanbul'un fethi, İslâm dünyasında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de büyük bir önem teşkil etmiştir. Kuruluş döneminden beri genişleyen sınırlar, kurulduğu coğrafya, devlet teşkilatlarının kısa sürede oluşturulmasına ve I. Murat döneminden itibaren merkezîyetçi bir politika güdülmesine neden olmuştur. II. Mehmet'in "devletin bekası için" kardeş katline onay veren yasası da devlet merkezinin güçlendirilmesi için yapılan büyük adımlardan birisidir. Bülbül'e göre; "II. Mehmet kendisini Rumeli ve Anadolu'nun hâkimi ve İstanbul'un sahibi sıfatı ile Roma gayzerlerinin varisi, her şeyden evvel İslâm'ın en büyük cihat mümessili saymaktaydı. "²⁸²

İnalcık'ın aktardığına göre; 1446'da Georgios Trapezuntios Fatih'e hitaben, "Kimse şüphe etmez ki sen Romalılar imparatorusun. İmparatorluk merkezini hukuken elinde tutan kimse imparatorudur ve Roma İmparatorluğu'nun merkezi de İstanbul'dur demiştir. "²⁸³ Hem doğunun hem de batının imparatoru olarak tahta çıkan II. Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Bizans İmparatorluğu'nun bazı kurum ve düşüncelerini miras olarak almış, bunları Osmanlı kültürüne aktarmıştır. İnalcık'a göre; İstanbul'un fethedilmesinden sonra, din ve devlet işleri II. Mehmet'in şahsında bütünleşmiştir. Bizans İmparatorluğundaki patriklik gibi Şeyhülislâm ve diğer üst düzey ulema hükümdarın oluşturduğu hiyerarşiye göre şekillenmiş, bazı sıkı kurallara tabi tutulmuştur. II. Mehmet, otoritesini sağlamlaştırmak için kanunnameyi yayınlamış, kendisine muhalif olabilecek unsurları yok etmek istemiştir. Buçuktepe olayında bir örneği görüldüğü üzere kul sınıfından olan yeniçerilerin hükümdara karşı isyan etmesinin bir sonucu olarak yeniçerilerle ilgili düzenlemelere de yer vermiştir. Devlete karşı eğilimleri olan pek çok yeniçeri görevinden uzaklaştırmıştır. Saraydaki avcı bölüklerinden sekban adı verilen yeni yeniçeri bölükleri oluşturmuş, yeniçeri ağalarını güvendiği askerler arasından

²⁸⁰ Ahmet Gündüz, 'İstanbul'un Osmanlılar Tarafından Fethi, Türk- İslâm ve Avrupa Açısından Önemi', *Karadeniz Araştırmaları*, C. 5, S.17, 2008, s.54.

²⁸¹ Feridun Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 63.

²⁸² Zekeriya Bülbül, a.g.e., s. 41.

²⁸³ Halil İnalcık, 'Mehmet II', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2003, s.406.

seçmiştir. II. Mehmet'in yeniçerilerle ilgili böyle bir teşkilatlanmaya gitmesinde, gücünü sağlamlaştırmak istemesi başlıca neden olarak görülmüştür.²⁸⁴

II. Mehmet dönemine kadar sadrazamlar Çandarlı ailesinden çıktığı için, gün geçtikçe güçlenen, etkisini devlet yönetiminde de gösteren bu aile II. Mehmet'in İstanbul'un fethinden sonra Çandarlı Halil Paşa'yı idam ettirmesi ile son bulmuştur. Aynı zamanda Halil Paşa'nın malları da müsadere edilmiştir.²⁸⁵

I. Selim'in kutsal toprakları ele geçirmesi ile halifelik unvanını da elde eden hükümdarın gücü İslâm toprakları nezdinde artmıştır. Osmanlı devleti halifeliği de bünyesinde barındıran bir İslâm devletine dönüşmüştür. Böylelikle tüm İslâm âleminin koruyucusu haline gelmiştir. Fetihler dolayısıyla sınırların genişlemesiyle ulema sınıfının ülkenin her yerine dağılması da hızlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin sünni öğretiyeye olan bağlılığının devamı ulemanın devlet sınırları içerisinde iyi örgütlenmesine bağlıydı.

16. yüzyılda ulema sınıfının en üst rütbesini oluşturan Şeyhülislâmlar güçlerini arttırmaya başlamışlardır. Bunun temel sebebi o dönemde farklı ideolojik ve siyasi tehditlerin Osmanlı coğrafyasına nüfuz etmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca o dönemdeki toplumsal ve siyasi sorunların da etkili olduğunu söylemek gerekir. Safevi Devleti'nin kendi ideolojisi olan Şiiliğin bilhassa Safevi sınırına yakın bölgelerdeki Osmanlı topraklarında yayılması üzerine Osmanlı uleması, Sünni mezhebinin propagandasını yapmaya başlamıştır. I. Selim'in Safevi tehlikesini yok etmesinde yaptığı silahlı mücadelenin yanında Şeyhülislâm İbn-i Kemal'in fetvaları önemli rol oynamıştır. Bu devrin önemli Şeyhülislâmlarından olan Ebussuud Efendi döneminde daha önce kazaskerlerin atama yaptığı kadı, müderris tayinleri Şeyhülislâmlar tarafından yapılmaya başlanmıştır. Ebussuud Efendi'nin ilmi çalışmaları ve hükümdarla olan yakın ilişkisi sonucunda maaşı arttırılmış, Şeyhülislâmın yetkileri genişletilmiştir. Ulema sınıfına düzen vermek için İlmiye Kanunnamesi hazırlanmıştır. Şeyhülislâmların atanması belirli kurallara bağlanmıştır. Diğer taraftan ulema sınıfındaki bozulmaların da ilk olarak bu dönemde başladığı görülmektedir.²⁸⁶ İncalcık'a göre;

Özü, kâfirlere karşı savaş olan geleneksel gaza fikri, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Osmanlılar tarafından, doğuda Müslüman komşuları aleyhine yayılmayı haklı gösterecek biçimde yeniden tanımlandı. Osmanlılar ne

²⁸⁴ Halil İncalcık, 1999, a.g.e., s.74.

²⁸⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1965, a.g.e., s.585.

²⁸⁶ Ahmet Akgündüz, 'Ebussuud Efendi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, ss.367-368.

zaman Anadolu beyliklerine, sonra Akkoyunlulara, nihayet İran'daki Safevi sülâlesine karşı harekete geçecek oldularsa, bu Müslüman rakiplerini hep, Osmanlıların asli görevleri olan Batı Hristiyanlığına karşı Kutsal Savaşı sürdürmelerine engel olmakla suçladılar. Şii mezhebinde olan Safevilere karşı ayrıca, rafizilere karşı savaş açılması için fetva veren Osmanlı ulemasının da desteğini aldılar.²⁸⁷

Ulemanın 16. yüzyılda elde ettiği güç, devletin sorunlar yaşadığı 17. ve özellikle 18. yüzyıldaki siyasi mevzularda etkili olmalarını sağlamıştır. Bu dönemlerde askeri sınıf ve hükümdar arasındaki çekişmelerde ulema sınıfının desteği her iki zümre için büyük bir öneme sahip olmuştur. Askeri sınıfın hükümdar değişikliklerinde Şeyhülislâmın fetvasına ihtiyaç duyması, hükümdarların da askerlerin aleyhinde aynı şekilde fetva istemeleri ulemanın Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki ayrıcalıklı konumunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin siyasi yapısı incelenirken değinilmesi gereken bir diğer nokta, devletin toplumun farklı gruplarıyla olan ilişkisinin tahlil edilmesidir. Bununla alâkalı olarak genel hatlarıyla Osmanlı devlet yapısındaki patrimonyalizmin, devlet bürokrasisi ve toplumda ne şekilde yer bulduğuna değinilecektir.

Orta Asya'dan itibaren gelenekselleşmiş olan farklı boylara ya da kabilelere ait Türklerin çok sayıda devlet kurması, yani bağımsızlık ruhu uzun yıllar boyunca varlığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti'nin Anadolu beyliklerini egemenliği altına alması, Anadolu ve çevre coğrafyasındaki Türklerin tek bir devlete bağlı olmasını sağlamıştır. Ancak yine de özellikle devletin uzak bölgelerindeki kişi ya da grupların serbest hareket etme arzusunun tam olarak sona erdiği söylenemez. Osmanlı devlet merkezi bu konuda, konar-göçerleri yerleşik hayata geçirmek için epey uğraş vermiştir.

Akça'ya göre; Osmanlı siyasal hâkimiyetinin yapılanması ve işleyişi incelendiğinde, ilk olarak geleneksel hâkimiyet nitelikleri göze çarpmaktadır. Osmanlı Devleti'nde hâkimiyet hakkı paylaşılamaz olarak Osmanlı Devleti yöneticisine aitti.²⁸⁸ Osmanlı Devleti'nin ilk dönem devlet teşkilatlanmasında ulema ve askeri sınıflara özel bir önem atfedilmektedir. Bunun dışında Türk kökenli aileler de yerel güç olarak değerlerini korumuşlardır. Bu ailelerden en tanınmış olanı II. Mehmet dönemine kadar devlet bürokrasisinde önemli yer tutan Çandarlı ailesidir. II. Mehmet'in devlet bürokrasisinde kul

²⁸⁷ Halil İnalcık, 1994, a.g.e., ss.56-57.

²⁸⁸ Gürsoy Akça, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İktidar*, Palet Yayınları, Konya, 2010, s. 60.

kökenli olan kişilere verilen önemi arttırmasıyla bu yapı değişmeye başlamıştır.²⁸⁹ Bu dönemden sonra devletin üst düzey bürokrasisinde devşirme kökenli kişilerin daha çok yer aldığı görülmektedir. Böylelikle herhangi bir karışıklık durumunda devlet merkezindeki üst düzey bürokrat kesimin ve askerlerin Osmanlı ailesine bağlı olması, saltanatın korunması amaçlanmıştır. Devletin diğer kurumlarında da benzer uygulamalarla merkezi güç hükümdar lehine arttırılmıştır. Bu da devletin yapılanmasında bütün sınıf veya grupların hükümdarın gücünün arttırılmasına yönelik olarak düzenlendiğine bir başka deyişle, devletin kuruluş döneminde patrimonial bir sistemin olduğuna işaret etmektedir. Demirpolat ve Akça'ya göre;

İlk dönem oryantalistlerinden günümüze değin, İslâm dünyasında sivil toplum ve otonom yapıların, özellikle özerk şehirlerin ve burjuva sınıfının gelişmemesi büyük ölçüde bu toplumların tarihsel olarak oluşmuş siyasal yapılarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Marksist yaklaşım Doğu toplumlarında, Batı feodalizminden farklı olarak özel mülkiyetin, özellikle büyük çiftliklerin ve estate türü yapıların gelişmeyişi Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı kavramsallaştırmasıyla açıklar.²⁹⁰

Osmanlı Devleti Ortadoğu ve civarında kurulduğu ve varlığını sürdürdüğü için Doğu toplumu statüsünde kabul edilmiştir. Sahip olduğu geniş toprakların mülkünün devlette olması, kullanıcılarına kiralanması, hükümdarların tek egemen güç olması gibi nedenler ATÜT tarzı toplumun genel özellikleri arasındadır. Divitçioğlu'nun Marx ve Engels'den aktardığına göre; Marx'ın 1853 yılında Engels'e yazdığı bir mektup ve devamında Engels'in Marx'a yazdığı cevap şu şekildedir:

-Bernier haklı olarak Türkiye, İran ve Hindistan'dan bahsederken, Doğu'daki bütün olayların temelini toprakta özel mülkiyetin yokluğunda aramalıdır, diyor. Bu, Doğu cennetinin gerçek anahtarıdır. -Gerçekten toprak mülkiyetinin yokluğu bütün Doğu'nun anahtarıdır. Doğu'nun siyasi ve dini bütün tarihi burada gizlidir. Fakat Doğuluların feodalite şeklinde bile toprak mülkiyetine gelemeyişlerinin sebebi nedir? Sanırım ki bunun esası, Sahra'dan Arabistan, İran, Hindistan'a ve Tataristan'dan tâ yüksek Asya yaylalarına kadar uzanan çölün iklimi ve bununla ilişkin olarak toprağın cinsidir. Buralarda yapay sulama tarımın ilk şartıdır ve (bu iş) ya köyün, ya vilâyetin, ya da merkezi hükümetin görevidir.²⁹¹

²⁸⁹ Halil İnalcık, 2003, a.g.m., s. 405.

²⁹⁰ Anzavur Demirpolat; Gürsoy Akça, 'Osmanlı Toplumunda Devlet ve Ulema, Ekev Akademi Dergisi', S.13, 2009, s. 2.

²⁹¹ Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1981, s. 17-18

Bu yazışmalardan çıkarılan sonuç; Asya tipi üretim tarzını da ortaya koymaktadır. Marx ve Engels' e göre; Doğu devletlerinde toprakların hükümdara ait olması ile sulama vb. işlerin devlet merkezi tarafından yapılması ya da yaptırılması karşılığında üretici kesim yalnızca toprağı kullanma hakkına sahip olmuştur. Bu durum Batı tarzındaki feodal yapının Osmanlı Devleti'nde oluşmasını engellemiş, kırsal kesimdeki çiftçilikle uğraşan aileler, küçük topraklar üzerinde üretim yaparak ekonomiye kısıtlı bir katkıda bulunmuşlardır.

Tatlısamak'ın dikkat çektiğı üzere patrimoniyalizm kavramının kökeni çok eski tarihlere dayanmaktadır.²⁹² Bilinen anlamıyla Batıda ilk defa Weber tarafından kullanılan patrimoniyalizm aslında 14. yüzyılda İbn-i Haldun'un meşhur Mukaddimesinde bu anlama yakın olarak belirtilmiştir. İbn-i Haldun'a göre toplumdaki kişilerin hayatlarını sürdürebilmesi ve mal varlıklarını koruyabilmeleri için hükümdara bağlı olmaları gerekiyordu. Bu durum da zamanla hükümdarla yakın ilişkiler kurma yeteneğine sahip olan kişilerin –üst düzey bürokrat, asker, ulema- hükümdara yakın olabilmek adına hükümdarın istediğı gibi davranmasına yol açmıştır. Hükümdarın tek güç olarak kabul edildiğı bu tarz toplumlarda, hükümdara yakın olmak demek aynı zamanda güç ve zenginlik sahibi olmak manalarına da gelmiştir. Hükümdar bu gücün getirisiyle yakın çevresinin mal varlığının artmasını sağlarken herhangi olumsuz bir durumda da bu mal varlığını müsadere etmiştir. Ki zaten bu mal varlığının oluşmasını kendi gücüne dayandırması nedeniyle, hükümdar sayesinde kazanılan mülkü netice itibarıyla hükümdar, geri almıştır.²⁹³

Osmanlı Devleti'nin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan sebepler nedeniyle diğer Doğu toplumlarından farklı bir patrimoniyal yapısı olduğu kabul edilmelidir. Weber' e göre patrimoniyalizm, Doğu toplumu olarak tabir edilen bulundukları coğrafyaya ve çoğunlukla İslâm dinini benimseyen devletlerdeki bir takım niteliklere göre adlandırılan bir kavramdır. Bu tarz toplumlardaki ataerkil aile yapısı, hükümdar nezdinde bütünleştirilmiştir. Hükümdarın bütün toprakların sahibi olduğu, toplumsal sınıfları ve statüleri hükümdarın oluşturduğu bir yapı söz konusudur.²⁹⁴ Berkes, patrimoniyalizmi şu şekilde açıklamıştır: "Tanrı, âlemin düzenini kurmakla kalmamış, o düzeni tutmak ve

²⁹² Uğur Tatlısamak, 'Türk Siyasal ve Toplumsal İlişkilerin Güç Merkezi: Patronaj ve Depatronaj Kavramları', *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.33, 2016, ss.628-629.

²⁹³ Bknz. İbn Haldun, *Mukaddime, I-II*, Dergah Yayınları, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1982, ss.542-547.

²⁹⁴ Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, (Çev.) Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2008, ss.60-61.

yürütmek için padişahı seçerek onu yeryüzünde kendinin bir gölgesi, vekili, halifesi yapmıştır. Osmanlı padişahları peygamberin halifesi değil, Tanrı'nın halifesidirler. "²⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin patrimonyal yapıda olup olmadığı, Doğu despotizmi ve ATÜT tarzı toprak yapılanmasıyla ilgili Osmanlı tarihçileri ve sosyologları araştırmalar yapmışlardır. Konunun genişliğine istinaden burada hepsine değinilmeyecek olsa da bunları kısaca özetlemek Osmanlı Devleti'nin hükümdarlık sisteminin toplumla olan ilişkilerini -buna ulema da dâhil- anlamlandırmamıza yardımcı olacaktır. Niyazi Berkes Asya Tipi Üretim Tazına göre yapılanan Doğu toplumlarının ve dolayısıyla da Osmanlı Devleti'nin din-devlet görüşünün doğu despotizmi şeklinde olduğunu belirtmiştir:

Osmanlı rejiminin en önemli yanı, dinselikten çok geleneksellikti. Bu daha kapsamlı kavram hem din (yani İslâmlık) hem de hilâfet padişahlığı, Doğu despotizmi açılarını içine alan bir kavramdır. Birinci açıdan geleneksellik şöyle ifade edilir: düzen (Osmanlı deymi ile "nizam", "âlem" ya da "nizam-ı âlem") Tanrı tarafından olduğu gibi konmuştur. Değişmez ve değiştirilmemelidir. Olduğu gibi tutulursa sonsuz ömürlüdür ("ebed-müddettir"). İkinci açıdan bu tür devleti kanun-ı kadim (en eski, ilk kanun) kuramı meşrulaştırır, yani onu Tanrı'nın koyduğu düzen yapar. Bu, rejimin siyasal ilkesidir ve dinsel ilkesiyle kaynaştırılmıştır.²⁹⁶

Osmanlı memurlarının toplumsal tarihi ile ilgili kapsamlı bir araştırma yapan Findley ise Osmanlı devlet sistemi ile ilgili olarak "bu sistem bir düzeyde İslâmi bir saltanat, daha kapsamlı bir düzeyde de patrimonyal bir monarşi, yani son derece genişlemiş bir hane halkı modeli üzerinde ortaya çıkarılan bir devlet olarak sınıflandırılabilir" ²⁹⁷ diyerek görüşlerini belirtmiştir. İnalçık'a göre; "Osmanlı devletinde, önceki Ortadoğu devletlerinde olduğu gibi bütün toplum katmanları, bütün zenginlik kaynakları, hükümdarın gücünü koruma ve artırma yükümlülüğü altında olmuştur. Bütün siyasi ve sosyal kurumlar, her çeşit ekonomik faaliyet, devlet tarafından düzenlenmiştir. " ²⁹⁸ Ayrıca İnalçık Osmanlı devlet yapısını Weber'in Osmanlı Devleti için patrimonyalizm yerine kullandığı sultanizm kavramına katılmadığını belirtmiştir. ²⁹⁹ İnalçık'a göre Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapılanması devletin sultanizm olarak tanımlanmasına imkân

²⁹⁵ Niyazi Berkes, 2008, a.g.e., ss. 30-31.

²⁹⁶ Niyazi Berkes, 2008, a.g.e., s. 30.

²⁹⁷ Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 5.

²⁹⁸ Halil İnalçık, Modern Avrupa'nın Gelişmesinde Türk Etkisi, *Osmanlı ve Dünya*, (Haz.) Kemal Karpat, (Ed.) Mustafa Armağan, Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, s.83.

²⁹⁹ Halil İnalçık, *Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyaset Kurumları Tiplemesi, Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, (Çev.) Kemal Aydın Akagündüz, Bağlam Yayınları, 1994, ss. 17-19.

vermemektedir. Zira bürokratik ilişkilerde özellikle ulemanın aldığı meşrulaştırıcı kararlar başta olmak üzere çeşitli alanlardaki üst düzey görevliler hükümdara karşı daha serbest hareket etme kabiliyetine sahip olmuşlardır.

Marx ve Weber'in dönemlerinde meşhur olan oryantalizm kavramı üzerinden bütün Doğu toplumlarına aynı şekilde yaklaşımları; patrimonyalizm, sultanizm gibi hükümdarın egemen olduğu, diğer bütün sınıfların onun gücünü arttırmak için hükümdar tarafından sınıflandırıldığı tezine dayanan tarzda görüşlerin ortaya çıkmasına ve benimsenmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki patrimonyalizm çalışmalarında Osmanlı'nın genel olarak patrimonyal bir yapıya sahip olduğu kabul edilmişse de altı asır gibi uzun süren bir zaman diliminin her safhasında bu yapının olmadığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Haim Gerber ise Osmanlı Devleti'nde sivil toplum örgütlerinin izini 16. ve 18. yüzyıllara dayandırmıştır. Ona göre; resmi olarak son derece despot olan Osmanlı Hükümeti'nin birçok önemli kurumunu ve faaliyet türünü, toplumsal güçlerin etkinlik alanına bırakmıştır.³⁰⁰ Bu da ulema, yeniçeri, lonca gibi bazı grupların -sahip oldukları siyasal ve toplumsal konuma binaen- devlet merkezine karşı daha özgür hareket etmelerine olanak tanımıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki patrimonyal yapının temeli, I. Murat'ın devlet kurumlarını teşkilatlandırması ve tahta geçmede bazı kuralları getirmesiyle atılmıştır. II. Mehmet dönemindeki Fatih Kanunnamesi hükümdarın örfi alandaki üstünlüğünü göstermektedir. Bunun dışında ulemanın belirli bir hiyerarşiye bağlanması, yeniçerilerin ve esnaf loncalarının konumu ile alâkalı yer alan pek çok emir, devlet merkezindeki hükümdarın konumunu sağlamlaştırmaya yöneliktir. Bu sonuçlara göre, Osmanlı Devleti'nin siyasal ve kültürel gelenekleri doğrultusunda patrimonyalizm yapısının her dönemde etkin olduğu söylenemez. Ulemanın ve yeniçerilerin devlet siyasetinde etkili olduğu dönemler de olmuştur. II. Osman'ın öldürülmesi, II. Mustafa'nın ve III. Selim'in tahttan indirilmesi bunlara örnektir. Devlete karşı kısmi olarak muhalefet etme kabiliyetine sahip olan bu sınıflardan yeniçeriler II. Mahmut döneminde kaldırılmış, ulema da modernleşme dönemiyle eski etkinliğini kaybetmiştir. Yine modernleşmeye bağlı olarak 19. yüzyıldan itibaren hükümdarlar, diğer toplumsal gruplarla daha çok etkileşim kurmaya başlamış ve hâkimiyet yetkisini paylaşmaya başlamışlardır.

³⁰⁰ Haim Gerber, a.g.e., s. 243.

3.2. Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Olayı

Şeyh Bedreddin günümüz Edirne yakınlarındaki şu anda Yunanistan sınırları içerisinde bulunan Karaağaç ile Dimetoka arasındaki Samona kalesinde 1359 yılında doğmuştur. Eğitimini, Konya, Suriye ve Mısır'da tamamlamıştır. Memlük sultanı Melik Zahir Berkuk'un oğlu Ferec'in hocalığını yapmıştır. Şeyhi Hüseyin-i Ahlati'nin vefatı üzerine bir süre Kahire'de şeyhlik yapmış, sonrasında Anadolu'ya dönmüştür. Şeyh Bedrettin, Anadolu'da Konya, Manisa, İzmir, Edirne ve Bursa gibi şehirleri gezmiş, buradaki insanlara kendi düşüncesinden bahsederek taraftar toplamıştır.³⁰¹ Uzunçarşılı'ya göre; Şeyh Bedrettin'in bu faaliyetleri sırasında, Osmanlı Devleti Fetret Dönemi nedeniyle karışıklık içinde bulunmaktaydı. Dört farklı şehzadenin taht için birbirleriyle savaştığı bu süreçte, ilmi faaliyetleri ile halk arasında şöhret kazanmış olan Şeyh Bedrettin'i Edirne'de hükümdarlığını ilân etmiş olan Musa Çelebi, sarayına davet etmiştir. Musa Çelebi'nin kazaskeri olarak atadığı Şeyh Bedrettin'in nüfuzu ve gücü artmaya başlamıştır.³⁰²

I. Mehmet kardeşlerini saf dışı ettikten sonra başa geçince Şeyh Bedreddin'i kazaskerlikten almıştır ve İznik'e göndermiştir. Ancak Şeyh Bedrettin, bu durumu kabullenmemiş; konuşmaları ve söylevleriyle kısa sürede pek çok kişi etrafında toplanıp müridi olmuştur.³⁰³ Şeyh Bedreddin'in isteği üzerine halifelerinden Börklüce Mustafa'nın çalışmalarını hızlandırması nedeniyle kendisi, İznik'ten kaçarak Eflak voyvodasının yanına gitmiştir. Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal Manisa yakınlarındaki kızılbaş alevilerinin olduğu yerlerde, Şeyh Bedreddin de Rumeli'de bir isyan çıkarmayı planlamışlardır.³⁰⁴

Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal'in Aydın ve Manisa civarlarında çıkardıkları isyanlar, Osmanlı kuvvetleri tarafından bastırılmıştır. Rumeli tarafına yerleşen Şeyh Bedreddin ise din adamı olmasının da etkisiyle çok sayıda taraftar toplamıştır. Bu da mevcut isyanda ulema olmanın avantajını göstermektedir. Uzunçarşılı'ya göre; "Şeyh Bedrüdün Mahmut, Osmanlı tarihlerinde görüldüğü üzere Osmanlı saltanatının parçalanması esnasında bir Alevi kıyamıyla şeyhlikten şahlığa geçmek isteyerek hem İzmir ve hem Rumeli'de Deliorman bir ihtidal hareketi başlatmıştır. "³⁰⁵Rasim'e göre;

³⁰¹ Mehmet Necmettin Bardakçı, 'Osmanlı Devleti'nin Fetret Dönem ve Şeyh Bedreddin Hareketi', *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1999, S.4, s.56.

³⁰² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 2011, a.g.e., s.362.

³⁰³ Bilal Dindar, 'Bedrettin Simavi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, s.332.

³⁰⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 2011, a.g.e., s.363.

³⁰⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s.218.

Şeyh Bedreddin'in üzerine giden Şehzade Murad'ın kendi adamlarının bazıları kaçıyormuş gibi yaparak Şeyh Bedrettin'in yanına giderek onu yakalamışlardır. Orada da ulemadan kurulu bir meclis toplanmış, Şeyh Bedrettin'in isyan girişiminin İslâm dininin kaidelerine uygun olup olmadığı ve cezasının ne olacağı bu heyete sorulmuştur. Suçlu olduğu kabul edilen Şeyh Bedrettin Serez pazarında asılarak idam edilmiştir. (1420)³⁰⁶

Babinger ve Köprülü'ye göre; "Şeyh Bedreddin'in kıyımı, Bedreddin'in beslediği akidevi fikirlerine nazaran, mutlaka Osmanlı tahtının zevalini ihzar edecek gibi görünen o tehlikeli vukuat sırasına dâhil olduğu gibi, muhakkak bin surette sabit olduğu veçhile, Safevilerin dini ve siyasi emelleriyle de fikren rabitadar bulunmaktadır."³⁰⁷

Devletin varlığını korumasında ve sürdürmesinde önemli unsurların başında gelen din ve dinin koruyucusu konumunda olan ulemanın toplum hayatındaki önemini gösteren bir örnek olan Şeyh Bedrettin vakası, devletin gücü ve orduları ile Şeyh Bedrettin'e karşı olan ulema sayesinde bastırılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Şeyh Bedrettin dışında, sünni İslâm düşüncesine muhalif tavırlarıyla topluma mâl olmuş bazı ulema da idama mahkûm edilmişlerdir. Bunların en çok bilinenleri; Molla Lütü (ö.1492), Molla Kâbiz (ö.1527), Muhyiddin-i Karamani (ö.1550), Nadajlı Sarı Abdurrahman Efendi (ö. 1602), Lâri Mehmet Efendi (ö.1665) ve Hâkim İshak'tır.³⁰⁸

3.3. II. Mahmut Dönemi

Bazı tarihçilerce Osmanlı Devleti'nin Büyük Petro'su diye adlandırılan II. Mahmut 1785 yılının Temmuz ayında sarayda doğmuştur.³⁰⁹ Babası I. Abdülhamid vefat ettiğinde 4 yaşlarındadır. Tahta çıkan amcasının oğlu III. Selim'in himayesi altında eğitimini sürdürmüştür. III. Selim'in, Nizam-ı Cedid adıyla devlet teşkilatında başlattığı yenilik çalışmalarını yakından görme imkânına sahip olmuştur.³¹⁰ Beydilli'ye göre; "II. Mahmut'tan önce tahta çıkan III. Selim döneminde pek çok ıslahat yapılmıştır. III. Selim devlet içinde, özellikle askeri alanda, ıslahatlar yapmak istemiştir. Bu amaçla, Nizam-ı Cedit adı verilen ıslahat çalışmasıyla yeni bir ordu kurmuştur "³¹¹(1793). Nizam-ı Cedit yalnızca Avrupa tarzında kurulan bir ordu değil, aynı zamanda devletin ve toplumun diğer alanlarında yenilikler yapmayı öngören geniş kapsamlı bir yenilik hareketi olarak

³⁰⁶ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, (Düz. Metin Hasırcı), C.1, Umut Matbaacılık, 1999, İstanbul, ss. 255-256.

³⁰⁷ Franz Babinger; Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, İnsan Yayınları, 1996, s. 21.

³⁰⁸ Bknz. Gürsoy Akça, a.g.e., ss. 220-226.

³⁰⁹ Bernard Lewis, 1993, a.g.e., s.77.

³¹⁰ Yılmaz Öztuna, *II. Mahmut*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 111.

³¹¹ Kemal Beydilli, 'Selim III', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul, 2009, ss.420-421.

ifade edilebilir. III. Selim, dönemin şartları dolayısıyla Yeniçeri Ocağı'nı kaldıramayacağını bildiği için, yeniçeri ocağının düzeltilmesi için devlet adamlarından Islahat Layihaları adı verilen belgeler almış ve bunları inceledikten sonra, Yeniçeri Ocağı'nın yanında Nizam-ı Cedid'in kurularak zaman içerisinde bu kurumun Yeniçeri Ocağının yerine geçmesini planlamıştır. Yeni kurulacak ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için Nizam-ı Cedid Hazinesi ve Defterdarlığı kurulmuş, Sadaret Kethüdası Mustafa Reşit Efendi de bu teşkilatın başına getirilmiştir. Nizam-ı Cedit ordusunu batılı tarzda düzenlemiştir. İlk başarısını da Cezzar Ahmet Paşa yönetiminde Fransızlara karşı Akka'da kazanmışlardır. Bu başarı, yeniçerilerin endişelerini daha da arttırmıştır. Kendileri aleyhine ortaya çıkabilecek gelişmelerden endişe duyan yeniçeriler, bazı devlet adamlarını da yanlarına çekerek yeniliklere karşı çıkarak isyan etmişlerdir. Yeniliklere karşı oluşan muhalefet, Kabakçı Mustafa'nın öncülüğünde örgütlenerek III. Selim'i tahttan indirmiştir (1807).³¹² Karal'a göre; II. Selim'in yenilikleri hakkında camilerde vaizler halka şunları söylemiştir: "Askere setre pantolon giydirip imanına hâlel getiren, önlerine muallim diye Frenkleri düşüren padişaha elbette Allah tevfikini çok görür. Hadimülharemeyn unvanına liyakatı olmadığını bu suretle meydana çıkarır."³¹³ Berkes'in Asım'ın tarihinden aktardığı Nizam-ı Cedit ve III. Selim dönemine dair bilgiler, yeniliklerin ulema ve halkın gözünde nasıl anlaşıldığına dair kısa bir kesittir:

29 Mayıs 1807'de patlak veren ayaklanmayı hazırlayan koşulları anlatmaya çalışan tarih yazarı Âsım, "Bektaşî zümresi" ile Osmanlı geleneğine yabancılaşmış aydın zümresi arasında bir paralellik kurar. Ona göre, padişahın ve reformcuların Fransız yanlısı olmaları yüzünden bir Frenk taklitçiliği başlamıştı. Geleneksel kişilik giysisinden soyunmuş yenilik heveslileri Frenk hocalardan yabancı dil öğrenip korkusuzca konuşuyorlardı. Frenk siyaset kurumu fikirlerini öğreniyorlardı. İslâm ve Osmanlı düzenine ve şeriata inanmıyorlar, Kitap ve sünnetteki yargıların ya insan aklı ile konmuş kurallar ya da İsrailiyat hurafeleri olduğunu söylüyorlardı, kanunı kadimin artık bir eylem ilkesi olma değeri kalmadığını iddia ediyorlardı. Şariat ve kanun artık ömürlerini yitirmişlerdir iddiasıyla zamanın maslahatı anlamına gelen Frenk politikasını kendilerine eylem ilkesi sayıyorlardı.³¹⁴

³¹² Yüksel Çelik, 'Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi', *İSAM Yayınları*, İstanbul, 2010, ss.571-573.

³¹³ Enver Ziya Karal, 2007, a.g.e., ss.77-78.

³¹⁴ Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., s. 119.

Yukarıda bahsedilen fikir ve düşüncelerin III. Selim'in sonuna zemin hazırladığı muhakkaktır. Üst düzey kesimin yenilikler karşısındaki muhalif tavırları, toplumun yapılan yenilikler hakkında pek fazla bir bilgiye sahip olmayışı gibi nedenlerle Nizam-ı Cedid yenilikleri gerçekleştirememiştir. Yeniliklerin karşısında, yeniçeriler muhalefet olarak durmuşlardır. Muhalefetin arkasındaki itici güç olan ulema da Osmanlı toplumunun entelektüel elitini oluşturan Müslüman dini kurum ve çeşitli şehir merkezlerinin imamlarını yeniliğe karşı direnmeye çağırmışlardır. İslâmi mirasın gereksiz yeniliklerden korunması ideolojik nedenlerden dolayı ulemanın görevi olarak görülmüştür.

III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra tahta çıkarılan IV. Mustafa İstanbul'da güvenliği sağlayamamıştır. III. Selim'in yaptığı reformları destekleyen ve onu kurtarmak için Rumeli'den gelen Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim'in öldürülmesi üzerine II. Mahmut'un tahta çıkmasını sağlamıştır. II. Mahmut dönemi, 1808-1839 yılları arasında devam eden tarihi sürecin parçasıdır. II. Mahmut, Osmanlı Devleti'nin otuzuncu padişahı ve yüz dokuzuncu İslâm halifesidir.³¹⁵ Berkes'e göre; "Tahtın tek varisi olan II. Mahmut'un tahta çıkmasıyla devlet yönetiminde mutlakiyetçi monarşiye geçilmenin temelleri atılmıştır."³¹⁶ Ortaylı'ya göre;

Alemdar, III. Selim'e ve onun ıslahatçı grubuna candan bağlıydı. IV. Mustafa'nın tahttan çekilmesini ve yeni düzen getiren III. Selim'in saltanatının devamını istemiştir. İsteklerini zorla kabul ettirmek için sarayın kapılarına dayandığında, IV. Mustafa saltanatı kurtarmak için III. Selim'in ve kardeşi veliaht Şehzade Mahmut'un idamını emretmiştir. Dışarıda Rumeli askeri kapıları zorlarken, sarayın içinde bir kovalamaca başlamıştır. III. Selim cellatlarıyla boğuşarak katledilmiş, Şehzade Mahmut ise Harem'deki kadınlar sayesinde kurtarılmıştır.³¹⁷

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başlarında klasik dönemde olduğu gibi toplumsal sınıflar ve zümreleriyle bir bütün halinde bulunuyordu. Halâ daha birbirinden keskin çizgilerle ayrılmış olan bir piramidi andıran sistemde en başta hükümdar bulunuyordu. Onun altında ulema ve askeriye yer almaktaydı. Burada Şeyhülislâmlık makamının hükümdarın hemen altındaki basamakta yer aldığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bir alt seviyede esnaf birlikleri ve gedikler, en alt tabakada da reaya yer alıyordu.³¹⁸

³¹⁵ Kemal Beydilli, 'Islahat', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.19, 1999, İstanbul, s.175.

³¹⁶ Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., s. 142.

³¹⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s.40.

³¹⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, s.39.

Aşağıdaki piramitte görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı birbirinden ayrı sınıflar halinde teşkil olunmuştur. İlmiye, seyfiye ve kalemiye sınıfları devletin üst kademesini oluşturan üç önemli gruptur. İlmiye ve seyfiyenin devlet siyasetine ve topluma olan etkileri daha açık olduğu için böyle bir sıralama yapılması ihtiyacı hissedilmiştir. Üst düzey ulemanın bir numaralı üyesi olan şeyhülislamın dine dayalı bilgisi nedeniyle hükümdarlarla olan yakın ilişkisi dikkate değer bir olgu olarak görülmelidir.

Şekil 1.2. Osmanlı Devleti'nin Toplumsal Hiyerarşisini Gösteren Piramit

Osmanlı Devleti, Avrupalı devletlerden askeri ve siyasi alanlar başta olmak üzere pek çok alanda teknolojik anlamda geride olduğunu anladıktan sonra içinde bulunduğu bu durumu düzeltmek için Lale Döneminden başlamak üzere ıslahat ve yenileşme çalışmalarına girişilmiştir. Osmanlı Devleti yöneticileri eski gücünü kazanmak ve Avrupa devletleri karşısında yeniden üstün bir konuma geçebilmek için askeri alandan başlamak üzere çeşitli alanlarda ıslahatlar yapılmaya başlanmıştır.

Devletin klâsik döneminden farklı olarak 19. yüzyıl, modernleşme hareketlerinin en çok görüldüğü ve yeni bir dönüşümün başladığı zaman dilimidir. Devletin yozlaşmış ve bozulmuş kurumlarındaki esaslı yenilikler ilk olarak III. Selim ve bunu takip eden II. Mahmut döneminde yapılmaya başlanmıştır. İlk aşamada tam bir sonuç alınamamıştır. Bunda, yenilikleri genellikle protesto eden yeniçerilerin etkisi büyük olmuştur. Bazı olaylarda devlet içinde yeni bir devlet gibi hareket eden yeniçeriler, sayılarının çokluğu,

siyasal ve sosyal güçleri dolayısıyla bazı dönemlerde devlete muhalif bir yapı oluşturmuşlardır. III. Selim döneminde yaşanan yenilik hareketlerini karşı çıkmaları, devletin bekası için yeni kurulan askeri birliklerin kapatılmasına yol açmaları yeniçeri ocağının saf dışı edilmesi kanaatinde olanların sayısının artmasına yol açmıştır. Burada esas görev hükümdara düşmüştür.

Ortaylı'ya göre; II. Mahmut kendinden önceki hükümdarlar gibi klâsik medrese dersleri konusunda eğitim almıştır. III. Selim'in yenilik taraftarı olması, II. Mahmut'un şehzadeliği sırasında daha rahat olmasına, çevreyi doğru bir şekilde gözlemlemesine ve daha ziyade Batı tarzında da eğitim almasına olanak sağlamıştır. II. Mahmut zor koşullar altında tahta çıktığında bilgisi ve kararlılığıyla yaşadığı dönemin dinamiklerinin farkında olarak yenileşme hareketlerine başlayacağı uygun zamanı beklemiştir. Öncelikle devlet politikasında iç ve dış sorunları çözmesi gerekmiştir. Ki bu dönemdeki savaşlara ve toplumsal duruma bakılınca bunun zor olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Osmanlılar bu dönemde İngiltere ve Rusya ile savaşlar yapmıştır. Rumların isyanları, Tepedelenli Ali Paşa'nın ayaklanması, Mehmet Ali Paşa'nın isyanı, Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesi gibi başlıcaları sayılan çok sayıda sorunla uğraşmak durumunda kalmıştır.³¹⁹ Yeniçerilerin savaşlardaki yetersizliklerini fark eden hükümdar yeni bir ordu olan Sekban-ı Cedid'in kurulmasını sağlamıştır.

Sekban-ı Cedit ordusunun kurulduktan kısa bir süre sonra yeniçerilerin etkisiyle kaldırılmasıyla Osmanlı topraklarında askeri sorunlar devam etmiştir. Askeri birlikler, Anadolu ve Rumeli topraklarını savunamamışlardır. Bu arada dışarıdaki Fransa ve Rusya gibi devletler de Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünü kendi lehlerinde değerlendirmek istemişlerdir. Yeni başlayan Sanayi Devriminin de etkisiyle yeni topraklara ihtiyaç duyan Avrupalı devletler için Osmanlı toprakları büyük önem arz etmekteydi. Tüm bu olayların farkında olan II. Mahmut, reformlara hemen başlamamıştır. Yenilikler için uygun ortamın oluşmasını beklemiştir. Yeniliklerin yapılma aşamasında kendisine yakın olan ulemayı göreve getirerek reformlar için alt yapı hazırlamıştır. Mardin'e göre; "Osmanlı devletinde reform çabalarının en temel özelliği, yeniçeriler, ayanlar (mahalli paşalar) ve ulema gibi gruplar ve iktidar merkezlerinin zararına devletin merkezi gücünün artırılması olmuştur. "

³¹⁹ Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye, Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, (Çev.Teoman Tunçdoğan), Bileşim Yayınevi, İstanbul, 2005, s.40.

³²⁰ II. Mahmut dönemi ulema-devlet ilişkisi sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.1.1. Sened-i İttifak (1808)

Osmanlı Devleti'nde merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, mahalli güçleri temsil eden âyanlar önem kazanmaya ve siyasi güçlerini hissettirmeye başlamışlardır. Devletin tebaası ile arasındaki iletişimi sağlayan bu kişiler zamanla güçlenerek devlet merkezini etkileyen bir unsur olmuşlardır. Devlet gibi askerleri olan âyanlar, bulundukları bölgede halkın saygı duyduğu, para aldığı, güvendiği kişilerdir. Devlet merkezi, iç ve dış sorunlar dolayısıyla zayıflamışsa da âyanlar bundan etkilenmeyerek daha çok güçlenmişlerdir. Akşin'e göre;

1808'de İstanbul'da yapılan toplantı sonucunda âyanların bir kısmı, padişah ve bürokratlar arasında bir antlaşma metni oluşturulmuştur. Bu antlaşma ile birlikte Anadolu ve Rum âyanları karşısında hükümdarın siyasi otoritesi sınırlandırılmıştır. Hükümdar âyanların varlığını açıkça kabul etmiştir. Bu özellikleri ile İngiltere'de hükümdarın yetkilerinin ilk kez kısıtlandığı Magna Carta'ya benzetilmektedir. Sened-i İttifak, âyanlığı meşrulaştıran, kurumlaştıran fakat onları da zab-ü rabt altına alan, dolayısıyla devleti bambaşka esaslara göre yeniden kuran bir sözleşme, bir çeşit anayasaydı.

³²¹

Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın dâveti üzerine Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a gelen âyanlar kendi aralarında yaptıkları istişareler sonucunda bu belgeyi oluşturmuşlardır. Sened-i İttifak anlaşmasını imzalayanlar arasında üst düzey ulema da yer almıştır. ³²² Bu anlaşmada ulemanın rolü de göz önünde bulundurulmalıdır. Devletin kuruluşundan yıkılışına kadar önemli konularda danışma ve meşrulaştırma görevlerinde bulunan ulema, Senedi İttifak anlaşmasında meşrulaştırıcı işlevini yerine getirmiştir. İleriki dönemlerde II. Mahmut gerek bu sebepten, gerekse de ulemanın gücünün devlet yönetimini etkilemesi gibi sebeplerinden ulemanın gücünü azaltmaya yönelik politikalara başvuracaktır.

İnalcık "Sultan-halifenin güçlü otoritesini belli ölçülerde sınırlamak gayesini güden bir belge olması dolayısıyla, Sened-i İttifak'ın modern Türk devletinin oluşum sürecinde

³²⁰ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.132.

³²¹ Sina Akşin, *1839 'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu'* Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1994, s.8.

³²² Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., s.140.

ilk amme hukuku kaidesi sayılabileceğini ileri sürülmüştür. ³²³Âyanlar bu anlaşma ile devletin bazı uygulamalarına karşı kendilerini korumak istemişlerdir. Âyanlara bağlı olarak varlığını sürdüren küçük âyanların üzerindeki otoritelerinin hükümdar tarafından onaylanması âyanların kazandıkları gücün bir göstergesidir. Bulundukları bölgelerin güvenliğini hükümdar adına sağlarken, ihtiyaç duyulduğu zaman devlete askerlerini göndermeleri karşılığında otoritelerini babadan oğula geçme usulü ile garanti altına almışlardır. Ancak bu Avrupa devletlerinde olduğu gibi bir feodalizm durumuna dönüşmemiştir. Bu dönüşümün gerçekleşmemesinde kültürel hazır oluşluğun eksikliği ve daha önce böyle bir alt yapının olmayışı temel nedenlerdir. Berkes'e göre Sened-i İttifak maddelerinin özeti şu şekildedir:

1. Padişahın kendisinin ve egemenliğinin dokunulmazlığı hepimizin taahhüdü ve kefaleti altındadır. Vezirler, bürokrasi, ulemâ, ocaklar ve hanedanlarca ona karşı bir ihanet ve itaatsizlik eylemi işlenirse, buna kalkışanı hep birlikte bastırmaya çalışacağız; bu karara katılmayanları ona katılmaya zorlayacağız. Hayatta oldukça kendimiz, olmadıkça evladımız ve hanedanlarımız saltanatı koruma ve bozulmasını önleme sorumluluğunu üstümüze alıyoruz.
2. Devletin yaşaması, güçlenmesi kişi ve hanedan olarak bizlere bağlı olduğuna göre, hepimiz arasında tartışma ile verilecek kararlarla hakanlık ülkelerinde yazımla derlenecek askerlerin, müzakere meclislerinde kararlaştırılacak bir düzene göre devlet askeri olarak derlenmesine birlikte çalışacağız.
3. Hazine ve devlet gelirlerinin korunmasını taahhüt ederiz. Bunların toplanmasına, korunmasına, padişah emirlerinin uygulanmasına kim karşı gelirse birlik olarak hepimiz, onu önleme görevi ile yükümlü olacağız.
4. Devletin geleneksel düzen kanununa göre padişah emirleri ve yasaları, mutlak vekili (sadrazam) yolu ile geldiğinden bundan sonra herkes bu makamın üstünlüğünü tanıyıp ödevi dışı işlere karışmayacak, emir ve yasaklar bu makamdan gelecektir. Bunlar padişahın emir ve yasakları olduğundan kimse bunlara karşı bir eylemde bulunmayacaktır; fakat uygulanmalarını önleyenlere hepimiz karşı geleceğiz.
5. Nasıl hepimiz padişahın kişiliğinin, egemenlik gücünün, devlet düzeninin korunmasına kefil oluyorsak, ülkelerdeki hanedan önderleriyle devlet, devlet adamlarının da birbirleriyle karşılıklı güven içinde olmaları en büyük şarttır. Bu, bütünümüzün binlerimize kefil olması demektir. Yani sözleşmeye katılmış hanedan, âyan, bakanlar ve bürokrasi birbirlerinin kişiliklerinin ve hanedanlarının güvenliğini taahhüt ederler.

³²³ Halil İnalcık, 'Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu', *Belleten*, C. : XXVIII, No.112, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 1964, s. 603.

6. Başkentte ocaklarda bir ayaklanma olursa, bütün hânedanlar izin almadan gelerek o ocağın kaldırılmasına girişecektir. Bunu yapanlar askeri göreve verilmiş bir birlik ise o birlik yok edilecek, dirlikleri ve esame tezkireleri kaldırılacak, sadece birey olarak böyle bir işe kalkışanlar idam edilecektir. Bunu yapmakla hânedanların hepsi yükümlü olacaktır.

7. Fakir reâyânın korunması ve güvenliği gerekli olduğundan, hânedanlar ve ileri gelenlerce kendi yönetimlerindeki kazaların güvenliğini sağlamak, fakirlerin ve reâyânın vergilerinde aşırılığa gitmemek gerekli olduğundan halka zulüm kaldırılacak, bunun için bakanlar ile hânedanlar arasında yapılacak görüşmelerle ne karar verilirse ona uyulacaktır.³²⁴

Rasim'e göre; Sened-i İttifakta, âyanlarla birlikte üst düzey ulemadan Şeyhülislâm Esat Efendi, Kaptan-ı Derya Ramiz, Anadolu valisi Kadı Abdurrahman, Rumeli kazaskeri Mehmet Derviş Efendi, Nakibü'l Eşraf Dürriyade Abdullah Efendi, ileri gelenlerden Emin Paşazade Mehmet Emin, Hafız Ahmet Kamil, İstanbul kadısı Mehmet Tahir, Sadrı Ali kethüdası Mustafa Refik, Yeniçeri Ağası Mustafa, defterdar Mustafa Behiç gibi kişilerin imzası vardır.³²⁵ Sened-i İttifak'ın meşrulaştırılmasında da Şeyhülislâm ve diğer üst düzey ulemanın etkili olduğu görülmektedir. Bu anlaşma Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın ve diğer âyanların ortadan kaldırılması ile geçerliliğini kaybetmiştir. Ancak buna rağmen Türk anayasacılık tarihindeki önemini korumaya devam etmektedir.

Avrupa devletleri ile yakın ilişkilerin yaşandığı, kültürel anlamda değişimlerin kabul edilmeye başlandığı 19. yüzyılın başlarında imzalanan Sened-i İttifak anlaşması, devlette modernleşmenin başladığının göstergesidir. Âyanlar kendilerini halkın temsilcisi olarak görmüşler, devlet merkezinin gücünün azalmasına paralel olarak halkın temel bazı sorun ve ihtiyaçlarını üstlenmek istemişlerdir. Bütün bunlar halkı korumanın yanında aslında kendi çıkarlarını koruma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Kendi güçlerini korumak, daha rahat bir hayat sürmek ve hükmetmek gibi nedenler âyanları bir araya getirmiştir. Ki devlet yönetiminin zayıf olduğu göz önünde bulundurulunca âyanlar için ortamın ne kadar uygun olduğu da görülür. Neticede devlet yönetimini güçlendiren II. Mahmut, yeniçeriler gibi âyanları da ortadan kaldırarak gücü tek elde toplamayı başarmıştır. Sened-i İttifak'ın günümüze kadar orijinal bir nüshası eksiksiz olarak ulaşmadığı için sonraki dönemlerde ve o dönemde yazılan eserlerden bu genel sonuçlara varılabilmektedir. Sened-i İttifak ile devlet âyanlara hukuki bir kimlik kazandırmıştır. Hükümdarın yetkilerinin söz konusu olduğu ve kısıtlandığı ilk metin olduğu için önemlidir.

³²⁴ Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., ss.139-140.

³²⁵ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, Emir Basın Yayın Şirketi, İstanbul, C.6, s.1823.

3.1.2. Orduda Yapılan Yenilikler ve Sekban-ı Cedidin Kurulması

19. yüzyılda yapılmaya başlanan yeniliklerin en önemli basamağını askeri alanda yapılan yenilikler oluşturmuştur. 16. yüzyılın sonunda başlayan ve giderek artan askeri kayıplar ve mağlubiyetler Osmanlı Devleti'nin askeri alanda Avrupalı devletlerden geride olduğunun anlaşılmasını sağlamış ve bu alanda çalışmalar hızlandırılmaya başlanmıştır. Bu dönemden itibaren orduda özellikle Fransız etkisinin görüldüğü Batılı tarzda eğitimler yapılmaya başlanmıştır.

Burada belirtilmesi gereken nokta, 19. yüzyılda yaşanan askeri sahadaki problemlerin birçoğunun kaynağının daha önceki dönemlere dayanıyor olmasıdır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti çözüm bekleyen pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Merkezdeki askeri teşkilatın bozulması 16. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Devşirme usulüne göre eleman alan Kapıkulu ocaklarınaa eleman seçiminde gerekli önem gösterilmemiş, gelişigüzel bir tespitle, rastgele kimseler bu kuruma alınmaya başlanmıştır. Böylece, yeniçerilerin sayıları artmaya başlamış; maaş ödemelerinde zorluklar ortaya çıkmıştır. Ekonomik refahı istediği şekilde elde edemeyen yeniçeriler, başka mesleklere yönelmeye ve bundan sonraki süreçte çeşitli sebeplere dayanarak isyan etmeye başlamışlardır. Buna paralel olarak aynı dönemde ekonomik bozulmaya bağlı olarak eyalet askerleri ve tımarlı sipahilerin yapıları da bozulmaya başlamıştır.

Osmanlı hükümdarları kaybedilen savaşlarla, kaybedilen toprakların yeniden kazanılması için orduda ve devlet yönetiminde değişiklikler yapmaya başlamışlardır. Ancak toplumda yenilikleri halka benimsetmek ve köklü değişiklikler yapmak kolay olmamıştır. Yapılan yenilikler bir kısım ulema tarafından sakıncalı bulunmanın yanı sıra yeniçeri ocağındaki askerler tarafından da kabul edilmek istenmemiştir. Osmanlı toplumu hükümdara tabi idi. Ancak ilk aşamada devlet politikalarında Müslüman olmayan devletlerin uygulamalarının görülmesi Müslüman halkı hoşnut etmemiştir. Bazen de büyük tepkilere neden olmuştur. Yapılan yenilikler kısa vadede toplumsal değerlere dayandırılmamış ve benimsenmemiştir. Bununla beraber eski kurumların yanında batı tarzı yeni kurumların oluşturulması toplum hayatında ikiliklerin yaşanmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde ilk yenilikler Lale Devri (1718-1730) ile başlasa da askeri alandaki ıslahatlar; I. Mahmut (1730-1754), III. Mustafa (1757-1774), I. Abdülhamit (1774-1789) ve özellikle III. Selim zamanında (1789-1807) batılı konjektörler

doğrultusunda hız kazanmıştır. 18. yüzyılda askeri alanda başlayan ıslahat çalışmalarıyla, medreselere ve saraydaki enderuna dayalı klâsik Osmanlı eğitiminin yanında yeni bir eğitim anlayışı oluşmaya başlamıştır. İlk örneklerini mühendishanelerin oluşturduğu bu yeni tarz eğitim ve bilim zihniyetinde, geleneksel İslâm geleneğinin dışına çıkılmış ve Batı'nın bilim ve teknolojideki üstünlüğüne dayanan yeni bir anlayış yerleşmeye başlamıştır. Bu ikilik, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulemanın görev ve yetkilerinin azaltılmasına binaen eski-yeni, din-bilim, geleneksel-modern gibi çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur.³²⁶

Nihayetinde II. Mahmut dönemindeki yenileşme hareketleri, belirli bir temele oturtularak sadece askeri alanda değil sosyal, kültürel, hukuk ve eğitim alanlarında da reformlar yapılmaya başlanmıştır. Batılılaşmanın hız kazanmasına müteakip yurt dışına kendi imkânları ile giden ya da devlet tarafından gönderilen kişiler II. Mahmut dönemindeki yenileşme hareketlerini olumlu yönde etkilemişlerdir. Lewis'e göre "Avrupa silahlarını ve teçhizatını getiren kişiler yanlarında, eski düzeni sarsacak Avrupa düşüncelerini de getiriyorlardı. Diploması, ticaret, eğitim ve başka yollarla gelişen kişisel iletişim bu yeni düşüncelerin yayılmasını sağlamıştır. "³²⁷ II. Mahmut modernleşme çalışmalarına askeri alandan başlamıştır. Osmanlı'nın Rus, İngiliz ve Rumlarla yaptıkları savaşlarda yeniçerilerin etkinlik gösterememeleri, yozlaşmış olmaları, askeri eğitimlere katılmamaları gibi nedenler ıslahatların askeri kurumlardan başlamasına yol açmıştır. Zaten daha önceki dönemlerde de ilk olarak askeri alanda ıslahatlara yer verilmesi, yeniçerilerin bozulan yapıları ve devletin askeri gücüyle topraklarını korumak istemesi gibi nedenlerle alakalıydı. Sened-i İttifak imzalandıktan sonra âyanların hükümdarı desteklemesinin de etkisiyle Sekban-ı Cedit ocağı kurulmuştur.³²⁸

II. Mahmut, III. Selim'in kurduğu Nizam-ı Cedid ordusunu yeniden oluşturarak devlete askeri güç olarak kazandırmak istemiştir. Fakat aynı isimle kurulması mümkün olmadığından temeli yeniçerilere dayanan Sekban-ı Cedit adıyla yeni bir ordu kurulmuştur. (1808)³²⁹ Bu aşamada âyanların orduları İstanbul'da olduğu için yeniçeriler bu durum karşısında sessiz kalmayı yeğlemişlerdir. Bu icraattan sonra âyanlar İstanbul'dan ayrılmışlardır. Ve yeniçeriler de isyan hazırlıklarına başlamışlardır. II. Mahmut'un tahta çıkmasında etkili olan Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı

³²⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, 1998, a.g.e., s.298.

³²⁷ Bernard Lewis, 2017, a.g.e., s.338.

³²⁸ Halil İnalcık, 2011, a.g.m., s.96.

³²⁹ Sina Akşin, a.g.m., s.9

döneminde Nizam-ı Cedid ordusunun bir benzeri olan Sekban-ı Cedid Ordusu kurulmuştur. Alemdar Mustafa Paşa'nın yeni askeri düzeni desteklemesi, yeniçerileri memnun etmemiş, kahvehanelerde sadrazam aleyhinde konuşmalar başlamıştır. ³³⁰ Bu orduya karşı yeniçerilerin ayaklanma ihtimali sadrazam tarafından ihtimale alınmamıştır. Berkes'in Cevdet Paşa'dan aktardığına göre; "limon, portakal satarak geçinen yeniçerilerin Sekban-ı Cedid'i görerek yürekleri yanıyordu. Kahvelerde yeniden kaynaşmalar başlamıştı. Alemdar ise, kayıkçı, manav, leblebici güruhundan ne gelir, diye bunları küçümsüyordu. " ³³¹ Sadrazamın dikkate almadığı yeniçerilerin isyanı, hem ordunun tasfiye edilmesine hem de kendi ölümüne neden olmuştur.

Zakıa'ya göre; II. Mahmut'un askeri alandaki yaptığı ilk icraat olan Sekban-ı Cedid ordusuna karşı çıkan yeniçeriler, ayaklanarak sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın konağını basmışlar ve Alemdar'ı öldürmüşlerdir. Bu olay yeniçerilerin devlet yönetimine olan etkisini ve muhalif yönlerdeki hareketlerini destekler niteliktedir. Bu olay sonucunda yenilikler bir süre daha ertelenmiştir. Batı tarzı yeniliklerin hayat geçirilebilmesi için yeniçeri ordusunun ve ondan yana tavır alan ulemanın güçlerinin azaltılması gerektiği kanısına varılmıştır. ³³²

II. Mahmut, ordudaki kötüye gidişin nedeni olarak gördüğü yeniçerilerle ilgili düzenlemeler yapmaya başlamıştır. Bunun için ilk adım olarak esame adı verilen yeniçerilerin ulufe cüzdanlarını toplatmaya başlamıştır. Ölen yeniçerilerin esame defterleri çoğunlukla iade edilmeyerek, alınıp satılması yeniçeri nüfusunu gereksiz yere kabartmakta ve devlete ekstra para ödeme zorunluluğu getirmekteydi. Yeniçeriler, yeni ordu teşkil edildikten sonra âyanların da İstanbul'dan ayrılmaları nedeniyle itiraz seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Sekban-ı Cedid ordusu yeniçerilerin ayaklanması sonucunda kurulduktan kısa bir süre sonrasında kaldırılmıştır. ³³³

Geçmiş yıllardaki yeniçerilere bağlı isyanların boyutu ve önemi göz önünde bulundurulduğundan, orduda yeni düzenlemelerin yapılması, II. Mahmut döneminin ilk senelerinden itibaren ön plana çıkmıştır. Yeniçerilerin savaşlardaki başarısızlıkları da değişimin zorunlu olduğunu teyit etmiştir. II. Mahmut, ulemanın gerekli desteğine sahip

³³⁰ Enver Ziya Karal, 2007, a.g.e., s.145.

³³¹ Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., s. 143.

³³² Zahra Zakıa, *II. Mahmut'un Reformları*, Osmanlı Ansiklopedisi Yeni Türkiye Yayınları, Ankara C.7, 1999, s.251.

³³³ Ali Beyhan, *Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler Vakayı Hayriye*, Osmanlı Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara C.7, 1999, s. 259.

olmadan yeniçerilere karşı herhangi bir uygulamada bulunmamış, ulemanın üst düzey mevkilerine kendisine destek vereceğini bildiği kişileri atayarak gücünü sağlamlaştırmıştır.

3.1.3. Eşkinici Ocağının Kurulması

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi olarak adlandırılan I. Murat döneminde oluşturulan Yeniçeri Ocağı, kuruluş ve yükselme döneminde pek çok zaferin kazanılmasında etkili olmuştur. Ancak zamanla eski disiplin ve güvenini kaybeden yeniçeriler, yarardan ziyade zarar veren bir kurum haline dönüşmüştür. Askerlik dışında başka işlerle uğraşan, beğenmedikleri hükümdar yerine başka hükümdarın çıkması için baskıda bulunan, ne kadar kısa sürede padişah değişirse o kadar çok para alacaklarının hesabını yapan bir kurum haline dönüşmüştür. Ayrıca devletin modernleşme çalışmaları yapmasıyla birlikte askeri başarı ya da başarısızlıklarıyla değil hükümdarın yaptığı yeniliklere muhalif nitelikleri ile ön plana çıkmaya başlamışlardır.

19. yüzyıl başları itibarı ile Osmanlı Devleti'nin askeri kayıpları da artmaktaydı. II. Mahmut'un başa geçmesinden hemen sonra 1806 yılının sonlarında İngiltere ile yapılan ve 1808 yılında Ruslarla yapılan savaşlar devletin askeri gücünün gittikçe zayıfladığını kanıtlar nitelikteydi. Ruslarla yapılan savaş sonucunda imzalanan Bükreş Antlaşması ile bazı topraklar kaybedilmiş, en önemlisi de Osmanlı Devleti'nde ilk defa bir millete özerklik verilmiştir. Sırbistan'ın özerkliği Osmanlı Devleti'ndeki diğer milletler için örnek teşkil etmiştir. Ayrıca yine yeniçerilerin disiplinsiz davranışları nedeniyle 1821 yılında başlayan Mora ve Adalar isyanı yeniçeri ocağının kapatılmasına değin bastırılammıştır. Bütün bu nedenler II. Mahmut'un yeniçerilere rağmen yeni bir askeri teşkilat kurmasını gerektirmiştir. II. Mahmut bunun için öncelikle ulemanın desteğini kazanmıştır. Çıkabilecek herhangi bir olumsuzlukta ulemanın vereceği fetvalar ve telkinler devlet yöneticileri ve askerler başta olmak üzere halkı etkileyecek olan en önemli savunma mekanizmasıydı.³³⁴ II. Mahmut reformların yapılmasında kendisine destek olabilecek ulemayı önemli görevlere getirirken diğerlerini ise bertaraf etmek istemiştir. Avrupa tarzı ordu kurma girişimlerine ilk olarak tersane ve topçu sınıflarının modernleştirilmesiyle başlamıştır. II. Mahmut, tersane ve topçu sınıflarını güçlendirerek kendisine bağlamayı, bu şekilde yeniçerilerin gücünü kırarak askeri sınıfların oluşmasını amaçlamıştır.

Cevdet Paşa'ya göre; düzenli ve eğitilmiş ordu kurulmadıkça sınırları korumak değil iç güvenliğin dahi sağlanması mümkün değildi. Artık bu konuda kimsenin bir diyeceği

³³⁴ Bernard Camille Collas, a.g.e., ss.138-140.

kalmamıştı. Ulema ve devlet erkânı gizlice görüşmeye başlamışlar ve bunun sonunda Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu bir ordu gibi kurulması kararlaştırılmıştır.³³⁵ Kaldırılan Sekban-ı Cedid ordusunun yerine yeniçeri bölükleri arasından seçilerek Eşkinici Ocağı adı verilen Avrupa tarzında eğitilen bir askeri sınıf meydana getirilmiştir.

Eşkinici Ocağı'nın kurulması için 25 Mayıs 1826'da Şeyhülislâm Mehmet Tahir Efendi'nin evinde bir toplantı yapılmıştır. Toplantıya; Rumeli eski kazaskeri Arif Bey, hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, İstanbul kadısı Sadık Bey ve İstanbul eski kadısı Cafer Bey'in de aralarında olduğu on iki kişilik bir grup katılmıştır. Olayı İslâm hukuku açısından değerlendiren üst düzey ulema Eşkinici Ocağı'nın kurulmasında şer'i açıdan bir sakınca olmadığını, savaş sanatında ustalık kazanmanın her Müslüman için gerekli olduğuna dair yorumlarda bulunmuşlardır. Yeni kurulan ocakta, her biri 150 kişiden oluşan 51 bölük vardı. Yapılan düzenlemeye göre, bölüklerin dini vazifelerinden sorumlu olmak üzere birer askeri imam atanması kararlaştırılmıştır. Bu durum, ulemanın alt tabakasını oluşturan ve yıllardır iş bekleyen medrese öğrencilerini de memnun etmiştir.³³⁶ Engelhardt' a göre;

26 Mayıs 1826 tarihinde, bütün hazırlık ve iâşe masrafları hazine tarafından ödenmek ve sürekli tâlim görmek üzere yeni bir askeri sınıf kurulmasını emreden bir Hatt-ı Şerif, İstanbul'da bulunan paşaların, ulemanın ve Yeniçeri ağalarının huzurunda okundu. Yeniçeri ocağı muhafaza edilmesine rağmen yeni bir ordunun kurulması için başkentte bulunan Yeniçeriler içinden yüz elli kişinin ayrılması kararlaştırılmıştır. Nizam-ı Cedit ordusunun yeniden canlandırılmasından başka bir şey değildir.³³⁷

Eşkinici ocağının kurulmasıyla birlikte 12 Haziran 1826'da ilk eğitim faaliyetleri ulemanın nutuklarıyla başlamıştır. Ancak yeniçerilerden teşkil bu grubun pek çok üyesi eğitim faaliyetlerine katılmak istememiştir. Ulemanın, Eşkinici Ocağı'nın kurulması için vermiş olduğu fetvalara rağmen yeniçeriler de kahvene, pazar gibi halkın toplandığı sosyal alanlarda yeni ordunun kâfirleri taklit ettiği, Müslüman bir ülkede uygulanmasının yanlış olduğu söylemleriyle karşı propaganda yapmışlardır.³³⁸ Eşkinici ocağının kaldırılması hakkındaki yeniçerilerin tutumunun bir diğer örneğini Karal şu şekilde aktarmıştır:

³³⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, C.2, İstanbul, 2008, s.401.

³³⁶ Avigdor Levy, *Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmut'un Askeri Islahatı*, Modern Çağda Ulema, (Ed.) Ebubekir Bagader, (Çev.) Osman Bayraktar, İz Yayıncılık, 1991, s.36.

³³⁷ Edouard-Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev.Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.20.

³³⁸ M. Fatih Ertürk, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Kalipso Yayınları, İstanbul, s. 231.

Asiler saraya haber gönderdiler : - Biz bu talimi istemiyoruz. Eski usulümüz, testiye kurşun atmak, keçeye pala çalmaktır. Bu usule bağlı kalmak istiyoruz. Talim işini kararlaştırmış olanların başları muradımızdır. Saray, sadrazamın ifadesiyle asilere karşılık verdi : -Yeni talim sistemi şeriata, akla ve mantığa uygundur. Herkesin sözbirliği ve ulemanın müsaadesi ile kabul edildi. İmparatorluğun menfaati ve şerefi bu talimin yapılmasını emretmektedir.³³⁹

Ve sonuç olarak 15 Haziran 1826'da yeniçerilerin isyanı başlamıştır. II. Mahmut'un ulemanın desteğini alarak yaptığı ıslahat çalışmaları sayesinde hükümdar, gücünü muhafaza etmeyi başarmıştır.³⁴⁰

3.1.4. Vehhabilerin İsyanı

Cevdet Paşa'ya göre; Arap Yarımadası'nda Basra ile Mekke arasında bulunan Necid dolaylarında Hz. Ebubekir (R.A.) zamanında "Müseylemetü'l-Kezzab" adında yalancı peygamber çıkmış, yalanları ile ortalığı karıştırmaya kalkmıştı. Şimdi de Mehmet bin Abdülvehhap isimli adam, ehlisünnet yolundan çıkıp dalalet ve bidat yoluna sapmıştır. Bu Abdülvehhap'ın ileri sürdüğü batıl fikirlere inananlara Vehhabi denmiştir.³⁴¹

Berkes'e göre; Vehhabilik, Osmanlı halifeliğine karşı bir akım görünüşü ile başlamış olmakla birlikte, çok geçmeden dinsel rengini yitirip siyasal bir akım rengini almıştı.³⁴² Hourani'nin Vehhabilik akımı hakkındaki düşünceleri şu şekildedir: "İslâm tarihinde vuku bulan hareketlerden biri; bir din ıslahatçısıyla bir hanedan arasında kurulan bir ittifakın -ki amaçları faziletli bir İslâm devletinin oluşturulmasıdır- sonuçları ortaya çıktı: Bu yeni hareket kutsal şehirleri işgal etti ve Osmanlı hâkimiyetini ve Sünniliği reddetti. " ³⁴³ Suudi Arabistan'da dini bir hareket olarak başlayan ve sonrasında siyasi bir nitelik kazanan Vehhabilik akımına bağlı olan kişiler bir isyan başlatmışlardır. O dönemde pek çok devletle ve kendi iç sorunlarıyla mücadele eden Osmanlı Devleti için de önemli bir tehdit haline gelmiştir. Aradaki mesafe dolayısıyla ilk başta önemseyen daha doğrusu tam olarak anlaşılmayan bu harekete inanan kişilerin Müslümanlığın doğduğu, Kâbe'nin yer aldığı ve Hz. Muhammed'in mezarının bulunduğu yer olması açısından İslâm dünyasında

³³⁹ Enver Ziya Karal, 2007, a.g.e., s.147.

³⁴⁰ Avigdor Levy, a.g.e., s.36.

³⁴¹ Ahmet Cevdet Paşa, 2008, a.g.e., s.51.

³⁴² Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., s. 146.

³⁴³ Albert Hourani, a.g.e., s.104.

ayrı bir öneme sahip olan Mekke ve Medine şehirlerini işgal etmeye başlaması Osmanlı Devleti'nin meşruiyetinin tanınmadığı şeklinde yorumlanmıştır.³⁴⁴

Cevdet Paşa'ya göre Vehhabi isyanının dikkate alınmamasında dönemin uleması da etkili olmuştur. Zira ona göre o dönemde İstanbul'da bulunan ulema 3 ayrı grup olarak teşekkül etmiştir. Bunlar;

Birincisi Ulema-yı rûsum (Dindeki gayenin zahiri hükümlerden ibaret olduğuna kail olan din âlimleri). Din bilgini geçinenler içinde gerçek ilim sahibi olanlar pek azalmıştı. İkincisi adaleti temsil etmek ve yürütmekle vazifeli, hâkimler, kadılar ve nüvvablar, bunların da birtakım bilgi ve içtihatları ezberlemiş ve tekrar eder olmaktan başka meziyetleri yoktu. Üçüncüsü medreselerdeki müderrisler; öteki iki sınıfa cahil gözü ile baktıkları halde dini hükümlerin ne aslını iyi biliyorlardı ne de tatbikini başarabiliyorlardı.³⁴⁵

O dönemde devletin diğer iç sorunlarıyla uğraşan II. Mahmut, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan isyanı bastırmasını istemiştir. Mehmet Ali Paşa, oğlu Tosun Paşa komutasındaki orduyu 1811 yılının Mart ayında Hicaz'a göndermiştir. Tosun Paşa Aralık 1912'de Medine'ye girmiş ve Ocak 1813'te te Mekke Vehhabiler'in elinden alınmıştır.³⁴⁶ İslâm Halifesi olan Osmanlı hükümdarının ve ulemanın bir numaralı üyesi Şeyhülislâmın bu olayda etkili olamaması geniş sınırlara sahip olan Osmanlı Devleti'nin uzak bölgelerinde yerel ulemanın istediği görüşleri yaymada başarılı olduklarını ve devletin gücünün azaldığını göstermektedir. Hem Arabistan'ın devlet merkezine uzak olması hem de o dönemde yaşanan siyasi, askeri ve toplumsal sorunlardan dolayı dönemin Sünni uleması etkili olmayı başaramamıştır. Sonuç olarak Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetleri Vehhabi isyanını bastırmıştır.

3.4. Muhalefet Nedir? Muhalefet Kültürü Nedir?

Toplumdaki kişilerin kendi geleceğini belirlemede; sosyal, kültürel ve siyasi yaşamda muhalefet kavramı önemli bir role sahip olmuştur. Günümüzdeki anlamıyla muhalefetin oluşması için uzun bir zaman gerekmişse de insanlık tarihinin başlangıcından bu yana insanlar arasında farklı düşünce ve tavırlar var olmaya devam etmiştir.

³⁴⁴ Kevser Değirmenci, 'Vehhabi İsyanının Bastırılmasında Ve Sonrasında Mekke Muhafızı Hasan Paşa'nın Faaliyetleri', *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.49, 2016, s.155.

³⁴⁵ Ahmet Cevdet Paşa, 2008, a.g.e., s.53.

³⁴⁶ Mehmet Ali Beyhan, 'İslahatlar ve Buhranlar Literatürü: III. Selim ve II. Mahmud Dönemi', *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.2, 2003, s.67.

Neolitik (Cilalı Taş) Devri ile kentleşme ve birlikte yaşama sürecine geçen insan toplulukları kendilerini yönetecek birilerine ihtiyaç duymuştur. Genel olarak Yeni Çağ'ın getirdiği bilimsel aydınlanmadan önce hükümdarlar, dini liderlik vazifesini de üstlenerek ya da dini alanda görevli kişileri kendi denetimini altına alarak gücünü pekiştirmiştir. Bu örnek ilk ve orta çağ uygarlıklarında daha çok gözlemlenmektedir. Mısır'da firavunların Tanrı-Kral figürü, Hititlerde çok Tanrılı din anlayışı olmasına rağmen kralın özel bir isim "Tabarna- Labarna" ile aynı zamanda hâkim ve din adamı olması, İbranilerde ilk tek Tanrılı dine inanış ile beraber kendi peygamberlerinin devlet yöneticisi olması, İslâm dininde de görülen bir uygulamadır.

Muhalefet, meşru iktidarın eylem ve hareketlerini tartışabilmektir. Gerektiğinde ona müdahale edebilmek, hareketlerine bir takım kısıtlamalar getirmektir. Muhalefetin belirgin bir hale gelmesi ile birlikte sınırlı sayıda katılımın yapıldığı devletlerde dahi yönetici kesime bir nevi oto kontrol uygulanmaya çalışılmıştır. İnsan doğasının gereği olan yönetime katılmak, yanlış bulunan kararların eleştirilmesi yahut kendi başına bazı kararları verme özgürlüğüne sahip olunmak istenmesi muhalefetin oluşmasında başat rol oynamıştır. İlk toplulukların kurulması, sonrasında ise devletleşmeye kadar giden süreçte muhalefet her zaman olmuştur. Yeni Çağa kadar muhalifler en önemli dayanaklarını dinden almışlardır. Fransız ihtilali ile ulusallık ön plana çıkmış olsa dahi dini gücün etkisi her devirde görülmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki muhalefet kültürü ise devletin zaman içinde oluşan geleneklerinden ve İslâm kültüründen aktarılan geleneklerden etkilenmiştir.

İslâm dünyasında muhalefeti iyi bir şekilde anlamak ve kavramak için kelimenin anlamını ve siyaset kurumuyla toplum gözündeki ona atfedilen değeri incelemek gerekmektedir. Özcan'a göre; "muhalefet, hilaf kökünden gelen Arapça bir kavramdır. Herkesin ayrı yoldan gitmesi, görüş ayrılığının yaşanması anlamlarına gelmektedir. Siyasal muhalefet ise yerleşik otoriteye ya da iktidara karşı gelmek, onu eleştirmek veya yıkmak amaçlı faaliyetlere denilmektedir."³⁴⁷ Şafak'a göre; "sözlükte haktan ayrılmak, zulmetmek, haddi aşmak anlamına gelen bağy, fıkıh terimi olarak ifade ettiği siyasi anlamın yanı sıra Allah'a karşı gelme, dinin çizdiği sınırları aşma manasında dine-ahlaka aykırı bir terim olarak da kullanılmaktadır."³⁴⁸ Abdülhalık Mustafa'ya göre günümüz bilinen anlamıyla muhalefet mu'arada kelimesinden türemiştir. Mu'arada kelimesi ise İslâm dininden önce Arabistan siyasi düşüncesinde yer almaya başlamıştır. İslâm

³⁴⁷ Ahmet Özcan, *Derin Devlet ve Muhalefet Geleneği*, Bakış Yayınları, İstanbul, 2001, s. 127.

³⁴⁸ Ali Şafak, 'Bağy', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul, s. 451.

dünyasına ise Sehl b. Abdullah Tusteri'nin yazarı olduğu Mu'arada adlı Kelami düşünceleri eleştiren bir kitapla girmiştir. Bu dönemde eleştirme, kendi fikrini ortaya koyma gibi anlamlara gelen mu'arada kelimesi İslâm'ın ilk döneminde toplum içerisinde fikri özgürlüğün olduğunun bir kanıtı olarak görülebilir.³⁴⁹

İlk dönem Müslümanlar arasında fikri ve siyasi ayrılıklar yaşanmıştır. Bu ayrılıklar günümüzde muhalefet kavramı ile açıklanırken o dönemde farklı tabirler kullanılmıştır. Bunlar fikri muhalefet ve siyasi muhalefet olarak iki farklı kategoride değerlendirilmiştir. Hilaf, ihtilaf, cedel, münazara, münazaa, mu'arada fikri ayrılıklardır. Mücadele, tefrika, bağı ise siyasi muhalefet kapsamında ortaya çıkan terimlerdir.³⁵⁰ Başoğlu'na göre; sözlükte ayırma, parçalama; dağılma, parçalanmışlık anlamlarındaki tefrika, terim olarak belirli bir dini, fikri veya siyasi birliğe sahip toplulukların parçalanmasını ifade eder. Tefrika, görüş ayrılığına düşme anlamına gelen ihtilafla yakından ilişkilidir.³⁵¹ İslâm dünyasındaki karışıklık, isyan ve ayrılıkların anlatıldığı diğer kelimeler ise fiten ve melahimdir. Özellikle ilk dönem Müslüman toplumlarında kullanılan ve hadislerde geçen bu kelimelerden fiten, hadis yazarlarına göre yakın gelecekte olacak karışıklıklardır. İslâm dünyasında genel kabul gören görüşlere göre ilk fitne ise Hz. Osman'ın şehadetiyle başlamıştır.³⁵²

Emre'ye göre; "insanlar ortak çıkarları, ortak düşünceleri gereği bir noktada buluşabilirler. Mevcut iktidara veya yapılan bir yanlışlığa kişilerin veya toplumun karşı çıkması, bunu sistematik bir şekilde eyleme dönüştürmesi insan olmamızın şartlarından biridir."³⁵³ Bireylere kendi geleceğini belirlemede söz hakkı veren; siyasal ve toplumsal hayatta önemli bir role sahip olan muhalefet kavramı, ilk dönem Müslüman toplumlarında bu şekilde anlaşılmamıştır. Ki bu dönemlerde, muhalefetin günümüzdeki şekliyle anlaşılmasını sağlayacak gerekli dinamikler yoktur. Meriç'e göre;

Hükmeden Allah'tır, bu hâkimiyet devredilemez. Allah her ul-ül emri otorite ile doğrudan doğruya teçhiz eder. Emir (veya sultan) seçimle gelse de durum değişmez. Allah'ın dışında cismani bir otorite yoktur. Ul-ül emr,

³⁴⁹ Nevin Abdulhalık Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, (Çev. Vecdi Akyüz), İz Yayıncılık, İstanbul, 1990, ss. 42-43.

³⁵⁰ Abdulnasır Süt, 'İslâm Düşüncesinde Muhalefet', *Milel ve Nihal*, S. 15, 2018, s. 63.

³⁵¹ Murat Başoğlu, 'Tefrika', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul, 2011, s.279.

³⁵² İlyas Çelebi, 'Fiten ve Melahim', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C.14, 1996, ss.149-153.

³⁵³ Akif Emre, 'Muhalefet Üzerine', *Umran Dergisi*, S.276, 2017, s.52

Allah'ın aletidir sadece. İslâmiyet'te her türlü istibdata, ahkâm-ı Kur'aniyye dışındaki her türlü keyfiliğe karşı direnmek için birçok yollar vardır. ³⁵⁴

Abdulhalık Mustafa'ya göre İslâm düşüncesi ve muhalefetle ilgili ulaşılan genel kanılar şunlardır: İslâm siyasi düşüncesinde muhalefet hareketleri, siyaset kurumunun yaptığı fiillerin doğru olup olmadığı konusuyla yakından ilgilenmiştir. Muhalefet, iktidar şekli ve iktidardaki kişinin faaliyetleriyle ilgilenirken belirli tarafların varlığına göre şekillenmiştir. İslâm dünyasında muhalefetin şekillenmesinde Hariciler, Şiiler gibi mezhepler önemli rol oynamıştır. İslâm siyasası ve muhalefet ilişkisi incelendiğinde siyaset kurumunun otoriteyi tek başına elinde topladığı görülmektedir. Buna karşın muhalefet hareketleri; toplumun yönetilmesinde siyaset kurumunun İslâm dininin gereklerine uygun olarak davranıp davranmadığını dini kaidelere dayandırarak karşı çıkmışlar ya da eleştirmişlerdir. Dini ve toplumsal kurallar gereği siyaset kurumu kendine muhalif bir yapının oluşmasına ve kendini geliştirmesine izin vermeyeceği için zamanla bu anlayış gelişmiştir. ³⁵⁵

Kur'an-ı Kerim'de ihtilaf ve ayrılıklarla ilgili İslâm öncesi dönemlerden İslâmi dönemlere kadar pek çok örnek verilmiş, birlik ve bütünlüğün önemine dikkat çekilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de yöneten ve yönetilen ilişkisi hakkında sonraki dönemlerde muhalefetin şekillenmesine etki edecek olan bazı ayetlere de yer verilmiştir. Bunlardan ilki eşitlik anlayışıdır. Bütün Müslümanların eşit olması, şeri kuralların yöneten ve yönetilene aynı derecede yaklaşmasını sağlamıştır. Eşitlik anlayışı, siyaset kurumunun yaptığı yanlışların eleştirilebilmesine, muhalefet edilebilmesine olanak tanımıştır. Kur'an-ı Kerim'de yer alan itaat konusu belirli şartlara dayandırılmıştır. Burada siyaset kurumu-halk ya da müslümanlar arasında anlaşmazlıkların yaşanması durumunda asıl olanın dinin temel kuralları ve peygamberin görüşleri olduğu, buna göre itirazlarda bulunabileceği görüşü ortaya çıkmaktadır. ³⁵⁶ Kur'an-ı Kerim'de direkt olarak muhalefet kelimesi geçmemektedir. Bunun yerini tutacak mahiyette olan çekişme (tenazu), tartışma (şicar) gibi kelimeler vardır. ³⁵⁷ Müslümanlar arasındaki ayrılık ve görüş farklılıklarını çözmek için Kur'an'da yer alan bazı ayetler aşağıda verilmiştir.

³⁵⁴ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.172.

³⁵⁵ Nevin Abdulhalık Mustafa, a.g.e., ss. 50-51.

³⁵⁶ Nevin Abdulhalık Mustafa, a.g.e., ss.97-98.

³⁵⁷ Baknz: Haşr Suresi 14, Nisa Suresi 65, Enfal Suresi 46, Hac Suresi 67, Şura Suresi 16, Enam Suresi 25-80, Şura Suresi 16.

İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık ayetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi izniyle, onların hakkında ayrılığa düştükleri gerçeğe iletti. Allah, dilediğini doğru yola iletir. ³⁵⁸

Allah'a yönelmiş kimseler olarak yüzünüzü hak dine çevirin, O'na karşı gelmekten sakının, namazı dosdoğru kılın ve müşriklerden; dinlerini darmadağın edip grup grup olan kimselerden olmayın. (Ki onlardan) her bir grup kendi katındaki (dini anlayış) ile sevinip böbürlenmektedir. ³⁵⁹

Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resulüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir. ³⁶⁰

"Allah'a ve Resulüne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider. Sabırlı olun. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir. "³⁶¹ Bu ayetlerde birlik ve beraberliğin önemine vurgu yapılırken aynı zamanda insanların yaratılışı gereği farklı düşüncelerde olabileceği gerçeği göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre, görüş ayrılıklarında ve çekişmelerde Kur'an-ı Kerim'in ayetleriyle Hz. Muhammed'in hadislerine başvurulması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Abdulhalık Mustafa'ya göre; İslâm siyasi düşüncesinde iki çeşit muhalefet vardır. Kendisini muhalif düşünce, isyan olarak gösteren belirli bir düzen içinde hareket edilen aktif muhalefet bunlardan birincisidir. İkincisi ise sabr ve sessizlik yoluyla kendini gösteren sonraki dönemlerde bazı eğilimlerin dayanağı olan pasif muhalefettir. ³⁶² Ardoğan'a göre ise yapısal muhalefet ve fikri muhalefet olarak iki farklı muhalefet sınıflandırması vardır. Bu iki görüş birbirine benzer nitelikte olup isim farklılığı görülmektedir. Yapısal muhalefet İslâm siyasi kültüründe bağy (isyan) kelimesiyle açıklanmıştır. Yapısal muhalefetin ilk örnekleri ise görüş ayrılıklarının harekete dönüşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Hz. Osman ve Hz Ali'ye yapılan isyanlar bu kategoride

³⁵⁸ Halil Altuntaş; Muzaffer Şahin, Kur'an-ı Kerim Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Kaynak Eserler, Ankara, 2011, ss. 40-41.

³⁵⁹ Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, a.g.e., s. 449.

³⁶⁰ Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, a.g.e., ss. 97-98.

³⁶¹ Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin a.g.e., s. 198.

³⁶² Nevin Abdulhalık Mustafa, a.g.e., ss. 51-52.

değerlendirilebilir. İslâm fıkıhçılarına göre; siyaset kurumunun haksız fiillerde bulunduğu düşüncesinden hareketle, Kur'an-da yer alan ulul emre itaatin³⁶³ gereklerini yerine getirmeyen yöneticiye karşı yapılan bu eylemi ifade etmektedir. Bağy, yalnızca siyaset kurumunu hedef almakta olup toplumun diğer kesimlerine karşı bir hareketi içermemektedir. Yine fıkıhçılara göre yapısal muhalefet, isyan hareketine dönüşmediği sürece olağan olarak kabul edilmiş, herhangi bir ceza öngörülmemiştir. ³⁶⁴ Abdulhalık Mustafa'ya göre;

Şeriatın anlaşılması ve yorumu bütün muhalefet hareketleri açısından tekrar edip duran temel değişkendir. Böylelikle, dini değişkenin, İslâm düşüncesi ve tarihinin tanımladığı şekliyle muhalefet olayında hâkim temel değişkenin olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu, başka değişkenlerin bulunmadığı anlamına gelmez. Aynı şekilde muhalefet hareketleri de dini prensipleri, siyasi gayelerine hizmet için görevlendirmeyi tanımıştır. ³⁶⁵

Muhammed Abdullah'a göre; Dört halife dönemini inceleyen kişi, onların Kur'an-ı Kerim'de genel manasıyla "Onların işleri aralarında danışma (şura) iledir" diye dile getirilen Şura'nın gereklerini yerine getirirken prensipte ayrıldıklarını görecektir. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafetleri hakkındaki şuranın tatbikinde giden yollar farklıdır. Aradaki farklılık ve ayrılığa rağmen buradaki asıl hedef ve gaye, halifenin seçiminde şuranın etkinliğini layıkıyla göstermesidir. ³⁶⁶

Aksun' a göre; Hz. Muhammed'in başında bulunduğu İslâm devleti peygamber hükümeti şeklinde adlandırılmıştır. Beni İsrail peygamberlerinin devlet yöneticisi olduğu dönemle benzer özelliklere sahip olmuştur. İslâm'ın ilk zamanlarında Hz. Muhammed'in aynı zamanda devlet yöneticisi olduğu dönemde ortaya çıkan şura meclisindeki kişiler istek ve dileklerini sonraki dönemlere nazaran daha özgür bir ortamda ifade etme olanağı bulmuşlardır. Bazı sahabeler peygamberin görüşüne karşı kendi görüşlerini ortaya koyma serbestliğine sahip olmuşlardır. Bu dönemde şura meclisinin tanınan ve görüşüne değer verilen 4 sahabesi ileriki dönemlerde Hulefa-yı Raşidin olarak adlandırılacak olan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir. Diğer üyeler arasında Abdurrahman b. Avf,

³⁶³ Bkz. Nisa Suresi 59. Ayet.

³⁶⁴ Recep Ardoğan, 'Teorik Temeller ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslâm Kültüründe Siyasal Muhalefet' *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, s.175.

³⁶⁵ Nevin Abdulhalık Mustafa, a.g.e., s. 53.

³⁶⁶ Muhammed Abdullah, *İslâm'da İdare Nizami*, İktal Yayınları, Ankara, 1976, s. 39.

Ebu Ubeyde b. Cerrah, Said b. Zeyd, Zübeyr b. Avam, Sa'ad b. Ebi Vakkas, Sa'ad b. Muaz, Esved b. Huzeyr, Sa'ad b. Ubade vardır.³⁶⁷

İslâm'ın ilk dönemi devletin ve dinin temel esaslarının şekillendiği dönem olduğu için sahabeler görüşlerini özgür bir şekilde ifade edebilme olanağına sahip olmuşlardır. Hatta Uhud Savaşı'nın kaybedilme sebepleri arasında topluluğun görüşlerinin çoğunlukta olması nedeniyle Hz. Muhammed'in ve bazı sahabenin önerilerinin kabul edilmemesi gösterilebilir. Hz. Muhammed'in vefatından sonra sahabeler arasındaki ilk ihtilaf hilafet sahibinin kim olması gerektiğine dair olarak çıkmıştır. Bazı rivayetlere göre Hz. Muhammed, kendisinden sonra Hz. Ali'nin İslâm Devleti'nin başına getirilmesini istemiştir. Aksun'un aktardığına göre;

Siyer-i Halebinin yazarı ben kimin efendisi isem Ali de onun efendisidir. Ben kimi seversem o da onu sever; ben kime düşmanlık edersem o da ona düşmanlık eder mealıyla hadis-i şerifi derç ettikten sonra, otuz kadar ashabın sahih rivayet senetleriyle Ebu Hatem-i Rari ve Ebu Davud gibi bazı hadis âlimlerinin gayrisinin naklettiğini beyan ederek diyor ki: Hadis-i Şerifin söylenmesinin Peygamber'e malum olduğunu müteakiben Hars b. Numani'l Fahri Medine'ye gelerek: Allah'ın varlığına, senin risaletine iman etmemizi emrettin, kabul eyledik. Beş vakit namaz kılmayı, oruç tutmayı, zekat vermeyi ve haccı emrettin, kabul ettik. Bunlara razı olmayıp şimdi amcamın oğlunu efendi kılman bu ilahi bir emir mi yoksa senden mi diye sormuştur. Bunun üzerine Hz. Muhammed Vallahi amcamın oğlunu efendi kılan O'dur ben değilim şeklinde cevap vermiştir.³⁶⁸

Sonuçta Hz. Ali'nin hilafete geçme meselesi sahabe tarafından büyük ölçüde kabul görmemiştir. Bunun yanında İslâm dininin yayılmasında etkili olan ve Hz. Muhammed'e evlerinin kapısını açan Ensar arasında dahi hilafet için oylamalar yapılmaya başlanmıştır. Bu durumu Muhacirin ve Kureyş kabilesi başta olmak üzere söz sahibi olan gruplar kabul etmeye yanaşmamıştır. Farklı kabilelerden pek çok kişinin olduğu bir toplantı sonucunda Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in çabalarıyla yeni halife belirlenmiş; İslâm dünyasının ilk halifesi Hz. Ebu Bekir olmuştur. Hz. Ebu Bekir halife olduktan sonra Hz. Aliye hitaben şunları söylemiştir;

Sen bizce aziz ve kerimsin gazap halinde Allah'tan korkarsın. Reca halinde dahi rica eylersin. Ne mutlu o kişiye ki Allah'ın ihsan ettiği faziletle yetinir.

³⁶⁷ Şehbenderzade Ahmed Hilmi; Ziya Nur Aksun, *İslâm Tarihi*, C.1, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, ss. 240-242.

³⁶⁸ Şehbenderzade Ahmed Hilmi ve Ziya Nur Aksun, 2010, a.g.e., s. 252.

Ben emirliği istemiyordum. Allah'tan da onu istemezdim. Lakin fitne ortaya çıkar diye korku ve dehşete düştüm ve kabul etmek zorunda kaldım. Emirlikte rahatım yok. Bana büyük iş teklif olundu ki, ona güç ve kudretim yok, meğer Allah kuvvet vere, benim sırtıma yükletilen ağır yükü, Allah senin arkandan indirdi. Biz sana muhtacız, senin fazlını biliriz.³⁶⁹

Hiz. Ebu Bekir'in bu sözlerinin halifeliliğinin kabul edilmesi ve toplum arasında herhangi bir huzursuzluğun çıkması için yapıldığı anlaşılmaktadır. Öz'e göre, dört halife dönemindeki muhalefet, Hiz. Ebu Bekir ile Hiz. Ömer ve Hiz. Ömer ile Hiz. Ali olmak üzere iki bölümde değerlendirilmiştir. İlk iki halife döneminde İslâm toplumunda kişisel ve pasif muhalefet yapılmıştır. Bu dönem Hiz. Muhammed'den hemen sonraki zaman olduğu için Kur'an-ı Kerim'e uygun bir biçimde iktidarı yerinden etme, iktidarı ele geçirme gibi faaliyetlerden çok iktidarın yanlışlarını söyleme ve uyarma şeklinde muhalefet yapılmıştır. İktidar da aynı şekilde muhaliflere ılımlı olarak yaklaşmıştır. Son iki halife dönemindeyse muhalif görüşler yanlışları düzeltme yerine değiştirme yolunda eylemler sergilemiştir.³⁷⁰ Her dönem kendi iç ve dış dinamiklerinden etkilenerak diğer alanlarda olduğu muhalefet alanında da kendine has özellikler oluşturarak sonraki dönemlere taşımışlardır.

Hiz. Muhammed döneminden sonra İslâm Devleti siyasal ve kültürel alanlar başta olmak üzere pek çok kurumda gelişmeler göstermiştir. Yeni teşkilatlanmış İslâm devletinin dini kurallara göre geleneklerini dönüştürme süreci başlamıştır. Hiz. Peygamber sonrasındaki dört halife dönemi İslâm toplumunun siyasal hayatında her biri ayrı ayrı ilkleri barındırmaktadır. Peygamber sonrası ilk iktidar, ilk muhalefet, ilk siyasal söylemleri olmaları itibarıyla aynı zamanda sonraki dönemdeki muhalefet hareketlerinin kaynağını da bünyesinde barındırmaktadır. Dört halife döneminde İslâmi muhalefet şekillenmeye başlamıştır. Bu dönemde yeniden şekillenen ve amacına ulaşmak için din kuralları dâhil pek çok geleneği çığneme potansiyeline sahip olan muhalefet hareketleri sonraki dönemlerdeki muhalefetin şekillenmesinde kaynak görevi görmüştür. Öz'e göre;

Hiz. Osman dönemi muhalefet hareketlerinde en dikkat çekici husus; mâli politikaların belirleyici olması fakat muhalif söylemlerin din üzerinden yürütülmesidir. Maaşların kesilmesi, atıyyelerin engellenmesi, devlet arazilerinin tahsisi şikâyet edilen konular iken; namazları birleştirmemesi, sünneti çığnemesi, yüzüğü düşürmesi dile getirilen konulardır. İslâm siyasal muhalif hareketlerinde "dini söylemlere" başvurma'nın kökenlerini, o

³⁶⁹ Şehbenderzade Ahmed Hilmi ve Ziya Nur Aksun, 2010, a.g.e., s. 265.

³⁷⁰ Şaban Öz, 'İslâm Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülâhazalar –Hulefâ-i Râşidîn Dönemi–' *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, N.5, 2016, s.67.

dönemde etkisinin onaylanmasına bağlayacak hâlimiz olmamakla birlikte şunu da kabul etmeliyiz ki, dini hassasiyetler ekonomik ve siyasi hassasiyetlerden her zaman önceliklidir.³⁷¹

İslâm siyasal kültürünün ilk dönemlerindeki danışma meclislerinde farklı görüşe sahip kişiler düşüncelerini dile getirmişlerdir. İstişare meclisleri de bir nevi muhalefet hareketi olarak nitelendiriliyor olsa da Hz. Muhammed ve ilk iki halife dönemi dışında bunda pek başarılı olunamadığı görülmektedir. Yönetici (halife) istişare yoluyla fikir alsa da sonuç olarak kendi istediğini yapma ehliyetini elinde bulundurmuştur. İlk iki halife döneminden sonra genel olarak yönetici, kendi meşruiyetini sürdürmek için muhalif eğilimleri kısıtlamaya çalışmıştır. Kur'an-ı Kerim ve hadislerin siyaset kurumunu (ulul-emr) meşruiyetini kabul ettiren maddelerini kendi lehinde kullanmaya çalışmıştır.

İslâm devletinin ilk dönemlerinde kuralların henüz tam olarak şekillenmemesi ve nüfusun az olması gibi sebeplerden dolayı daha rahat bir siyaset kurumu-muhalefet ilişkisi gözlenmektedir. Örneğin, iktidardaki kişinin aranılan niteliklere uymadığı gerekçesiyle isyanlar çıkabilmiştir. Bazen de iktidardaki kişiyi katletme yoluna gidildiği görülmüştür. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olayları bu şekilde meydana gelmiştir. Sonraki dönemlerde devletin teşkilatlanmasıyla saltanata ve asabiyete bağlı olarak siyaset-muhalefet ilişkisi gelenekselleşmiştir. Emevi Devleti'nden itibaren siyaset kurumunun uygulamalarına karşı halktan ya da ulemadan yapılan muhalefet kabul görmemiş ve bastırılmaya başlanmıştır. Emevi Devleti'nde olduğu gibi sonraki İslâm devletlerinde de siyaset kurumu, meşruiyetlerinin kabul edilmesini dine dayalı bir çerçeveye oturtmaya çalışmışlardır. Bu şekilde kendilerine yapılması muhtemel çeşitli muhalefet hareketlerini saf dışı bırakmışlar, siyaset kurumuna karşı muhalefetin yasadışı olacağı algısını yaratmışlardır. Muhammed Abdullah'a göre; Hz. Muaviye halifeliği oğlu Yezid'e bırakmak için elçileri topladığında, hatibi şunları söyledi. (Muaviye'yi işaret ederek) Müminlerin emiri budur dedi. O vefat ederse (Yezid'e işaret ederek) başkan odur. Karşı koyacak olana ise (kılıcı göstererek) bu vardır dedi.³⁷² Bu olay İslâm dünyasında veraset usulünün yerleşmesinin ilk adımı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemden sonra İslâm devletlerinde bazı istisnalar hariç olmak üzere veraset sistemine dayalı olarak hükümlanlık sağlanmıştır. Ardoğan'a göre;

³⁷¹ Şaban Öz, a.g.m., s.64.

³⁷² Muhammed Abdullah, a.g.e., s. 31.

Müslüman teolojilerine de iktidarları Allah'ın iradesine dayandıran görüş, kader inancının bir uzantısı olarak girmiş ve özellikle yönetimi mülke dönüştüren yöneticiler tarafından da destek görmüştür. Emeviler zamanında, hem idareye karşı hoşnutsuz sakinleştirici tutum hem de kabullenmeyi bir arada düşününce, kader, halk kitlelerini teskin edici bir rol oynarken, siyasetin mimarları için de meşruiyet noktası olmuştur. Emevi taraftarları, Allah'ın vekilliği şeklinde anlama eğiliminde oldukları hilafetin, değişmesi söz konusu olmayan Allah'ın kazası olduğunu, daha sonra da Abbasiler, sultanullâh, eminullah, el-imâmu'l-mustasfa ve zıllullâh gibi cebr içeren unvanlarla, Allah'ın iradesinin halifeler aracılığıyla somutlaştığını ileri sürmüştür. Sultanın meşruiyetini bir bakıma ilahi hak teorisiyle haklılaştırmaya çalışan böylesi bir doktrinin muhalefeti gereksiz ve hatta ilâhi iradeye karşı çıkmakla yorumlanabilecek bir hareket olarak göreceği açıktır.³⁷³

İslâm Devletinin ilk dönemlerinde, halifelik konusundaki farklı görüşlerin asabiye bağları kuvvetli olan toplumun ayrışmasında etkili olduğu söylenebilir. Farklı görüşler nedeniyle çıkan olaylarda Müslümanların birbirini öldürmesi toplumun birliğine zarar vermiştir. Bunun sonucunda birbirinden farklı siyasi görüşler, mezhepler ve kavramlar ortaya çıkmıştır. Aksun'a göre; Abbasiler döneminde farklı mezhepler artmış ve mezhepleşme hareketleri hız kazanmıştır. Birbirinden görüş olarak ayrılan mezhepler temelde Kur'an-ı Kerim'e ve hadislere de dayanıyorsa da bazı noktalarda kesin çizgilerle ayrılmıştır. Halife Me'mun zamanında Bağdat Kadısı Ahmet b. Ebi Davut ile vezir İbni Zeyad'ın mezhep mücadelesini siyasi hayata taşımaları devlet ve ulema arasında görüş farklılıklarında ulemanın siyaset kurumu kontrolü altına alınmak istemesiyle sonuçlanmıştır. İmam Ahmet b. Hanbel, fıkıhçı Muhammed b. Nuh gibi ulema hapse atılmıştır. Yine Halife Vasık döneminde de benzer olaylar görülmeye devam etmiş, dönemin önemli ulemasından Yakup Yusuf Büveyti de hapse atılmıştır.³⁷⁴

Buna rağmen İslâm dünyasında hilafet bir aile ya da mezhebe bağlı kalmamıştır. Dört halife döneminden sonra Emevilere geçen halifelik Abbasiler, Endülüs Emevileri, Fatımiler, Memlûklü Devleti ve Osmanlı Devleti hükümdarları tarafından da kullanılmıştır. Aksun'a göre; İbn-i Teymiye'nin yaşadığı dönem Moğollarla Müslümanların savaş halinde olduğu zamana denk gelmektedir. Memlûklüler 1260 yılında Moğollar'ı Ayn-ı Calud savaşında yenilgiye uğratmışlardır. Bu zafer İslâm dünyasında Memlûklü Devleti'nin

³⁷³ Recep Ardoğan, a.g.e., s.180.

³⁷⁴ Ziya Nur Aksun, *İslâm Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, C.2, 2011, s. 21

prestijini arttırmıştır. Eyyübi Devleti'nin kurumlarını miras olarak alan ve geliştiren Memlûk yöneticileri pek çok medresenin açılmasını ve ilmi faaliyetlerin desteklenmesini sağlamıştır. Buna müteakiben İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden ulema Mısır coğrafyasına giderek o bölgede ders vermeye başlamıştır. Dönemin uleması Moğollar ve diğer Müslüman olmayan devletlere karşı devlet siyaset kurumunu fiilen desteklemişlerdir. Teymiye'nin bir Moğol saldırısına bizzat katılması, siyaset kurumu nazarındaki değerini arttırmıştır. Bunda ulemaya mensup olması nedeniyle kitleleri peşinden sürüklemesi etkili olmuştur.³⁷⁵ Dönemin şartlarına göre de zamanla muhalefet kavramı devletlerin siyasetinde yer almaya başlamıştır. Hatina'ya göre;

Arapların Türklere karşı siyasi üstünlüklerini kaybettikleri Selçuklu, Memlûk ve Osmanlı dönemleri bile ulema-devlet ilişkisinde önemli bir değişikliğe sebep olmamıştır. Bunun sebebi kısmen, Türk askeri idarecilerinin İslâm sınırlarını müdafaa başarılarıyla birlikte, onların İslâm'a karşı gösterdikleri hürmettir. Ayrıca, ulemanın devlet görevlileri olarak vazifelendirilmeleri ve bu sayede tesirli mevkiler ve iktisadi imtiyazlar elde etmelerinin önünün açılmış olması, ulemanın davranışlarında etkili olmuştur.³⁷⁶

Bazı İslâm düşünürlerine göre, ulema yalnızca dinin kurallarını uygulayan kişi demek değildir. Ulema aynı zamanda halkın sorunlarıyla ilgilenmeli, toplumun alt tabakasını göz ardı etmemeli ve çevresine bir lider gibi hizmet edebilmelidir. İslâm fıkıh hukukunda yer alan Hz. Peygamber'in "zâlim idareciye karşı gerçeği söyle" hadisi ulemanın siyasallaşmasında etkili olmuştur.³⁷⁷

Müslümanlığın ilk döneminde ve sonrasında bu şekilde olan devlet-ulema ilişkisi kültürel miras aktarımıyla Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Osmanlı Devleti geleneksel İslâm Devleti karakterinde olduğu için 19. yüzyılın ikinci yarısına değin açık bir muhalefet hareketi gözlenmemiştir. Ancak bu durum, çok geniş topraklara hükmeden Osmanlılarda kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan özellikler sebebiyle kısmi olarak ifade edilen³⁷⁸ muhalefet hareketlerinin olmadığı anlamına gelmemelidir.

3.5. Osmanlı Devleti'nde Muhalefetin Dinamik Unsurları

Din temelli devletlerin yok olacağını İbn Haldun Mukaddime'sinde anlatır, çünkü bu devletler kendilerini kendi güçleriyle yenileme kabiliyetinden mahrumdurlar. Bu değişmez siyasi

³⁷⁵ Ziya Nur Aksun, 2011, a.g.e., ss. 259-260.

³⁷⁶ Meir Hatina, a.g.e., s.823.

³⁷⁷ Meir Hatina, a.g.e., ss. 821-822.

³⁷⁸ Anzavur Demirpolat ve Gürsoy Akça, 2009, ss.3-7.

mukadderatın tek büyük istisnası, Osmanlı Devleti ve onun devamı olan Türkiye Cumhuriyeti'dir.
379

Osmanlı Devleti, kuruluş itibarıyla kendisinden önceki Türk-Müslüman devletlerden etkilenmiş ve kendisinden sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletini de etkilemiştir. Bu durum kültüre aktarıma bir örnek olarak gösterilebilir. Osmanlı Devleti, üç kıtadan topraklar fethetmiş, uzun yıllar hâkimiyet sürdürmüştür. Tek bir hanedan tarafından yönetilen bu devletin Ortaçağ, Yeniçağ ve Yakınçağlarda hükmetmesi, değişen koşullara ne şekilde uyum sağladığı ve bu süreçte devlete karşı muhalefetin olup olmadığı gibi konular önem taşımaktadır.

Gerber'e göre; "16. ve 18. yüzyıllardaki Osmanlı Devleti'nin ve Osmanlı toplumunun dokusunda 19 ve 20. yüzyıllarda önemli etkilerde bulunacak sivil toplumun izleri bulunmaktaydı. " Resmi olarak son derece despot olan Osmanlı Devleti, birçok önemli kurumu ve faaliyet türünü, toplumsal güçlerin etkinlik alanına bırakmıştır. Ulemayı devlet yönetimini etkileyen birinci dinamik güç olarak alınca, bunun iyi bilinen iki örneği, loncalar ve eyaletlerdeki ayandır. Loncalar, bütünüyle devlet tarafından yönetilmemiştir.³⁸⁰ Demirpolat ve Akça'ya göre; "Kısmi olarak muhalefet etme kabiliyetine sahip olan kesimi ulema, yeniçeriler, reaya kesimine mensup esnaf loncaları ve tarikatlar oluşturmuşlardır."³⁸¹ Sahip oldukları sınıfsal yapı ve ekonomik nedenlerden dolayı devlete karşı kısmi muhalefet etme olanağına sahip olan gruplara bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak yer verilecektir.

3.5.1. Devlet-Ulema İlişkisi

Muhalefet kavramı geçmişten günümüze önemini koruyan, toplumun özellikle de siyasetin şekillenmesinde, devletlerin yönetim biçiminin belirlenmesinde ve sonraki dönemlerde halkın yönetime katılmasında etkili olan bir kavramdır. Osmanlı Devleti'ndeki muhalefetin ne şekilde teşkil ettiğini anlamak için öncelikle, Türk kültürünün oluşmasında önemli bir safhayı oluşturan Orta Asya coğrafyasıyla bağlantısına kısaca değinmek gerekmektedir. Orta Asya Türk geleneklerinde görülen ve Türk İslâm toplumlarında da benimsenen, egemenliğin Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisine ait olduğu görüşü, hükümdarlığa dini bir bakış açısı kazandırdığı için geniş halk kitlelerinin var olan otoriteyi kabul etmesini ve meşru olarak görmesini kolaylaştırmıştır. Bu görüşe göre; Tanrı'ya ait

³⁷⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, s. 3.

³⁸⁰ Haim Gerber, a.g.e., ss. 243-247.

³⁸¹ Anzavur Demirpolat ve Gürsoy Akça, 2009, a.g.m., s.9.

olduğu kabul edilen egemenlik O'nun temsilcileri vasıtasıyla yeryüzünde kullanılmaktaydı. Huntington'un aktardığına göre;

Medeniyet bir alandır, bir kültürel bölgedir, kültürel özellikler ve olgular toplamıdır. Dawson'a göre bir medeniyet belirli bir halkın ürünü olan kültürel yaratıcılığın belirli orijinal sürecidir. Spengler'e göre ise bir medeniyet kültürün kaçınılmaz yazgısı, gelişmiş medeniyet türlerinin en harici ve en yapay halleri, bir sonuç, olan şeyin olmakta olan bir şeyin ardından gelmesidir. Kültür, hemen her medeniyet tanımında ortak temadır.³⁸²

Genel kanıya göre kültürlerin oluşması için çok uzun zamanlar gerekir ve kültürlerin özellikler kolayca değişmez. Osmanlı Devleti'ndeki muhalefet kültürünün oluşmasını etkikeyen pek çok faktör vardır. Öncelikle Osmanlı medeniyet ve kültürü, kendinden önceki Orta Asya Türk kültüründen büyük izler taşımaktadır. Osmanlı Devleti; atalarının yaşadığı ve o coğrafyada benimsediği Orta Asya kültürünü Anadolu'ya taşımıştır. İkinci olarak İslâm dininin kabul edilmesi, bu kültürün şekillenmesine katkı sağlamıştır. Bunun dışında yakın coğrafyalardaki ve Anadolu coğrafyasındaki gelenekler de devletin ve toplumun bünyesine girmişler ve varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Osmanlı Devleti, kuruluş sürecinde Anadolu ve çevre coğrafyalarda etkili olan Moğol kültürü ile coğrafi yakınlık ve yüzyıllardır devam eden sağlam bir teşkilat yapısına sahip olması nedeniyle İran kültüründen de etkilenmiştir. Osmanlı Devleti'nin kendinden önceki dönemlerde hüküm sürmüş olan Emevi, Abbasi, Fatimi ve Memlük topraklarını fethetmesi; bu devletlerin siyasi, idari ve kültürel geleneklerinin de miras olarak aktarılmasını sağlamıştır. Özel olarak yer verilmesi gereken Bizans'ın fethi ise (1453), kültürler arası etkileşim ve fethedilen yeni bir coğrafyanın devletlerin siyasi ve idari yapısını etkilemesinin örneklerinden birisini teşkil etmektedir.³⁸³ İstanbul'un başkent olmasının Osmanlı merkez ve ulema teşkilatına yansımaya sonraki bölümlerde yer verilecektir. Bütün bu yapılarıyla birlikte güçlü bir devlet oluşturan Osmanlılar, İslâm devleti olmanın getirdiği bir takım özelliklere sahip olmuşlardır. Buna bağlı olarak kendisinden önceki İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de devlet-ulema ilişkisi incelenmesi gereken bir yapı olarak ön plana çıkmaktadır. Bunun dışında, Osmanlı Devleti'nin kurulmasında hanedan kavramının da ön planda olduğunu belirtmek gerekmektedir. Hatina'ya göre;

³⁸² Samuel Huntington, *Medeniyetler Çatışması*, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2015, s.48

³⁸³ Halil İnalcık, 1994, a.g.m., ss. 7-8.

Ulemanın siyasilerin istediklerini kabul etmesinin arkasında ulema ile devlet arasındaki karşılıklı çıkarların belirleyici olduğu gelenekselleşmiş bir yapı vardır. Tarihi sürece bakıldığında, siyaset kurumuna bağlı olarak hareket eden İslâm ulemasının üst düzey yetkilileri genel olarak mevcut siyasetin isteklerini onaylayarak var olan düzenin korunmasını sağlamışlardır. Klasik ve ortaçağa ait İslâmi düşünce, siyasi itaatçılık ve idareci grupla pragmatik mutabakat eğilimlerini güçlendirmede anahtar rol oynamıştır. Söz konusu eğilim, hükümdarın Allah ve Peygamber iradesinin tecellisi olarak halk tarafından tayin edildiği ve buna mukabil adaletle hükmeden dindar bir kişi olduğu siyasi bir ideal olan karşılıklı sözleşmeyi varsaymıştır. Bu karşılıklı itaat mecburiyetinin ve sadakatin temelini oluşturur. Böyle bir sözleşme teorisi, Emevi Hanedanlığı (661-750) iktidarı döneminde ortaya çıkmıştır.³⁸⁴

İslâm kültüründe geleneklerin aktarılması yoluyla sonraki İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de görülmeye devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ulema, teşkilatlanmayı sağlamanın yanında özellikle Müslüman olmayan ülkelere yapılan fetihlerin artmasıyla siyaset kurumunun faaliyetlerini desteklemişlerdir. Akdağ'a göre; "Kapı kulluğunun ve yüksek idari memuriyetlerin kölelere veya buna ait bir tabirle devşirmelere verilmesine mukabil, ilmiye memuriyetleri daima Türk halkın elinde kalmıştır. Hatta bu hizmetlere, Türkler haricinde, diğer Müslüman unsurlar çok az girmiştir " ³⁸⁵ Sahip oldukları konum dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nde ulema, önemli bir konumda görülmüştür. Ocak'a göre; "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm, siyaset kurumu boyutu itibariyle, devletin adeta kendini tanımlayışının, meşruiyet gerekçesinin ve siyasal icraatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. " ³⁸⁶ Meriç' e göre; "din Osmanlı Devleti için şuurdur, tesanüttür, sevgidir. Osmanlı toplumu insan haysiyetine ve inanç birliğine dayanır." ³⁸⁷

Osmanlı Devleti'nde ulema-devlet ilişkisini geniş bir çerçevede değerlendirecek; devletin dönemlerine göre farklılık arz ettiğini görürüz. Ulema, Osmanlı Devleti'nin her döneminde önemini korumakla birlikte; devletin kuruluş, gelişme, duraklama ve çöküş dönemleri birbirinden farklı özelliklerin, iç ve dış dinamiklerin etkisinde olduğu için ulema-devlet ilişkisi de buna göre şekillenmiştir. Mardin' e göre; " âlim, yani ulemadan olan kimse, seçkin din adamı yalnız bir bilgin değil aynı zamanda olağan olarak devletin önemli memuriyetleri için hazırlanan bir kişiydi. Bilim ile devlet arasında çok işlek bir

³⁸⁴ Meir Hatina, a.g.e., s.822.

³⁸⁵ Mustafa Akdağ, 1946, a.g.m.,s.32.

³⁸⁶ Ahmet Yaşar Ocak, 1999, a.g.m., s. 8.

³⁸⁷ Cemil Meriç, a.g.e., s.172.

kapı vardı. ³⁸⁸ Genel itibarıyla İslâm devletlerinde olduğu üzere, Osmanlı toplumunda da siyasal güç ulemanın meşrulaştırıcı desteğine ihtiyaç duymuştur. Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan Osman Gazi'nin görmüş olduğu rüyayı ulemaya mensup olan Şeyh Edebalı'ya yorumlatması, hükümdarlığını meşru olarak halka kabul ettirmesinde önemli bir aşamayı oluşturmuştur. ³⁸⁹ Aşıkpaşaoğlu'na göre Osman Bey'in hükümrânlığı şu şekilde teşkil olunmuştur:

Osman Gazi Tanrı'ya yalvardı. Uyku galip oldu. Yattı, uyudu. Osman Gazi'nin ve arkadaşlarının arasında bir aziz şeyh vardı. Hayli kerameti gözük müştü. Bütün halkın ona inancı vardı. Osman Gazi uyuyunca rüyasında gördü ki bu azizin koynundan bir ay doğar, gelir, Osman Gazi'nin koynuna girer. Aydan sonra büyük bir ağaç çıkar, gölgesi dünyayı kaplar. Osman Gazi uykusundan uyanınca şeyhe rüyasını anlatınca, Edebalı ‘‘ Oğul, Osman! Sana müjdelersun ki Hak Teâla sana ve nesline padişahlık verdi’’ demiştir. ³⁹⁰

Osmanlı padişahlarından ikincisi olan Orhan Bey döneminde ise devlet kurumları oluşturulmaya başlanmıştır. Devletin sınırlarının genişlemesiyle şehir merkezlerinde saray, han, medrese gibi yapıların teşkilatlanması farklı bölgelerden ulemanın bu bölgelere gelmesini, medreselerin sayısının ve ağının artmasını sağlamıştır. Sünni ulemanın medreselerde verdikleri dersler, Anadolu'da bulunan diğer tarikatların gücü ve etkinliğinin azalmasına neden olmuştur. ³⁹¹

Osmanlı Devleti'nde Orhan Gazi'nin tahta çıkmasından sonra idari teşkilatlanma, belirli standartlara bağlanmıştır. Rasim'e göre; Orhan Bey'in abisi Alaaddin Paşa, Osman Gazi'nin vefatı üzerine kendisine teklif edilen saltanatı kabul etmemiştir. Alaaddin Paşa veziriazam olarak devlete hizmet etmeyi tercih etmiştir. ³⁹² Bu da devletin kuruluş döneminde tahta çıkmada çok sert kuralların henüz oluşturulmadığını göstermektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti beylik aşamasında olduğu için diğer beyliklerde olduğu gibi hanedan kavramı ön plana çıkmıştır. Devlet sınırları genişledikçe siyaset kurumu, gücünü sağlamlaştırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. I. Murat'ın tahtın varislerini padişah ve oğulları olarak yasalaştırması, hükümrânlığın Osmanlı hanedan ailesinin elinde tutulması ile taht kavgalarını engellemeye yönelik bir girişim olarak değerlendirilebilir.

³⁸⁸ Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, ss.104-105.

³⁸⁹ İlber Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Timaş Yayınları, 2016, s.75.

³⁹⁰ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz.) Nihal Atsız, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, ss. 19-20.

³⁹¹ Franz Babinger ve Fuat Köprülü, a.g.e., s. 64.

³⁹² Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, s.20.

Devletin Fetret Dönemi'ne girmesiyle Anadolu'da yaşanan karışıklıklar toplumu da etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin dini nitelikli ilk isyanı olan Şeyh Bedrettin isyanı çıkmıştır. Bu isyanda devlet yönetimini yıkmak değil kendi inancını yayma düşüncesi baskındır. Şeyh Bedrettin İsyanı Osmanlı Devleti'nde dine dayalı ilk muhalefet hareketi olarak nitelendirilebilir.

I. Murat döneminde Osmanlı Devleti'nin teşkilatları büyük ölçüde kurulmuştur. Yeniçeri Ocağı'nın teşkilatlanması, tımar sisteminin kurulması, kapıkulu ocaklarının kurulması, divan teşkilatındaki yenilikler, veziriazamın atanması, Rumeli'de beylerbeyliğinin kurulması I. Murat döneminin önemli gelişmeleri arasındadır.³⁹³ Devletin teşkilatlanmasında ulema, kalemiye ve askeriye sınıflarının ayrımının yapılmasının temellerini de I. Murat atmıştır. Devletin sınırlarının genişlemesinde ilk Türk beyliklerinde olduğu gibi -Osmanlı Devleti de uç beyliği halinde teşekkül etmişti- belirli ailelerden gelen uç beyleri etkili olmuştur. İnalçık'a göre; "Osmanlı ordusunun daima aktif halde bulunan bir unsuru olan sınır birliklerine kumanda eden uç beyleri 1360-1453 döneminde imparatorluğun iç ve dış siyasetinde önemli rol oynamışlardır. Uçlardaki Osmanlı kuvvetleri belirli ailelerin irsi idaresi altında teşkilatlanmıştır."³⁹⁴

Ulema sınıfındaki görevliler devletin pek çok müessesinde yer almışlardır. Bunları genel olarak sınıflandıracak olursak askeriyede alay imamı, alay müftüsü gibi vazifelerde çalışan ulema mensupları askerlere dinle alâkalı konularda hizmet etmişlerdir. Hristiyan devletlerle savaş konusunda gaza ve cihad kavramları çerçevesinde açıklamalar yapmışlar, din için savaşmanın önemine değinmişlerdir. Hükümdarın yaşadığı ve şehzadelerin de eğitim gördüğü sarayda görev yapan ulemayı; hekimbaşılık, müneccimbaşılık, padişah hocalığı ve padişah imamlığı gibi rütbeler oluşturmuştur. İdari ve adli işlerde kazasker, naip, mevleviyet kadısı gibi ulema reayaya hizmet vermiştir. Ulemanın yettiği yer olan medreselerde ise müderrisler, öğrencilere eğitim vermiştir. Devletin üst düzey kesiminden taşrada yaşayan halka kadar geniş bir alanda görev yapan ulemanın Osmanlı Devleti'nde mühim bir yapıyı teşkil ettiği görülmektedir.

Bundan sonraki süreçte II. Mehmet'in meşhur kanunnamesini yayınlamasına kadar ulema-devlet ilişkilerinde özellikle vakıflar yoluyla ulemanın kısmi bir özerklik içinde hareket ettiği söylenebilir. İnalçık'a göre; Fatih'in mali politikalarının doğurduğu şiddetli

³⁹³ M. Fatih Ertürk, a.g.e., ss. 19-22.

³⁹⁴ Halil İnalçık, *Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.60

tepki yüzünden, halefi II. Bayezid'in (1483-1512) yönetimi çok uzlaşıcı bir tutumu benimsemiştir. Örneğin, II. Mehmet'in gerek dini vakıflardan gerekse özel mülk sahiplerinden müsadere edip tımar olarak dağıttığı toprakların büyük kısmını eski sahiplerine iade etmiştir.³⁹⁵ Böylelikle, II. Bayezid, Cem Sultan olayının da etkisiyle siyasi karışıklıkların yaşandığı bu dönemde devlet siyasetine etki edebilen önemli toplumsal gruplardan ulemanın desteğini almak istemiştir.

On altıncı yüzyılda dini zümrenin yönetime ve tahtın koyduğu yasalara müdahale eğilimi başlamıştır. Sultani kanunlara ve idari yönetmeliklere ilişkin sorunlar için ulemanın başı olan Şeyhülislâmın resmi görüşü (fetvası) gitgide daha fazla aranmaya başlanmıştır.³⁹⁶ Bu dinsel etki, devletin resmi mezhebi haline gelen Sünniliğin toplum nezdinde benimsenmesinde ve dönemin şartlarına göre farklılaşan siyaset kurumu-ulema ilişkisinde Şeyhülislâmının görüşünün siyasi olarak önem kazanmasında etkili olmuştur. Uzunçarşılı'ya göre; "Osmanlı devletinde din asıl ve devlet onun fer'i olarak görüldüğünden Şeyhülislâm zahiren veziriazam de aynı derecede sayılmış ise de derecesi manen ondan yüksekti. Bir isyan vukuunda padişah aleyhine fetva vereceği için, bilhassa idarenin zayıf zamanında kendisinden çekinilirdi." ³⁹⁷ Osmanlı veziriazamlarının Şeyhülislâmları ziyaret etmesi geleneği 16. yüzyılda III. Murat döneminde yasalaşmıştır. Bu da devlet siyasetinde, Şeyhülislâmların önemini arttırmıştır. Ebussuud Efendi'nin Şeyhülislâmlığından itibaren değerli kürkten oluşan bir kıyafet olan hil'at, kışın ve yazın olmak üzere senede iki kez Şeyhülislâmlara verilmeye başlanmıştır.³⁹⁸

Mardin'e göre; Osmanlı Devleti'nde resmi olarak sünni Müslümanlık kabul edilmiştir. Sünni Müslümanlığın temsilcileri olan medresede yetişmiş ulema; köktendinci ve orthopraxy düşüncelerle mücadele etmiştir. Bunların dışında devletin ilk teşkilatlandığı dönemde yaygın olan heterodoxy ve mistisizm hareketleri ile ahilik sisteminden kalan esnaf ve zanaatkârlar arasında yaygın olan bir müslümanlık anlayışı da söz konusu olmuştur. ³⁹⁹

Devlet siyasetinde önemli bir konuma sahip olan Şeyhülislâmlar, hükümdarların Sünnilik mezhebini benimsemesi sonucunda da bu ekolün en büyük destekçisi ve

³⁹⁵ Halil İncik, 1994, a.g.e., s.54.

³⁹⁶ Halil İncik, 1994, a.g.e., s.59.

³⁹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s. 178.

³⁹⁸ Ahmet Akgündüz, 1994, a.g.em., ss. 370-372.

³⁹⁹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3*, (Derleyenler Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.89.

meşrulaştırıcısı olmuşlardır. Osmanlı Devlet’inde Müslümanlığın kabul edilmesiyle başlayan süreçte Heterodoks inançlar da yayılmaya başlamıştır. Ülke genelinde farklı inançlar ve tarikatlar varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bunlardan bazıları devlet siyasetinde geniş yer bulmuştur. Mehmet Birgivi’nin İslâmi düşüncesi ile devamı niteliğindeki Kadızadeliler hareketi bahse konu olan hareketler arasındadır.

16. yüzyılda yaşayan Mehmet Birgivi, sünni İslâm’a muhalif çizgisi nedeniyle devletin o zamana kadar kabul ettiği resmi İslâm anlayışını sorgulayan çalışmalarda bulunmuştur. Birgivi’ye göre; Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu krizler, ehlisünnet dışı fikirler, toplum dinden uzaklaştığı için yaşanmaya başlanmıştır. Devletin eski günlerine dönmesi için şeriat kurallarına sıkı bir biçimde uyması gerekiyordu. Birgivi, şeriatı korumak için bid’ata⁴⁰⁰ karşı çıkmış, devlet idaresindeki yolsuzlukları önlemek için Sokullu Mehmet Paşa gibi devlet idarecilerini de uyarmıştır. Birgivi’nin bu görüşleri halkın ve devlet yöneticilerinin bir kısmı tarafından benimsenmiş, sonraki yüzyıllarda da Kadızade Mehmet tarafından sosyal bir harekete dönüştürülmüştür.⁴⁰¹ Bu görüşler, sünni ulema tarafından bastırılmış, devlet-ulema ilişkisi Sünni görüşler çerçevesinde şekillenmeye devam etmiştir.

Karpat’ın aktardığına göre Kınalızade Ali Ahlak-ı Alai adlı eserinde insan topluluklarının temel özelliğinin karşılıklı bağımlılık olduğunu, yöneticilerin uygun danışmanlar seçerek insanların eğilimlerini düzenlemeleri gerektiğini belirtmiştir. Devletin siyasal elitlerinin üstünlüğünü kabul eden Kınalızade Ali, ulemayı devletin varlığını sürdürmesi için yeri doldurulamaz bir kurum olarak görmüştür. Bunun nedeni ise yalnızca ulemaya mensup kişilerin devlet işlerinin düzenlenmesinde bazı gerekli bilgilere sahip olması ve hükümdara söyleyebilme yetkisinin olmasıdır. Kınalızade Ali, ulemanın devlet işlerinde yer alması gerektiğini savunarak ulemanın dini işlerin dışında ikinci bir görevinin olmasını olağan olarak kabul etmiştir.⁴⁰²

Karpat’a göre; Sultan devletin yüce sahibi konumundaydı, buna karşın kendisinin de bürokrasinin yardımıyla işleyen devlet-hanedanlığa kendine özgü yollarla bizzat hizmet ettiği anlayışına sahipti. Bürokrasi de sultana, elde ettiği konumun, meşruiyetin ve ödülün kaynağı olarak bakıyordu. Bürokrasideki mevkileri, hanedan devletin temsilcisi olan

⁴⁰⁰ Asr-ı saâdet’ten sonra ortaya çıkan, şer’î bir delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlar hakkında kullanılan bir terim. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bidat> Erişim Tarihi: 12.08.2019

⁴⁰¹ Ahmet Yaşar Ocak, ‘XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızadeliler Hareketi’, *Türk Kültürü Araştırmaları*, s.211.

⁴⁰² Kemal Karpat, 2007, a.g.e., .s.121.

sultana mutlak itaat, sadakat ve bağlılık belirliyordu. Sultanın tahta çıkışı ve tahttan indirilişine ordu, dini liderler ve hatta Pazar esnafından oluşan bir heyet tarafından karar verilse de bu tercihi resmileştiren ve ona son halini veren kişi Şeyhülislâmdı.⁴⁰³

Ortaylı'ya göre Osmanlı uleması dini bilgilerin koruyucusu konumundan dolayı gördükleri saygıya nispeten yaşadıkları çağın bilimsel ve teknolojik yeniliklerini ülkelerine getirememişlerdir. Aslen, siyaset kurumunun ve toplumun ulemadan böyle bir beklentisi olmamıştır. Genel olarak Osmanlı ulemasından içinde bulundukları toplumun siyasal ve ideolojik düzenini devam ettirmesi için gerekli bilgiyi aktarması ve danışma hizmetlerini yerine getirmesi beklenmiştir.⁴⁰⁴

Ulema, devlet bürokrasisine ve halka etki etme yeteneğinden dolayı hükümdarın dikkate alması gereken bir grup olarak varlığını sürdürmüştür. Bunda özellikle devletin kuruluş dönemindeki hükümdarların dini konularda ulemaya danışma gerekliliği ön planda olmuştur. II. Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinden sonra oluşturulan yeni hukuki düzenlemelerde ulemanın devlet siyasetindeki etkinliğinin azaltılmasına yönelik faaliyetlerde bulunulmuştur. Şer'i kanunların yanında örfi kanunların da yer almaya başlaması bunun en büyük göstergesidir. Ulema şer'i, ilmi ve yargısal konularda etkin rol oynamaya devam etmiştir.

17. yüzyıldan itibaren devletin kuruluş dönemiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin siyasal ve toplumsal hayatında önemli bir pozisyona yerleşen ulemaya verilen değerin en büyük göstergelerinden biri olan 'idam edilemez, gerektiğinde sürgüne gönderilir' düşüncesinde bir takım değişiklikler olmuştur. Devlette, siyasi ve askeri sorunların halka yansımalarıyla bir takım toplumsal değişimlerin yaşandığı on yedinci yüzyıldan itibaren ulemaya mensup kişilerin -özellikle de 3 tane Şeyhülislâmın idam edilmesi- ulemanın devlet siyasetindeki değişen konumunu gösteren örneklerdendir. Katgı'ya göre; Şeyhülislâmların İslâm dininin koruyucusu ve aktarıcısı görevinde olmasından dolayı halk itibarındaki konumları onların idam edilmesine tepkiler gösterilmesine neden olmuştur. Dönemin diğer uleması da (her ne kadar siyasi olaylara karışsalar da) idam edilen Şeyhülislâmların şehit edildiğini savunmuşlardır. IV. Murat döneminde idam edilen ilk Şeyhülislâm Ahizade Hüseyin Efendi'dir. Sonrasında ise sırasıyla Hocaşade Mesut Efendi

⁴⁰³ Kemal Karpat, 2007, a.g.e., s.126.

⁴⁰⁴ İlber Ortaylı, 2016, a.g.e., s.77.

ve Edirne olayıyla ilişkisi olduğu düşünülen Feyzullah Efendi idam edilmiştir.⁴⁰⁵ Feyzullah Efendi'nin idam edilmesi; devlet-ulema-asker arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Tüm bunlara rağmen ulemanın üst düzey rütbelerinin, konumu nedeniyle devlet siyasetiyle olan yakın ilişkisi, devlet yönetiminde özellikle Şeyhülislâma atfedilen değer önemini korumaya devam etmiştir. Altınay'ın Naima'dan aktardığına göre I. İbrahim'in tahttan indirilmesinde ulemanın faaliyetleri etkili olmuştur:

Aazımı devlet bilittifak Sultan İbrahim olduğu mahalle teveccüh itdiler. Silâhdar ve Çukadar Ağa Bostancıbaşı cümlesinin önüne düşüb teeddüb ile varub : «Padişahım, ulema ve âyan reyleri üzre içerye buyurun! » didiler. Allahü ekber. Sultan İbrahim Han âvâzı bülend ile feryada başlayub : « Birehâinler, bire filânlar, bu ne asıl işdir? Ben her birinizeihşanlar itmedim mi? Şimdi hevanıza tâbi olmadığım için beni kaldırmak tedarikin itdiniz. Ben Padişah değil miyim? Bu ne dimekdir?» deyu ref'isavt ile muhacceye başladı. Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi meclisde fuzulluğa cür'et idüb hürmeti mülûkaneye mugayir çok söz söyledi: « Hayır, Padişah değilsin. Ümürü şer'iyye ve diniyyeye ademi tekayyüd ile cihanı harabe virdin. Ve evkatınızı lehvü gaflet ile geçirüb rişveti fâş ve zalemeyi âlememusallat ve beytûlmali itlâf ve israf itdiniz.» diyüb vicahen ol kadar takriat itmiş ki âlem hayran oldu.⁴⁰⁶

Bu örnekte görüldüğü gibi hükümdarın tahttan indirilmesinde ulemanın meşrulaştırıcı özelliği ile devlet bürokrasisinin güçlü statüsü etkili olmuştur. Ulema, hükümdarın tahttan indirilmesinde dini gereklerin ihmal edilmesini gerekçe olarak göstermiştir. Ulema, sahip olduğu konumla devlet siyasetinin etkisi altında kaldığı gibi, siyaset kurumunu etkileyen kararlar da vermiştir.

Devletin sünni Müslümanlığı mezhep haline getirmesi, diğer mezhep ve düşüncelerin ikinci plana atılmasına neden olmuştur. Şeyh Bedrettin isyanında görüldüğü gibi bu tarz dini-sosyal hareketlerin bastırıldığı görülmektedir. Bu süreçte, resmi ulema yani ulemanın üst düzey yetkilileri siyaset kurumunun yanında hareket etmiştir. Devlet merkezi, sünni İslâm dışındaki düşünce, görüş ve hareketleri râfizi, zındık, mülhid, harici gibi tanımlamalarla ötekileştirmiştir.⁴⁰⁷ Geniş halk desteğine sahip olan, Sünni mezhebi dışında Anadolu'da yaygın olan Heteredoks özellik gösteren hareketlere karşı da temkinli davranılmıştır.

⁴⁰⁵ İsmail Katgı, 'Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl (Hukuki Maiyeti, Sebepleri, Usulü, İnfazı Ve Sonuçları', *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2013, s.207.

⁴⁰⁶ İsmail Katgı, a.g.m., s. 207.

⁴⁰⁷ Ahmet Yaşar Ocak, 1999, a.g.m., s. 6.

Başta siyasal ve sosyal sorunların yaşanmaya başlandığı 17. yüzyılda IV. Murat döneminde, çok nüfuzlu hale gelen bir Nakşibendi şeyhi idam edilmiştir. Bunun dışında yedi sekiz bin taraftar toplamış olan Sakarya şeyhi de aynı kaderi paylaşmıştır. 1703 yılında Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin sadrazamlık makamını ele geçirmek istemesi dikkate değer bir olaydır.⁴⁰⁸ Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin görev yaptığı döneme ve şartlarına kısaca bakmak olayın dinamiklerini kavramamızı sağlayacaktır.

17. yüzyılın önemli Şeyhülislâmlarından olan Feyzullah Efendi, devlet siyasetine etki etmiş ulemadan birisidir. Şeyhülislâmlığı sırasında yeniçeriler tarafından makamından alınmış, padişah hocalığını yaptığı II. Mustafa tahta çıkınca hükümdarın isteği üzerine yeniden Şeyhülislâm tayin edilmiştir. II. Mustafa üzerindeki nüfuzundan faydalanarak devlet işlerine karışmış, çocuklarını ve akrabalarını yüksek makamlara atamıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk defa kendisinde sonra yerine geçecek kişi hakkında hükümdardan ferman almıştır. Yaptığı haksız atamalar ve artan gücü sayesinde ulema ve ümera sınıflarından Feyzullah Efendi'ye karşı olan görevlilerin sayısı artmaya başlamıştır. Bunların üstüne, bir de Edirne'nin başkent yapılacağı yönündeki söylentiler hükümdarın tahttan indirilmesine ve Şeyhülislâmın Feyzullah Efendi'nin öldürülmesine yol açmıştır.⁴⁰⁹

Osmanlı Devleti'nde 3 tane Şeyhülislâm dışında başka bir Şeyhülislâm idam edilmemiştir. Ortaylı'ya göre; Osmanlı Devleti'nde toplumu oluşturan sınıflar arasında mal varlıkları ve rütbeleriyle en çok güvence altında yaşayan üst düzey ulema üyeleri olarak gösterilebilir. Görevlerine göre aldıkları yüksek maaşlar, idam edilmemeleri gibi nedenlerle büyük bir servete sahip olmuşlar ve bunu kuşaktan kuşağa aktararak ulema aristokrasisinin doğmasında önemli rol oynamışlardır. 1590-1660 yılları arasında görev yapan 20 Şeyhülislâmdan 9'u, 1702-1750 arasında görev yapan 30 Şeyhülislâmdan 4'ü halktan gelen kişilerdendir. Şeyhülislâmların çoğu belirli ulema ailelerine mensuptur. Osmanlı toplumunda çoğu meslek babadan oğula geçtiği için ulema aristokrasisi de bu şartlara göre gelişmiştir. Bilgili bir ulemanın yetişmesi için aileden gelen bilgi birikiminin önemli olduğu ve bu bilginin babadan oğula geçerek gelecek kuşaklara aktarılması gerektiği düşüncesi yerleşmiştir. Beşik ulemalığı sistemi, belirli bir dönem sonra ulema sınıfında ciddi sorunların yaşanmasına neden olsa bu yolla kendini geliştiren âlimler de var

⁴⁰⁸ Şerif Mardin, 1991, a.g.e., ss.117-118.

⁴⁰⁹ Mehmet Serhan Tayşi, 'Feyzullah Efendi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.12, 1995, ss.527-528.

olmuştur. ⁴¹⁰ Uzunçarşılı'nın aktardığına göre Osmanlı Devleti'ndeki haksız atamalar 16. yüzyılda başlamıştır;

II. Bayezid zamanında Padişahın müdahalesiyle iltimas başladı. Bayezid, kendi kullarından Zamiri mahlaslı Hamza Nureddin'i Sahn-ı seman müderrisi yapmak istemişti; kazasker Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi bunun o dereceye kadar ilmi kudreti olmadığını söylemesi üzerine Padişah :—"Fünûn-i âliyyeden okutmağa kadir değilse kâfiye (nahivden) nin şerhlerinden mutavassıt nam kitaptan ders vermeğe kadirdir" diye mukabele etmiş ve tâyin ettirmiştir. ⁴¹¹

Bunun dışında Şeyhülislâmların "ömür boyu" görevde kalmak kaydıyla başladıkları sistemde de değişmeler yaşanmaya başlamıştır. Koçi Bey ulemadaki bozulmayı buna bağlamaktadır. Zira ona göre; "1594 tarihinden beri düzen bozulup, evvelce Şeyhülislâm olan Sunullah Efendi, birkaç defa yersiz olarak azlolundu, kazaskerler dahi sık sık azlolunmakla yerine gelenler azil korkusuna düşüp, devlet büyüklerine karşı dalkavukluk yapmağa mecbur kalmışlardır. " ⁴¹² 17. yüzyıl düşünürlerinden Kâtip Çelebi ise medreselerin gerilemesi ve akli ilimlere verilen değerin azalmasını İslâm'ın ilk döneminden itibaren geniş bir çerçevede özetlemiştir. Kâtip Çelebi'ye göre;

İslâm'ın ilk döneminde dinin benimsenmesi ve yerleşmesi için diğer ilimlerin öğretilmesine sıcak bakılmamıştır. İkinci ve üçüncü nesil döneminde ise ulema, şer'i, delillerden genel kanıları çıkarmışlardır. Bu da İslâmi ilimlerin temel esaslarını ortaya koymuştur. Emevi ve Abbasi Devletleri döneminde ise akli ve felsefi ilimler tercüme edilmiştir. Sonraki yüzyıllarda dileyen kişiler bu ilimleri çalışmışlardır. İmam Gazali, Fahreddin Razi, Kadı Beyzavi gibi ulemanın eserleri buna örnek gösterilmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise Kadızadeliler'in hareketini eleştiren Kâtip Çelebi, akli ilimleri reddetmenin devletin gerilemesinde pay sahibi olduğunu savunmuştur. Kadızadeliler hareketinin cahil bir hareket iken kendilerini ulemadan saydığını belirtmiştir. Kadızadeliler Hareketini benimseyenler ise devletin kötü gidişatını dine sonradan giren bid'atlere bağlamışlardır. ⁴¹³

Bu düşünceye göre, devletin kurtulması için İslâm'ın ilk dönemindeki kurallara sıkı bir şekilde uyulması gerekiyordu. Devletin resmi ideolojisine muhalif olan bu hareket temelde, devletin dini meşrulaştırıcı bir yönde kullanmasına hizmet etmiştir. Ulema arasında karşıt görüşlerin olması, ilim meclislerinde bunu tartışmaları, siyaset kurumunun

⁴¹⁰ İlber Ortaylı, 2016, a.g.e., ss.75-76.

⁴¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s. 68.

⁴¹² Koçi Bey, a.g.e., s.27.

⁴¹³ Kâtip Çelebi, 2008, a.g.e., ss. 149-150.

konu ile yakından ilgilenmesi gibi örnekler, Osmanlı Devleti'nde ulemanın birbirinden farklı olan görüşlerini benimseyen toplum kitlelerinin olduğuna işaret etmektedir. 17. yüzyılda ortaya çıkan Celali isyanları ise Osmanlı Devleti topraklarındaki ulemanın ve yeniçerilerin dışındaki bir grubun devlete karşı toplumsal bir harekete giriştiğini göstermektedir. Akdağ'a göre bu isyanın arkasında devletin baskıcı uygulamaları gelmektedir:

Celali isyanları adını verdiğimiz ve Osmanlı İmparatorluğunun 17. yüzyılda altını üstüne getirmiş olan hareketler, Anadolu'da resmi Ulemanın dışındaki bir zümrenin halk arasında prestij sağlamasının ikinci bir halkasını teşkil etmiştir. Başlangıçta talebe-i ulûm arasında memnuniyetsizlikten doğan ilk ayaklanmalar, köylüyü pek memnun edecek tipte değildi, fakat o zamanlar bile bu ayaklanmaların baskıcı bürokrasi aleyhinde ve bu itibarla basit halk tabakalarının duygularını dile getiren bir şekilde cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Daha olayın ilk yıllarından itibaren, her medrese talebesinde kuvvetli bir suhtelik ruhu vardır. Ulema hariç kalmak üzere, umumiyetle ehl-i örf ve bütün kapıkulları kendilerinin en nefretli düşmanı idiler. Bu noktada, suhteler Anadolu âyanı ve kadılarla birleştiklerinden, ayaklanmaları milli aristokrat ruhun bir ifadesi halini almıştır. ⁴¹⁴

Celali isyanlarında üst düzey ulemadan ziyade halkın içinde görev yapan kadı, vaiz, imam gibi görevliler yer almıştır. Osmanlı Devleti'nde üst düzey ulema devlet görevlisi olarak siyaset kurumunun bazı kararlarının meşruluğunda rol alırken kadı, vaiz, imam gibi alt düzey ulema toplumla iç içe yaşamış, toplumu daha çok etkilemişlerdir. Ve taşrada yaşamının sağladığı imkânların pozitif ve negatif sonuçlarını bizzat deneyimlemişlerdir. Kişisel hukuk meseleleri, dini bayramlar, ölüm, evlilik, mahkeme vb. işlerle taşra uleması ilgilenmiştir.⁴¹⁵ Devletin üst düzey makamlarından taşraya kadar uzanan geniş bir yelpazede ulema sınıfı görev yapmıştır. Ulema ile toplumun alt sınıfları arasındaki bu temaslar devlete muhalif tavırlar geliştirmede alt sınıf ulemanın da önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu sebeple bu konuya daha sonra tekrar değinilecektir.

3.5.1.1. 19. Yüzyılda Devlet- Ulema İlişkisi

II. Mahmut dönemi, modernleşmenin etkisiyle devlet kurumlarında yeniliklerin yapıldığı bir dönemdir. III. Selim dönemindeki ıslahat çalışmalarının muhalefete uğradığı

⁴¹⁴ Mustafa Akdağ, *Celali İsyânları 1550-1603*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963, s.123.

⁴¹⁵ Guilain Denoeux, *Urban Unrest in The Middle East*, State Universty of New York Press, New York, 1993, s. 48.

ve neticede bir isyan hareketiyle son bulduğu gerçeği göz önüne alınca, yapılacak yeniliklerde ulema ve yeniçerilerin önemli bir konumda görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu bölümde İslâmi bilginin koruyucusu ve aktarıcısı olan ulemanın Batı tarzı modernleşmedeki yeri ve tavırlarına da değinilecektir. Zilfi'ye göre II. Mahmut (1808-1839) dönemine ait aşağıdaki düşünceler, devletin dine verdiği önemi göstermektedir;

Bu muhammedi devlet ve Ahmedi millet...1200 yıl önce vücuda gelmiş... Ve mutlaka hiçlikten böyle güçlü bir bünye meydana gelmiştir. Sultan Mahmut'un imparatorluğu, Osman tarafından kurulan ve II. Mehmet, I. Selim ve I. Süleyman tarafından büyütülen devletin varisi olarak görülmemiştir. Bunun yerine Osmanlılar, 622'de İslâm'ın kurucusu tarafından tesis edilen Medine Arap devletinin varisleri olarak kendileriyle iftihar etmişlerdir. ⁴¹⁶

Devletin duraklama dönemlerinden itibaren ulemanın rolü artmış, bilginin aktarımında ve yeniliklerin Osmanlı Devleti'ne girişinde ulemanın olurunun alınmasıyla askerler ve halk tarafından tepki gösterilmemesi amaçlanmıştır. Devletin ilk batılılaşma ve modernleşme reformlarında üst düzey ulema sınıfının oluru alınmıştır. Bunun pek çok örneği vardır. Örneğin matbaanın kullanımının toplum tarafından benimsenmesi için dönemin Şeyhülislâmı tarafından fetva verilmesi dışında, önde gelen ulemanın da onay vermesi gerekmiştir. ⁴¹⁷

Osmanlı devletinde yenileşmenin birçok alanda hayata geçirilmeye başlandığı dönem olan III. Selim dönemi yeniliklerini ulemadan olan kazaskerlerin yanı sıra Şeyhülislâm olan Velizade Mehmet Emin ile Tatarcık Abdullah da desteklemiştir. Bu sayede Nizam-ı Cedid ordusu kurulabilmiştir. III. Selim ıslahatlarında başarısız olsa da kendisinden sonra gelen II. Mahmut dönemin dinamiklerini kavrayarak ulema sınıfının desteğinin önemini fark etmiş ve Batı tarzında yaptığı modernleşme hareketlerinde ulema sınıfından faydalanmıştır. II. Mahmut'a ıslahatlarında Şeyhülislâmlar Mehmet Tahir Efendi (1825-1828), Abdülvahhab Efendi (1821-1822, 1828-1833), Mustafa Asım Efendi (1818-1819, 1823-1825, 1833-1846) destek vermiştir. Bunun dışında, mollalar Mehmet Esad ve Mustafa Behçet ile diğer bazı ulema yeniçeri ocağının kaldırılmasında, Bektaşilerin meşruluğunu kaybetmesinde devlet ve ordunun çağdaşlaştırılmasında önemli rol oynamışlardır. III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinin reformlarına ulema sınıfı bir

⁴¹⁶ Uriel Heyd, *III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması II*, (Çev. Sami Erdem), Dergah Yayınları, İstanbul, 1996, s.135.

⁴¹⁷ Kemal Beydilli, 'Matbaa', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.28, Ankara, 2003, s.108.

bütün halinde yaklaşmamıştır. II. Mahmut'un yaptığı yeniliklere destek olan üst düzey ulemaya yukarıda değinmiştik. III. Selim döneminde görev yapan; Mehmet Ataullah, hocası Mehmet Münib, İstanbul kadısı Muradzade Mehmet Murat ve Nizam-ı Cedid yeniliklerini kendilerine büyük bir tehdit olarak gören yeniçeriler bir hüccet-i şeriye imzalayarak ulemadan ve mollalardan destek almışlardır.⁴¹⁸

Karal'a göre; III. Selim döneminin şeyhülislamı Ataullah Efendi ile Sadaret Kaymakamı Köse Musa Paşa kendilerini hükümdara yenilik taraftarı gibi tanıtmışsa da gerçekte yenilikleri onaylamayan tavırlara sahip olmuşlardır. Veliaht Şehzade Mustafa ile de görüşme halinde olmuşlardır. Nizam-ı Cedit ordusunun İstanbul'da olmamasından faydalanan bu iki kişi yeniçeri ve ulemadan bazı kişiler ile irtibat haline geçerek Nizam-ı Cedit'in kaldırılmasında önemli bir rol oynamışlardır.⁴¹⁹ Şeyhülislâm Mehmet Ataullah Efendi, yenilikçi hükümdar III. Selim'in tahttan indirilmesinde ve yerine IV. Mustafa'nın getirilmesinde Köse Musa Paşa ile beraber yeniçerilerle işbirliği yapmıştır. Şeyhülislâm Mehmet Ataullah Efendi'nin IV. Mustafa'nın kısa hükümdarlığı sırasında devlet siyasetinde etkili olarak tayin ve atamalara dahi müdahale ettiği görülmüştür.⁴²⁰

Keddie'ye göre; III. Selim ve II. Mahmut döneminde yapılan reformları destekleyen belirgin bir ulema vardı. 1791'de düzenlenen Sistova Barış konferansında Osmanlı genel kurulunun önde gelen ulemalarından İbrahim, İsmet Bey'in oğluydu. 19. yüzyılın en parlak ve bilgili kişilerinden biri olan Ahmet Cevdet Paşa da medrese geleneği ile yetişen bir âlimdi. Cevdet Paşa, medrese geleneğinin yanında Batı bilimini de öğrenmiştir. Sonrasında vezir rütbesine yükselen bir bürokrat olan Cevdet Paşa, devletin laik kolunun ulema arasında benimsenmesinde ve yayılmasında yardımcı olmuştur. Osmanlı Devletinde modern laik eğitim sisteminin oluşturulmasına yardımcı olan çalışmaları karşısında muhafazakâr ulemanın ciddi bir muhalefeti ile karşılaşmamıştır.⁴²¹ Demirpolat ve Akça'ya göre; "III. Selim ve II. Mahmut döneminin reform girişimlerine karşı oluşan tepki ve muhalefet, daha çok, geleneksel Osmanlı toplum yapısının temel unsuru olan yapılardan yani, yeniçeri, esnaf, alt sınıf ulemadan gelmiştir." ⁴²²

⁴¹⁸ Osman Özkul, a.g.e., s. 25.

⁴¹⁹ Enver Ziya Karal, 2007, a.g.e., s.81.

⁴²⁰ Mehmet İpşirli, 'Ataullah Mehmet Efendi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.4, 1991, s.47.

⁴²¹ Nikkie R. Keddie, *Saints and Scholars*, Universty Of California Press Berkeley and Los Angeles, 1978, ss. 40-41.

⁴²² Anzavur Demirpolat; Gürsoy Akça, 'Osmanlı Toplumunda Modernleşme ve Ulema', *Ekev Akademi Dergisi*, S. 36, 2008, s.132.

III. Selim yaptığı ıslahat hareketlerinde, ulemanın onayını alabilmek için çaba göstermiştir. Şeyhülislâmlar ulema sınıfının en üst rütbeli yöneticisi olması nedeniyle, Şeyhülislâmın yenilikleri onaylayıcı tavrının diğer ulema üzerinde de etkili olacağı düşünülmüştür. Bu dönemde hükümdarın yanında tavır alan Tatarcık Abdullah Efendi, Velizade Mehmet Emin Efendi, Salihzade Ahmet Esad Efendi gibi ulema kökenli kişiler verdikleri söylev ve fetvalarıyla, yeniliklerin gerekli olduğu yönünde meşrulaştırıcı rol oynamışlardır.⁴²³

Osmanlı uleması yeniliklerin devlette kullanılması açısından, devletin kuruluş ve yükselme devirleri ile gerileme ve dağılıp devirlerinde benzer uygulamalarda bulunmuşlardır. Ulemanın bir kısmı yenilikleri kesinlikle reddederken bir kısmı da yeniliklerin devletin bekası için gerekli olduğunu savunmuştur. Lewis'e göre; "Devletin kuruluş yıllarında Venedik kadırgasının yapımı ve donanımını örnek almak isteyen sultana karşı itirazlarda bulunan ulema, kâfirlere karşı yeni savaş yöntemlerini öğrenmenin kutsal cihat uğruna caiz olduğuna fetva vermiştir." ⁴²⁴ Yine III. Selim Döneminde (1789-1807) matbaanın kullanılması ile ilgili konuda Şeyhülislâm devlet yararına olduğu için dini kitaplar dışında matbaa kullanılması için olumlu yönde fetva vermiştir.⁴²⁵

II. Mahmut'un tahta çıktığı dönemde siyasal ve sosyal sorunlar üst düzeyde idi. Kabakçı Mustafa isyanının etkisi devam ediyordu. Yeniçeri ordularının disiplinsizliği, savaşların kaybedilmesine neden oluyordu. Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken Arabistan'da Vehhabi İsyanının çıkması, Eflak, Boğdan ve Mora'da milliyetçilik akınının etkisiyle çıkan isyanlar, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı, Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali devletin durumunu ortaya koymaktaydı. Askeri yetersizliklere bağlı olarak bastırılmayan isyanlar, kaybedilen savaşlar nedeniyle nitelikli bir orduya ihtiyaç vardı. Nitelikli bir ordunun kurulması sadece askeri alanda yapılan reformlarla başarıya ulaşamazdı. Askeri reformların eğitim, yönetim, mali, sosyal ve kültürel reformlarla, çok yönlü olarak desteklenmesi gerekiyordu. Nitekim II. Mahmut pek çok alanda devlet kurumlarındaki reformun ilk örneklerini ortaya koymuştur.

Devletin ilk dönemlerinde yapılan yenilik uygulamaları devleti olumlu yönde etkilerken devletin gerileme dönemi ile başlayan ikinci dönem yenilikler için çok geç kalındığı için istenilen modernleşme sağlanamamıştır. Bunda, ilk dönem yenilik ve

⁴²³ Osman Özkul, a.g.e., ss.240-245.

⁴²⁴ Bernard Lewis, 2000, a.g.e., s. 42.

⁴²⁵ Kemal Beydilli, a.g.m., s.422.

düzenlemelerin kâfire karşı mutlak başarı düşüncesiyle hareket edilmesini öngören düzenlemeler etkili olmuştur. Devlet, İslâm dininin koruyucusu olarak görüldüğü için ve ulema da bu doğrultuda hareket ettiği için dini ve siyasal güç I. Süleyman dönemine kadar muhafaza edilmiştir. Bundan sonra ise başta bu gücün verdiği rahatlık olmak üzere Batı medeniyetinin gayr-i İslâm olduğu için dikkate alınmaması, askeri ve ekonomik sebepler, beşik ulemalığı ile bilimin ilerlememesi gibi nedenlerle devlet teşkilatlarında bozulmalar eş zamanlı olarak başlamıştır. Bu bozulmalar fark edilip ıslah çalışmalarının yapıldığı zaman ise aradaki yaklaşık olarak iki yüz yılı doldurmaya yetmemiştir.

18. yüzyıl ve 19. yüzyılların koşulları dikkate alındığında yapılan yeniliklerin sonradan kazanılmaya çalışmasının başarısız olunmasında önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Çünkü Osmanlı Devleti, 18. yüzyılda ilk defa modern anlamda askeri düzenlemeler yaparken Batı medeniyeti bunu çok daha önce yapmış ve benimsemişti. Osmanlı Devleti'nde ise yeniçeri ocağı ve ulema kesiminin bir kısmı bazı yeniliklere şiddetle karşı çıkmıştır. Halkın ise bu yeniliklerden çok sonra haberi olmuştur. Yeniliklerin halk tarafından benimsenmesi zaman almıştır.

Osmanlı Devleti'nde batı tarzı feodal yapının ve sivil toplum kuruluşlarının olmaması, halkın devlet üzerinde güçlü bir etki kurmasına engel olmuştur. Ayrıca özellikle 17. yüzyıldan başlamak üzere gittikçe artan ulemanın belirli aileler tarafından yönetilmesi güçlerini arttırmada etken olmuştur. Zilfi'ye göre; 1703'ten 1839'a kadar geçen sürede Şeyhülislâmlık makamına geçen 58 kişiden 29'u sadece on bir aileden çıkmıştır. Mehmet Atallah babası Mehmet Şerif'i izlemiştir. Mehmet Şerif'in babası da Şeyhülislâm Mehmet Esad idi. Mehmet Esad da kardeşi İshak'ı ve o da babaları Kara İsmail'i izlemişti. Ebu İshakzadeler kuşaklar arasında bir ara verdiğinde Dürriyade oğulları veya Arabzade, Damadzade, Feyzullahzade, Mekkizade, Mirzazade, Paşmakçızade, Pirizade, Salihzade ve Vessafzade aileleri için fırsat tanıyordu. Aynı dönemde bu ailelerin soyundan gelen yirmi erkek ya Rumeli ya da Anadolu kazaskeri olarak görev yapmışlardır.⁴²⁶

Osmanlı sosyo-politiğinde ulemanın konumu ve işlevi dikkate alındığında modernleşme çabalarının ulemanın iradesinden bağımsız olarak veya ulemanın direnmesine rağmen gerçekleştirildiğini düşünmek gerçekçi olmayacaktır. Üst düzey ulemadan bir kısmı, ulemanın değişmesi gerektiğinin farkında olmuştur. Özellikle Batıdaki gelişmeleri takip eden kesim, modernleşme yanlısı olan ulema seçkinlerini oluşturmuştur.

⁴²⁶ Madeline Zilfi, a.g.e., s.30.

⁴²⁷ Osmanlı Devleti'nin kurumlarının batılı çizgide modernleştirilmesi konusunda en büyük görev, devletin aslen dini kurumuna bağlı olmasına rağmen; hukuk, siyaset, diplomasi gibi alanlarda yetki sahibi olan ulema sınıfının tavrı da etkili olmuştur. İç ve dış politikada tartışılan bu modernleşme hareketleri ulema sayesinde öncelikle devletin kurumlarında ve sonrasında halk arasında benimsenmeye başlanmıştır. ⁴²⁸ Toplumun ulemanın görüşlerine destek vermesi, birbirinden farklı görüşlere sahip ulemanın kendisi gibi düşünen destekçilerinin olmasına neden olmuştur. II. Mahmut'un tahta çıktığı dönem olan 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde okuma-yazma oranının son derece az olması yenilik hareketlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Avrupa'daki yeniliklerden haberdar olmayan toplumun güncel olaylardan haberdar olmasının yegâne kaynaklarından birini ulema oluşturmuştur. Okuryazar kesimin büyük bir çoğunluğunu oluşturan ulema sınıfının yeniliklere karşı tavrı devlet ve toplum nezdinde önemli olmuştur. II. Mahmut'un modernleşme hareketlerinde ulemaya ihtiyaç duymasının bir diğer nedeni de bu durum oluşturmıştır.

II. Mahmut döneminde, yeniçerilerin kaldırılması vb. konularda ulemanın önemli bir bölümü reformlara destek vermişlerdir. II. Mahmut'un ilk reformları Molla Mehmet Esad'ın Üss-i Zafer adlı kitabında savunulmuştur. ⁴²⁹ Karal ise, İslâm düşünceleri ile Batılı fikirlerin birbiriyle uyuşmaması nedeniyle II. Mahmut dönemindeki yeniliklerin şeklen olduğuna dikkat çekmiş ve bu yeniliklerin muhafazakâr halk arasında da tepki çekmesi nedeniyle hükümdarın "gâvur padişah" olarak adlandırıldığını belirtmiştir. ⁴³⁰

İstanbul'da ve devletin diğer büyük şehirlerinde pek çok medrese olmasına rağmen okuma-yazma bilen kişi sayısının az olmasında halkın çoğunun taşrada yaşaması ve çiftçilikle uğraşması ilme ayrılan zamanın çok kısıtlı olmasına neden olmuştur. Halkın eğitim düzeyinin yükseltilmesi için belirli kademelerdeki eğitimin zorunlu olması gerekmektedir. Bu tarz atılımların ise II. Mahmut döneminde başladığı söylenebilir. İnalıcık'a göre;

Osmanlı uleması devletin bağımsız işleyiş ve yasama faaliyetini şeriat kuralına göre yorumlamaktaydı. Bu ilk şu anlama gelmekteydi: İslâm

⁴²⁷ Gürsoy Akça, a.g.e., s.229.

⁴²⁸Uriel Heyd, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*, (Çev. Ferhat Koca), Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 99.

⁴²⁹ Uriel Heyd, 2002, a.g.e., s. 102.

⁴³⁰ Enver Ziya Karal, 2007, a.g.e., s.164.

toplumu için daha iyi ne ise o tercih edilecekti. Şeriatı daha katı yorumlayanlar ise liberal ulema tarafından onaylanan devlet kanunlarının gerçekte şeriate aykırı olduğunu kabul etmekteydiler. Bu iddia devletin yasama gücünü destekleyen resmi veya bürokratik ulema ile toplumda ayrıcalıklı sınıfa karşı halkın sözcüsü rolünü benimseyen popüler ulema arasında sürekli bir çekişmeye yol açmıştır. Popüler ulema için camide verilen hutbeler, kuvvetli bir propaganda zemini sağlamaktaydı. Başka bir deyişle, şeriatın katı ve liberal yorumları, 16. yüzyılın ortasından itibaren Osmanlı-Türk toplumunda siyasi, kültürel ve sosyal çekişmelere yol açmış ve 19. ve 20. yüzyılda ilerici akımın hız kazandığı sıralarda ilericiler ve gericiler arasındaki hararetli mücadelenin ilk aşamasını oluşturmuştur.⁴³¹

Berkes'e göre; "II. Mahmut'un merkezi güce dayalı olarak kurmaya çalıştığı yeni sistemde hükümdarın gücünü kanunlara bağlama zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bunu din, bürokrasi ve ordu üçlüsünün desteğini alarak başarmıştır."⁴³²Jorga'ya göre;

Sivil memurların, subayların ve ulemanın katıldığı ve herkesin görüş bildirmekte özgür olduğu büyük bir Devlet Şurası'nda II. Mahmut'un yeni ordunun kuruluşuna ilişkin fermanı ve Şeyhülislâmın, bu yeni askeri oluşumunun Kur'an'ın ilkelerine aykırı olmadığına dair fetvası okunmuştur. II. Mahmut, Venedik'e karşı Mora için yapılan savaşı, yeniçerilerin ulufe senetlerinin resmen satılmaya başlandığı an olarak göstermiştir. Bundan kaynaklanan zararları anlatmış ve sıcak sözlerle tüm Müslümanlara disiplinli ve etkili bir ordu oluşturarak, ülkenin etrafına güçlü bir duvar örmeleri için seslenmiştir.⁴³³

Osmanlı yönetim ve toplumunun Batılılaşmasıyla ilgili reformların çoğuna karşı muhalefetin ana odaklarından birini medrese öğrencilerinin oluşturduğunu iddia eden Heyd'e göre Osmanlı imparatorluğunun tarihi boyunca softalar gayri memnunluğun ve fitneciliğin üretim zemini olmuşlardır. Bunun sebebi ise ileri gelen ulema yönetimde yüksek mevkileri işgal ederken softaların ve düşük dereceli ulemanın düşmanlığı tabii olarak idari otoriteye yönelmiştir. Ayrıca medreselerdeki dini öğretim geleneksel konularla sınırlandırıldığı için, softalar Avrupai reformlara karşı çıkmaktaydı. Dolayısıyla onlar söz konusu reformları hem kendi dini inançları hem de iktisadi gelecekleri için tehlikeli görmekteydiler.⁴³⁴ Erşahin'e göre;

⁴³¹ Halil İncalcık, 2018, a.g.e., ss. 137-138.

⁴³² Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., ss. 169-170.

⁴³³ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev.Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 3640-3642.

⁴³⁴ Uriel Heyd, 1996, a.g.e., s. 15.

II. Mahmut, siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik yönden orta çağ yapısında olan Osmanlı Devleti'ne Avrupalı bir nitelik vererek tahtını, mülkünü ve reayasını bunalımdan kurtarmaya çalışmıştır. Bu amacına ulaşmak için de esasen merkezileştirme siyaseti izlemiştir. Diğer bütün ıslahatı bu siyaseti başarmaya yönelik girişimlerdir. II. Mahmut'un yapması gereken, yüzyıllara dayanan İslâmi toplum ve yönetim geleneğinin direncini kırmak, bu meyanda İstanbul ve taşradaki halkın önemli bir kısmının da desteğini kazanan güçlü sınıfların muhalefetinden kurtulmaktır. ⁴³⁵

II. Mahmut dönemi ulema-devlet ilişkisi; modernleşme, milliyetçilik hareketlerinin de etkisi ve bunların devlet kurumlarına yansımalarıyla Osmanlı tarihinde önemli bir değişim ve dönüşüm sürecinin yaşandığı bir zaman dilimini kapsamaktadır. III. Selim'in tahttan indirilmesinde ve IV. Mustafa'nın tahta çıkışında Şeyhülislâm Mehmet Ataullah Efendi'nin verdiği fetvalar etkili olmuştur. II. Mahmut'un tahta çıkmasından sonra Alemdar Olayı'nın yaşanması sırasında yeniçerilerin sabık hükümdar IV. Mustafa'yı tekrar tahta çıkaracakları söylentisi üzerine, Şeyhülislâm Salihzade Ahmet Efendi'nin verdiği fetva ile IV. Mustafa'nın hayatına son verilmiştir. Devletin modernleşme sürecinde yaşanan bu hükümdar değişikliklerinde Şeyhülislâm'ların meşrulaştırıcı gücü görülmektedir. ⁴³⁶ Her ikisi de benzer eğitimlerden geçmiş iki Şeyhülislâm olan, Ataullah Efendi'nin yeniliklere karşı olup bu yönde hareket etmesi ile Salihzade Ahmet Efendi'nin Nizam-ı Cedid Hareketlerinde yer alması aradaki görüş farklılıklarını göstermektedir.

1808-1812 Osmanlı- Rus savaşı sırasında Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne ulti-matom vermesi halk nezdinde büyük tepkiye neden olmuştur. Devletin gerileme döneminden itibaren yabancı devletlere savaş tazminatı ödemesi, ulti-matom verilmesi, toprak kaybetmesi olağan bir hale gelmişse de dönemin sosyal ve psikolojik etkenleri halkın Fatih Camiinde toplanmasına ve "cihat ilan edilmesine" yol açmıştır. Bu miting dolayısıyla halka seslenen II. Mahmut, halife olarak İslâm devletini sonuna kadar savunacağını bildirmiştir. Yazısında;

Siz ki Şeyhülislâm, kaymakam, kazasker, ulema ve devlet ricâlim. Ocağımın ricali ve ihtiyarları-sınız, bilcümle İslâm ehlini selâmladıktan sonra, malûmunuz ola ki bu defa orduyu hümayunumdan gelen haberlere göre, din düşmanları Pazarcık'ı aldıktan sonra, Varna üzerine gelip kale içinde bulunan din kardeşlerimizi tazyik etmekte ve Hezargrat üzerinden

⁴³⁵ Seyfettin Erşahin, 'Ulema Ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud'un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler', *Diyanet İlmi Dergisi*, C. 35, S.1, s. 253.

⁴³⁶ Mehmet İpşirli, 'Ataullah Mehmet Efendi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.4, 1991, s.47.

dalga dalga Osmanlı memleketlerine uğursuz ellerini uzatmaktadırlar. Kâfirlerin maksadı, orduyu hümayunumu kuşatmak, bu suretle kalbinde sakladığı hıyaneti icra etmek olduğundan ulu atalarım ile birlikte İslâm yiğitlerinin feth eyledikleri bunca memleketleri ele geçirmek isterler. İslâm hamiyeti ve din gayreti olanlar buna nasıl tahammül eder? ⁴³⁷

II. Mahmut'un bu konuşmasında ulemaya ve din kavramına önem verildiği ve bu konu üzerinden devletin bütünlüğüne vurgu yapıldığı görülmektedir. Modernleşme çalışmalarında da ulemaya özel bir ilgi gösterilmiştir. Akça'ya göre; "yenileşme çabalarına direncin gelenek dinamiklerinden geldiğinin ve bu dinamikleri yönlendirmede ulemanın işlevselliğinin farkında olarak Sultan ilmiyede izlediği kadrolaşma siyaseti ile modernleşme yanlısı bir ulema oluşturmaya çalışmıştır. " ⁴³⁸ II. Mahmut, uyguladığı politikalar sayesinde, ulema sınıfının en üst tabakasından en alt tabakasına kadar pek çok âlimin desteğini almayı başarmıştır.

III. Selim ve özellikle II. Mahmut dönemindeki üst düzey ulemanın bir kısmının Batı tarzındaki yenilikleri benimsemesinin ve teşvik etmesinin nedenleri arasında saray erkânı yani hükümdar ve çevresiyle kurdukları bağlantılar etkili olmuştur. Bazı ulema ailelerinin babadan oğula geçen beşik ulemalığı sayesinde, sarayla olan irtibatları sıkı bir bağla sağlamışlardır. Bunun sonucunda özellikle üst düzey ulema, II. Mahmut'a destek vermeye başlamıştır. Devletin devamı aynı zaman da ulema ailelerinin de varlığını sürdürmesi anlamına geliyordu. Velizade Mehmet Efendi, Çerkez Halil Efendi ve Yasincizade Abdülvehhab Efendi gibi ulemanın hükümdara olan desteğinde bu durumun da etkili olduğu söylenebilir. ⁴³⁹ Böylelikle, III. Selim döneminde örnekleri görüldüğü üzere, ulema arasında yenileşmeye karşı oluşan direnç kırılmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde bilginin aktarımını ulema sınıfı yapmıştır. Medreselerde eğitim veren müderrisler, genel olarak dini konularda uzmanlaşmışlardır. Osmanlı Devleti'nde okur-yazar sayısının az olmasının ve toplumun tümüne bilgi aktarımının mümkün olmayışının pek çok nedeni varsa da bir tanesi, matbaanın kitap basım ve dağıtım işlerinde oldukça geç kalmasıdır. İlk matbaanın 15. yüzyılın sonlarında Ermeni ve Yahudiler tarafından getirildiği bilinmektedir. Ancak Osmanlı'daki asıl işlevine Lale Devri ile başlamıştır. Aradaki süreçte, Osmanlı elitlerinin matbaadan haber olduğu, bu dönemde yaşayan Peçevi'nin değerlendirmelerinden anlaşılmaktadır. Lale Döneminde İbrahim

⁴³⁷ Ahmet Cevdet Paşa, 2008, a.g.e., ss.204-205.

⁴³⁸ Gürsoy Akça, a.g.e., s. 250.

⁴³⁹ Uriel Heyd, *III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması, İslâm Dünyası ve Batılılaşma-Değişim ve Sorunlar*, (Çev. Erbay Aydın), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 30-32.

Müteferrika ve arkadaşları tarafından getirilen matbaada dini kitaplar haricindeki kitapların basımına müsaade edilmiştir. Buna rağmen basılan kitap sayısı ve okuyucusunun belirli bir olgunluğa erişmesi için 19. yüzyılın ikinci çeyreğini beklemek gerekmiştir. Matbaanın kurulma aşamasında Şeyhülislâmın fetvası ile üst düzey ulemanın konuşmaları matbaayı meşru kılmıştır. Matbaada ulema sınıfından gelen kişiler görev almaya başlamışlardır. Nitekim matbaada basılacak ilk kitapların basım işleriyle alâkalı olarak İstanbul eski kadısı İshak Efendi, Selânik eski kadısı Sahib Efendi, Galata eski kadısı Esad Efendi, Kasımpaşa Mevlevihanesi şeyhi Mûsâ Efendi gibi ulemadan kişiler görev almıştır. II. Mahmut döneminde basılan Kâmus Tercümesinin basımında da ulemanın önde gelenlerinden Âsım Efendi sorumlu olmuştur.⁴⁴⁰

II. Mahmut, 1823'te Şeyhülislâmlığa, kendini destekleyen Mekkizade Mustafa Asım Efendi'yi atamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından önce devlet yönetimine ve yeniliklere daha çok destek vereceği düşünülen Mehmet Tahir Efendi şeyhülislam Âsım Efendi'nin yerine tayin olmuştur. Ulemanın diğer üst düzey görevlerine de II. Mahmut'u desteklediği bilinen kişiler getirilerek yenilikler karşısında yeni bir isyanın çıkması engellenmeye çalışılmıştır.⁴⁴¹ Berkes'in, Comte Auguste de Forbin'den aktardığı II. Mahmut'un aşağıdaki yazısı, hükümdarın bulunduğu dönemi iyi tahlil ettiğinin göstergesidir. Ayrıca dine yapılan vurgu da dikkat çekmektedir:

Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlâ nasıl devam etmekte olduğunu, özellikle Türklerin nasıl hâlâ Avrupa'da bulunduğunu anlamakta güçlük çekilir. Hele ordularının bilgisizliğini, disiplinden yoksunluğunu, mâliyesinin anarşi içinde oluşunu, kalelerin bakımsız durumunu, ağaların İstanbul'a yakın olanlar arasında bile görülen isyanlar, nihayet Mora, Mısır, Şam paşalarının bağımsızlıklarını yakından görenler için bu anlaşılır bir şey değildir. Dünyanın en sallantılı tahtında oturan sultanı yerinde tutan asıl güç, onun halifeliğidir.⁴⁴²

II. Mahmut, temel kriterin hükümdarın yeniliklerinin desteklenmesi olduğu sıkı tayin politikası sayesinde ulemadan yüksek derecede itaat almayı başarmıştır. Ayrıca II. Mahmut ulemanın iyi niyetini kazanabilmek için düzenli olarak dini törenlere ve halkla kılınan namazlara katılmış, camiler inşa ettirmiş, medreselerle ilgili düzenlemeler

⁴⁴⁰ Kemal Beydilli, a.g.m., ss.106-107.

⁴⁴¹ Avigdor Levy, a.g.e., ss.31-32.

⁴⁴² Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., ss. 146-147.

yaptırmıştır.⁴⁴³ Beydilli'ye göre; "II. Mahmut'un merkeze bağlı bürokrasisi, sindirilmiş uleması, yeni ordusu, derebeyi ve âyanların ortadan kaldırılması, çağdaş bir devlet mekanizması kurma yolunda önemli yollar kat ettiğinin göstergesidir. "⁴⁴⁴ Mardin'e göre

Osmanlı İmparatorluğunda reform çabalarının en temel özelliği, yeniçeriler, âyânlar (mahalli paşalar) ve ulemâ gibi gruplar ve iktidar merkezlerinin zararına devletin merkezi gücünün artırılması olmuştur. II. Mahmut döneminde (1808- 1839) bu merkeziyetçilik en iyi ifadesini "L'Etat, c'est moi" (devlet benim) diyen sultanın kendisinde buldu. Sultanın isteği üzerine hükümdara itaati emreden 25 hadisin derlenmesi, II. Mahmut'un siyaset teorisine tek ama çok önemli bir katkısı olarak görünüyordu.⁴⁴⁵

II. Mahmut'un yaptığı reformlara karşı ulema arasında da muhalif bir grup oluşmuş; yüksek dereceli ulema yenilikler karşısında olumlu bir tavır içerisindeyken, alt mevkilerdeki ulema ve suhte (softa) adıyla anılan medrese öğrencileri yeniliklere şiddetle karşı çıkmıştır. Bu dönem, Batı ile kültür alışverişinin hızlandığı bir dönemdir. Bu nedenle devletin modernleştirilmesi için yapılan çalışmalar hükümdarın önceliğini oluşturmuştur. Ulemaya farklı alanlarda yeni görevler verilip bir yandan da arka planda kalması, yeniliklere muhalefet etmemesi amaçlanmıştır. Levy'e göre; "üst düzey ulema, yönetici sınıfın 'Devletin çıkarı geleneksel değerlerin muhafazasından önde gelir' görüşü gereği alt tabaka ulema ile bütün iplerini koparmıştır. Bundan böyle ulema önderleri de en ileri sultanların bile ıslahatlarını desteklemeye hazır olmuştur. " ⁴⁴⁶ Berkes'e göre;

II. Mahmut Şeyhülslâmlığı, hükümet yönetimi ve planlama kurullarının dışında bırakarak, Müslüman olmayan halkların millet örgütlerinin din başkanlığı anlamına benzer bir biçimde, bir çeşit İslâm milletlerinin din görevlisi haline getirmiştir. Sadrazamlık kaldırılınca eskiden iki kazasker aracılığıyla o makama bağlı olan kadılıklar, şeriat mahkemeleri olarak Şeyhülslâmlığa bağlanmıştır. Şeyhülslâmlık, dinsel hukuk genel müdürlüğü diyebileceğimiz bir niteliğe girmiştir. Eski totaliter din-devlet bileşiminde ilk çatlama, ilk ikilenme bu şekilde başlamıştır. ⁴⁴⁷

Ayrıca reformlarda Avrupa'nın teknolojisinin yanında askeri, siyasi ve kültürel alanlarla alâkalı yeniliklerin Osmanlı Devleti'nde benimsenmesi ulemanın geneli

⁴⁴³ Avigdor Levy, a.g.e., s.30.

⁴⁴⁴ Kemal Beydilli, 1999, a.g.m., s.184.

⁴⁴⁵ Şerif Mardin, 1991, a.g.e., s.130.

⁴⁴⁶ Avigdor Levy, a.g.e., ss.30-31.

⁴⁴⁷ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, ss. 174-175.

tarafından hoş karşılanmamış ve kabul görmemiştir. İslâm geleneğine aykırı kılık kıyafet ve aksesuarlar tenkit edilmiştir. Burada ayrıca gözlemleyebileceğimiz bir başka durum da ulema arasında yolsuzlukların, rüşvetin ve haksızlıkların ortaya çıkmasıdır ki, bu durum İslâmi gelenekten kopuşun ve insan unsurundaki bozulmanın bir sonucu olarak değerlendirilebilir. II. Mahmut'un Avrupai tarzdaki yeniliklerine bir muhalefet grup da softa adıyla anılan medrese öğrencileri arasından çıkmıştır. Softa adıyla anılan bu öğrenciler arasında memnuniyetsizlik artmıştır. Bunun sebebi olarak ulema arasında yolsuzlukların ortaya çıkması ve İslâmi gelenekteki bilgilerin değişime uğramasıdır. Aksun'a göre; "Osmanlı çöküşünde âlimler, şeyhler ve onlara tâbi olanların rolü büyüktür. Fatih devrinden sonra, mağlup kavimlerin manen ve siyaseten Türklüğe üstünlüğü, birçok âlimlerin durağanlık taraftarıymışçasına bir yol seçmesi istila devrinden pek az sonra çöküş devrini açmıştır." ⁴⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde hükümdar nezdinde 18. yüzyılın sonunda hız kazanan modernleşme çabalarında devlet kurumlarının kendi içinde benimsenmesi mümkün olacak bir şekilde reform alt yapısı oluşturamadığı gözlenmektedir. II. Mahmut ise ıslahat çalışmalarında ulemanın desteğinin önemli olduğunu anlamış, buna göre politikalar yürütmüştür. Yeniçeri ocağı kaldırılmadan önce Şeyhülislâm önderliğinde bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıya eski kazasker, kadı ve hekimbaşı katılmış, yeni ordunun kurulmasının İslâm hukukuna uygun olduğu kararlaştırılmıştır. Kurulacak yeni ordu ile Müslüman olmayan ülkelere karşı savaşların kazanılması gerektiğinden, dini açıdan da gerekli olduğu sonucuna varılmıştır. Belge daha sonra hükümdar tarafından da onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Yeniçeri ocağının yanında kurulan modern Eşkinci Ocağı'nda askeri imamların görev alacak olması ulemayı memnun etmiştir. ⁴⁴⁹ Yeni ordunun kurulması üzerine çıkan karışıklıklar sonucunda yeniçeri ocağı kaldırılmıştır. İleriki bölümlerde bu konuya ayrıca değinilecektir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra II. Mahmut içinde ulemanın da bulunduğu bir gruba konuşma yapmıştır:

Hüsrana uğratan bu zümrenin yüzünden Devlet-i Aliye'nin müptela olduğu harcamanın noksanlığını tamamlamak için Müslümanların beytülmalıyla kesin ilişkisi olmayan ve divan makamlarında istihdam olunmayan kişilerin geriye bıraktıkları miri ve hazine tarafından korunup zapt olunmaktaydı. Evvela şu hususu kaldıralım. Bundan sonra o gibi muhallefat alınmasın. Diğer mühim adli ve ileri davranışları sizler mütaala ve müzakere ile arz ile

⁴⁴⁸ Ziya Nur Aksun, *İslâm Tarihi*, C. 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 237.

⁴⁴⁹ Avigdor Levy, a.g.e., s.36.

inha ediniz. Ben de tesviyesine müsaade ederim. Her hususta ileri adım atıp meselelere ehemmiyet vermenin zamanıdır. Mülki işlerin tesis ve düzenlenmesine kadar daire-i hümayunda kalınız.⁴⁵⁰

II. Mahmut konuşmasında ulemaya karşı verdiği mesajda kendisine muhalefet etmemelerini, yanında olmalarını istemiştir. Hourani'ye göre; Eski yönetici gruplar ve aileler 18. yüzyılda sahip oldukları eski gücünü kaybetmiş ancak 19. yüzyılda da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra 1830'larda özellikle devletin uzak bölgelerinde yerel âyan ve ulemanın liderliği bir süre daha devam etmiştir. Ulema, köklü bir aristokrasiye sahip olduğundan batı tarzı eğitim modelinin yaygınlaşmasına rağmen, din eğitimi üzerindeki etkinliğini sürdürmüştür.⁴⁵¹ II. Mahmut'un idari alanda yaptıkları yenilikler zaman içerisinde ulemanın eski önemini kaybetmesine neden olmuştur. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra devlet-ulema ilişkilerinde yeni bir dönem başladığı söylenebilir. Devlete muhalif en önemli güç olan yeniçeriliğin kaldırılmasıyla hükümdarın ulemaya olan ihtiyacı azalmaya başlamıştır. Yeni kurulan ordudaki imam sayıları zamanla azaltılmıştır. Üst düzey ulema ise siyaset kurumunu desteklemeye devam etmiştir. Bu işbirliğinde, ulemanın konumu ve mevkiei nedeniyle elde ettiği çıkarlar da etkili olmuştur. Taşranın üst düzey uleması da yenilikleri genel olarak desteklemiştir. Devlet merkezine uzak bir bölge olan Bosna'da yeniçerilerin kaldırılmasına ve ıslahatlara karşı çıkmıştır. Ancak Bosna müftüsü Şerifzade Mustafa Efendi ve ulemanın çabaları sayesinde halk yatıştırılmıştır.⁴⁵² Berkes'e göre;

II. Mahmut'un merkeziyetçi bir mutlakiyet monarşisi kurmakta ulemanın desteğini alması etkili olmuştur. Hükümetin idaredeki, hukuk alanındaki, eğitim alanındaki yenilik girişimleri ulemanın yetkilerinin önüne geçmiştir. Ulema ve medresenin alanı daralmaya başlamıştır. Ulemaya karşı siyaset kurumu alanında II. Mahmut'un olumsuz bir tutum takınmaya başladığını gösteren olaylar çoktur. Ulemaya yalnız din işleriyle uğraşmalarını, hükümet işlerinin yalnız padişahın mutlak yetkisine ait bir alanda olduğunu bu eylemleriyle belli etmiştir. Örneğin, düşünülen vergiler, medrese softalarının askere alınması, din kurumunun iznini almadan haciz ve müsaderelere girişilmesi, vakıf işlerini ele alması, Frenk adetlerine karşı aşırı ilgi göstermesi gibi konularda Şeyhülislâmın verdiği bir muhtırayı

⁴⁵⁰ Ahmet Rasim, Osmanlı Tarihi, Emir Basın Yayın Şirketi, İstanbul, C. 6, s.2009.

⁴⁵¹ Albert Hourani, Philip S. Khoury and Mary C. Wilson The Modern Middle East, University of California Press Berkeley and Los Angeles, California, 1993, s. 101.

⁴⁵² Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, ss.43-45.

yırtarak bu gibi işlerin yalnız hükümdar yetkilerine ait olduğunu belirtmiştir.⁴⁵³

Ulema sınıfındaki bozulmalar ve aksaklıklara bakacak olursak, klasik dönemin sonlarına doğru ilk sorunların çıktığı görülmektedir. Bu konuda pek çok Osmanlı hükümdarı ferman, hüküm gibi belgeler yayımlayarak sorunu çözmeye çalışmışlardır. 16. yüzyılda başlayan ulema'daki ıslah çalışmaları 18. ve 19. yüzyıllarda da devam etmiştir. 18. yüzyıl hükümdarlarından III. Ahmet ve I. Mahmut fermanlar çıkarmışlardır. Ancak bu fermanların uygulanmasında başarılı olunamamıştır. Genel olarak II. Mehmet ve I. Süleyman dönemlerinin örnek alınması gerektiğini savunan 16. ve 17. yüzyıl fermanlarıyla benzer özellikler taşımıştır. Batı tarzı yeniliklerde önemli bir hükümdar olan III. Selim de ulema ile ilgili ıslahat çalışmaları yapmıştır. Kazasker Hamidizade'ye ve daha sonra Şeyhülislâm Dürrişâde Mehmed Ârif Efendi'ye hitaben çıkardığı fermanlarda kadılık kurumundaki aksaklıklara ve alınması gereken önlemlere dikkat çekmiştir. Bu dönemde de ulema adına bir yenilik yoktur. Ancak II. Mahmut döneminden itibaren, ulemanın devletin merkezi bürokrasisiyle olan ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulması hem devlet hem ulema için önemli bir farklılık yaratmıştır. Ulemanın merkeze karşı kısmi özerk yapısında önemli bir yer tutan vakıflar artık devletin kontrolüne aktarılmıştır. Bundan vakıf gelirlerine dayalı olarak öğrenci yetiştiren medreseler ve ulema da olumsuz olarak etkilenmiştir.⁴⁵⁴ II. Mahmut döneminden itibaren ulema ve medreselerle ilgili yeni bir çalışmanın yapılmadığı, bunun yerine Batı tarzı eğitim modellerinin Osmanlı Devleti'ne getirildiği görülmektedir.

Osmanlı Devletinde yenileşme hareketleri neticesinde Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra klasik kurumlar yerini Batı tarzında kurulan kurumlara bırakmaya başlamışlardır. Böylelikle başta Şeyhülislâm olmak üzere üst düzey ulemanın devletin ilk dönemlerindeki konumu değerini kaybetmeye başlamıştır. Ulemayı tek bir çatı altında toplayarak kendisine bağlamayı düşünen II. Mahmut'un kurduğu evkaf müdürlüğüyle dini alanda yapılacak harcamalar ve ulemanın ekonomisinde önemli yer tutan vakıflar da kontrol altına alınmıştır. Buna bağlı olarak ulemanın siyaset kurumu ile olan ilişkisinde ulemaya duyulan ihtiyaç azalmaya başlamıştır. İpşirli'ye göre; Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme çalışmalarında genel kanıların aksine ulemanın desteği söz konusudur. Ulemanın, özellikle üst düzey ulemanın yenilikleri desteklemesi, yıllardır süren bir

⁴⁵³ Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., ss. 176-177.

⁴⁵⁴ Mehmet İpşirli, 2000, a.g.m., s.144.

gelenegin devamı şeklinde düşünölmelidir. Zira Osmanlı'nın Batı tarzı yenilikleri kullanmaya başlamasından itibaren yapılacak olan ıslahat çalışmalarında düşöncelerini layihalar yazarak belirten pek çok âlim vardır. Bu kişiler arasında matbaanın Osmanlı Devleti'nde kullanılması için fetva veren Yenişehirli Abdullah Efendi, III. Selim'in yeniliklerini destekleyen Tatarcık Abdullah Efendi, Velizade Mehmet Emin Efendi, Salihzade Ahmet Esad Efendi gibi üst düzey ulema yer almıştır. Ulemanın yenilikleri meşrulaştırıcı fetvalarına II. Mahmut döneminde daha çok ihtiyaç duyulmuştur. II. Mahmut'un yaptığı esaslı modernleşme çalışmalarını meşru göstermek isteyen dönemin üst düzey uleması yeniliklerin İslâma uygun olduğu hakkında fetvalar vermişlerdir. Şeyhülislamlardan Kadızâde Mehmed Tâhir Efendi ile Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi ve Rumeli Kazaskeri Esad Efendi 19. yüzyılın modernleşme hareketlerinin meşrulaştırılmasında önemli rol üstlenen ulemaandır.⁴⁵⁵

Osmanlı Devletinde muhalefetin şekillenmesinde Orta Asya'dan gelen gelenekler ile İslâm'ın siyasi anlayışı etkili olmuştur. Kur'an-ı Kerim'de devlete ya da hükümdara karşı muhalefetin dayanakları açıklanmıştır. Özellikle İslâm'ın ilk dönemlerindeki dört halifenin hilafeti sırasında muhalefet olgusu önemli yer tutarken sonraki dönemlerde ulemanın da devlet memuru statüsüne getirilmesiyle muhalefete hoş bakılmamıştır. Osmanlı Devleti'nde günümüz anlamıyla muhalefet, meşrutiyet dönemiyle başlamışsa da bunun kaynağı II. Mahmut döneminde yapılan yeniliklere dayanmaktadır. II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağının kaldırılmasına kadar olan süreçte ulemanın baskın bir gücü vardır. Dönemin dinamiklerini iyi kavrayan hükümdar, kendisine muhalefet eden ya da edebilecek olan ulemayı devlet merkezinden uzaklaştırmıştır. Bunun yerine kendisine destek olacak ulemayı üst düzey mertebelere yerleştirmiştir. Yeniçerilerin kaldırılmasından sonraysa devletin merkezi gücünü arttıran politikalar izleyerek askeri sınıfı ve ulemayı ikinci plana atmayı başarmıştır.

Osmanlı Devleti'nde patrimonyal yapıya kısmen müdahale etmeyi başarabilen ulema, bu işlevini İslâmi geleneklerin aktarılmasına borçludur. İslâmi geleneklerin koruyucusu ve aktarıcısı olan ulema kendi içinde pek çok farklı görev ve rütbeyi barındırmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar önemli bir grup olan ulema sınıfı üyelerinin aralarındaki farklılıklara rağmen geleneksel ve meşru bir muhalif yapıyı oluşturdukları görölmektedir. Üst düzey ulema ile alt düzey ulema olarak tabir

⁴⁵⁵ Mehmet İpşirli, 2000, a.g.m., s.144.

edilen en başta medrese öğrencilerinin yer aldığı farklı derecelere sahip ulema arasında görüş ayrılıklarının olması olağan kabul edilmelidir. Aynı sınıfa ait bu iki grubun görev yaptıkları yerler, devlet merkezi ile olan ilişkileri, ekonomik durumları, statüleri vb. farklı olduğu için devlete ve dini dair yorumlara bakış açıları da farklı olmuştur. Ulemanın din kavramından gelen ayrıcalıklı konumu vesilesiyle toplumun diğer grupları da (asker, esnaf, tüccar) ulemanın desteğini almaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme çalışmalarıyla birlikte Batı devletleri ile daha yakın temaslar kurulmaya başlanmıştır. Bu dönemde Batı devletlerinde olduğu gibi halkın devlet tarafından yönlendirilmesini sağlayacak bir basın yayın organına ihtiyaç durulmuştur. Zira Osmanlı'da halk kahvehanelerde, pazarlarda gündemden haberdar oluyor ya da aşağıda görüleceği üzere gölge oyunlarında bazı eleştiriler dile getiriliyordu. Ortaylı'ya göre;

19. yüzyılda yer yer galiz sözlerle dolu, ama masum bir gölge oyunu haline dönüşen Karagöz geçen yüzyıllarda Osmanlı kültürünün en çarpıcı hiciv örneklerini çıkarmıştır. Layık olmadığı göreve atanan devlet adamlarından, yöneticilerin yolsuzluklarına kadar bilinen her şey perdede hicvedilirdi. Ortaoyunu ve şenliklerdeki kol oyunları da bu görevi görürdü. 19. yüzyılın Osmanlı devleti, ideolojisini ve icraatını hem tebaya hem de dış ülkelere anlatmak ve kabul ettirmek için bütün modern devletler gibi bir basın organına ihtiyaç duydu.⁴⁵⁶

Reformcu hükümdar II. Mahmut'un yaptığı yeniliklerde toplumu bilgilendirmek istemesinin nedeni, toplumun reformları benimsemesi için gerekli olan doğru bilgi kaynağına ulaşmasını istemesiyle yakından alakalı idi. Bu da o dönemde yaygınlaşmaya başlayan gazeteler aracılığıyla sağlanabilirdi. Devletin kontrolündeki resmi bir gazete, ulemanın da gazetenin yayın-basım işlerinde yer almasıyla meşru bir karaktere bürünmüştür. Yazıcı'ya göre; II. Mahmut'un gazeteye izin vermesi, muhtemelen merkeziyetçilik ve reformculuk gibi iki önemli siyaseti benimsemiş olmasından, Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla (1829) sonuçlanan savaş süresince devletin kendi görüşlerini Batı ülkelerine ve kendi kamuoyuna anlatmada yaşadığı sıkıntılardan ve özellikle Mehmet Ali Paşa'nın çıkardığı gazeteye bir bakıma alternatif olma düşüncesinden kaynaklanmıştır.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ İlber Ortaylı, 1987, a.g.e., ss.152-153.

⁴⁵⁷ Nesimi Yazıcı, 'Takvim-i Vakayi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2010, ss. 490-492.

Haftalık olarak yayınlanan ve Osmanlı Türkçesi dışında Arapça, Ermenice, Farsça, Fransızca ve Rumca dillerinde de yayın yaptığı bilinmektedir. Bu da çok uluslu olan Osmanlı toplumunun farklı kesimlerine devlet tarafından ulaşmak istenmesi ile yakından ilişkilidir. Takvim-i Vekayinin resmi gazete olması nedeniyle gazetede yapılan haberler, makaleler, duyurular gibi çeşitli alanlardaki yazıların devletin resmi görüşleri çerçevesinde şekillendiği söylenebilir.⁴⁵⁸

Osmanlı'da Takvim-i Vekayi gazetesinin çıkarılmasından önce halkın, devlet merkezinde değişiklik, modernleşme çalışmalarındaki gelişmeler, Avrupa'da yaşanan yenilikler gibi çeşitli güncel olaylardan haberdar olması için tek kaynak ulema sınıfının üyeleri idi. Takvim-i Vekayi çıkarıldıktan sonra dahi gazetenin, geniş sınırlara sahip ülkenin her noktasına ulaşmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca toplumda okuma-yazma bilen kişilerin az olması ulemanın bir süre daha kamuoyu oluşturmada önemli rol oynadığını göstermektedir.

Berkes'e göre, Takvim-i Vekayi gazetesinde genel olarak şu konulara yer verilmiştir: Padişahın seyahat ve ziyaretleri, nişan verilme törenleri, Asakir-i Mansure'deki gelişmeler, askerlik eğitimi, donanımı, top ve tüfek yapımı, Avrupa'ya gemiler ısmarlanması, ordu tayinleri, çeşitli bölgelerdeki paşa isyanlarının bastırılması, piyasa fiyatları, Avrupa basınında Türkiye ile ilgili haber ve yazıları çevirileri, Avrupa'da bilim ve teknik yeniliklerle ilgili havadisler.⁴⁵⁹

II. Mahmut döneminde, Eşkinici ve Segban-ı Cedid Ocaklarının kurulması, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun kurulması önemli askeri yeniliklerdir. Müsadere sisteminin kaldırılması ile özel mülkiyetlerde artış yaşanmaya başlamıştır. Posta teşkilatının kurulması, pasaport uygulaması, nüfus sayımının yapılması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, askeri okulların açılması, tercüme odasının açılması, karantina uygulamasının yapılması, sosyal, toplumsal ve kültürel alanlarda Batı tarzı yeniliklerin yerleşmeye başladığını göstermektedir.

Yenilikler yapılırken ulemanın görüşlerinden de yararlanılmıştır. Üst düzey ulemanın dini nedenlerden kaynaklanan bir bakış açısıyla değil, iktidarla olan ilişkisi ve konumundan dolayı yenilikleri desteklediği görülmektedir. Bunun dışında bazı üst düzey ulema ve özellikle alt düzey ulemanın birbirinden farklı görevlileri Batı tarzı yeniliklere 'dine aykırı olduğu gerekçesiyle' muhalefet etmişlerdir.

⁴⁵⁸ <https://turkdiliblog.files.wordpress.com/2016/03/gazete-tc3bcrleri.pdf> Erişim Tarihi: 07.02.2019

⁴⁵⁹ Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., s. 200.

Tablo 1.7. II. Mahmut Dönemi Şeyhülislam ve Sadrazamlar

ŞEYHÜLİSLAMLAR			SADRAZAMLAR		
ADI	LAKABI	GÖREV YAPTIĞI YILLAR	ADI	LAKABI	GÖREV YAPTIĞI YILLAR
Mehmet Arif Efendi	Arapzade	1808-1808	Mustafa Paşa	Ruşçuklu, Bayraktar	1807-1808
Mehmet Esad Efendi	Salihzade	1808-1808	Memiş Paşa	Arnavut	1808-1809
Esseyid Abdullah Efendi	Dürrizade	1808-1810	Yusuf Ziya Paşa		1809-1811
Ömer Hulusi Efendi	Samanizade	1810-1812	Ahmet Paşa	Trabzonlu	1811-1812
Esseyid Abdullah Efendi	Dürrizade	1812-1814	Hurşit Paşa	Gürcü	1812-1814
Esseyit Mehmet Zeynelahidin Ef.		1814-1817	Mehmet Emin Rauf Paşa		1814-1817
Mustafa Asım Efendi	Mekkizade	1817-1818	Derviş Mehmet Paşa		1817-1819
Halil Efendi	Elhac	1818-1820	Seyyit Ali Paşa	Ispartalı	1819-1820
Esseyit Ahdülvehhab Ef	Yasincizade	1820-1822	Ali Paşa	Benderli	1820-1822
Ahmet Reşit Efendi	Sıtkızade	1822-1823	Salih Paşa	Elhac	1822-1822
Mustafa Asım Efendi	Mekkizade	1823-1825	Abdullah Paşa		1822-1823
Mehmet Tahir Efendi	Kadızade	1825-1827	Ali Paşa	Silahtar	1823-1824
Esseyit Ahdülvehhab Efendi	Yasincizade	1827-1832	Mehmet Sait Galip Paşa		1824-1828
Mustafa Asım Efendi	Mekkizade	1832-1845	Selim Mehmet Paşa		1828-1828
			İzzet Mehmet Paşa	Darendeli	1828-1832
			Reşit Mehmet Paşa	Gürcü	1832-1838
			Mehmet Emin Rauf Paşa		1838-1839

Kaynak: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi 5. Cilt Nizam-ı Cedid Ve Tanzimat Devirleri (1789 - 1856)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.165.

3.5.2. Osmanlı Devleti'nin Esnafla Olan İlişkisi

Küçük sermaye ve zanaat sahibi anlamlarına gelen ⁴⁶⁰ esnaflık mesleğinin oluşumu çok eski tarihlere dayanmaktadır. Zamanla artan insan ilişkileri sonucunda ticaret hareketleri başlamıştır. Bir merkezde bulunmayan ya da az üretilen ürünün başka bölgelerden taşınması ile ilk ticaret faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır. Esnaflar, sahip oldukları mal varlığı ve yaptıkları ticaretle devletlerin ticari ve sosyal yapısında önemli bir yapıyı oluşturmuşlardır. Osmanlı Devleti'ndeki esnaflar için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Esnaflar, devletin kuruluşundan son dönemlerine kadar farklı dönüşümler geçirmiştir. Bu bölümde özellikle klasik dönemden 19. yüzyıla kadar olan süreçteki devlet-esnaf ilişkisine geniş bir perspektiften bakılması amaçlanmaktadır. İnalıcık'ın Kınalızade'den aktardığına göre;

Bazı otoriteler servet edinmeye yönelik faaliyeti üç sektörle sınırlamışlardır: ticaret, zanaat ve tarım. Buna karşılık ulemanın bir bölümü emareti (beyliği, siyasi –askeri gücü) de ekleyerek dört sektörden söz ederler. Dini ve ahlâki açıdan bunlardan hangisinin en iyi olduğu konusunda bir görüş birliği yoktur. İmam Şafi'î'ye göre, bizzat Hazreti Muhammet'in asıl mesleği olduğundan, ticaretin en üstün sayılması gerekir. Buna karşılık Maverdi, en yüksek mertebeye tarımı yerleştirmiştir. Daha sonraki bir kısım otoriteler ise, ticari faaliyetin bünyesini istila eden sayısız kanun dışı uygulama sonucu servetlerin lekeli olduğu; dolayısıyla ticarete kıyasla tarıma öncelik verilmesinin doğru olduğu görüşündedirler. İktisadi faaliyetler üç kategoriye ayrılır: âlâ, evsat ve edna. Ulemanın, devlet görevlilerinin ve askerlerin uğraşları, sırasıyla akıl, belâgat ve cesaret gibi manevi değerlere dayandığından asil meslekleri oluştururlar. Sonrasında ise esnaflık gelirdi.

⁴⁶¹

İlk İslâm devletlerinden sonra Selçuklular Devleti'nde de esnaflık kurumunun var olduğu bilinmektedir. Osmanlı'nın kuruluş döneminde dericilikle uğraşan esnafın devlete karşı kısmi bir özerklik içinde hareket edebilmesini sağlayan bazı haklar elde ettikleri ve bununla övündükleri bilinmektedir. ⁴⁶² Osmanlı Devleti'nde diğer pek çok alanda olduğu gibi esnaflık kurumu da kendinden önceki geleneklerin bir devamı olarak yeniden şekillenmiştir. Kal'a'ya göre; "Her mesleğin bir piri vardır. Meselâ Hz. Adem çiftçilerin, Hz. İdris terzilerin, Hz. Yusuf saatçilerin, Hz. Davud demirci ve zırhçıların, Hz. Lokman

⁴⁶⁰ http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=ESNAF Erişim Tarihi: 01.04. 2019

⁴⁶¹ Halil İnalıcık, 1994, a.g.e., ss.81-82.

⁴⁶² Selahattin Bayram, 'Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilâtı ve Esnaf Loncaları', *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, ss. 96-97.

hekimlerin, Hz. Muhammed tacirlerin, Selman-ı Fârisi berberlerin, Ahi Evran ise debbâğ esnafının piri sayılırdı." ⁴⁶³

Ahilik Teşkilatı, kökü 13. yüzyıla kadar uzanan ve zanaat işletmelerinin temelini oluşturan dini ve ekonomik bir kurumdur. Ekonomik anlamda temel işlevi, üretici ile tüketici arasındaki dengeyi korumak ve devlet ile halk arasındaki köprü olmaktır. ⁴⁶⁴ Karpāt'a göre; " esnaf ve zanaatkârlardan oluşan ahlâki örgütlenmeler biçiminde çoğu Anadolu kasabasına yayılmış olan Ahiler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır. " ⁴⁶⁵ Ahi teşkilatı Anadolu'da siyasi birliğin olmadığı ve Moğol saldırılarından dolayı karışıklıkların yaşandığı 13. yüzyılın ikinci yarısında Ankara'nın yönetiminde yer almışlar, "din" kavramının etken olduğu anlayışla İslâmiyet'in yayılmasında da etkili olmuşlardır. Devlet faktörünün olmadığı bir dönemde ahilerin üstlendiği siyasal rol, Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde kendilerine itibar edilmesini sağlamıştır.

Ankara'nın Osmanlı Devleti tarafından alınış tarihi olan H. 762 (M. 1360-61) tarihinden sonra artık Ahilerin namına pek rastlanmamaktadır. Ancak bu Ahilerin siyasi önemi kalmadığı şeklinde anlaşılmamalıdır. ⁴⁶⁶ Ahilerin siyasi hayattan çekilmesiyle, ahilik teşkilatının zihniyeti Osmanlı topraklarında yaşayan esnaf ve loncalar aracılığıyla sürmeye devam etmiştir. Bu örnek, sosyal ve ekonomik alanlarda değişimler yaşansa da zihniyetin varlığını devam ettirdiğini göstermektedir. ⁴⁶⁷ Ahilik kurumunda esnafların ihtiyaçları için kullanılması amacıyla ortak bir bütçe oluşturulmuştur. Bu şekilde, esnafların sosyal güvenlikleri sağlanmış, yardıma ihtiyacı olanlara yardım edilmiştir. Esnaf için gerekli olan ürünlerin bir merkezden dağıtılması, oluşabilecek ürün fiyat farklılıklarının esnafı olumsuz yönde etkilememesini sağlamıştır.

Ahiler, sahip oldukları teşkilatları ve ekonomik güçleriyle toplumun dikkate alınan gruplarından birisi olarak varlığını sürdürmüştür. Devletin ilerleyen süreçlerinde yapılan ekonomik faaliyete göre esnafların kendi içlerinde farklı alanlarda üretim yapması, ürünün miktarı ve çeşidi gibi konularda birbirinden ayrılması nedeniyle ahilik sisteminin devamı niteliğinde teşkilatlı birlikler olan loncalar oluşturulmaya başlanmıştır. ⁴⁶⁸

⁴⁶³ Ahmet Kal'a, 'Esnaf', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul, 1995, s. 423.

⁴⁶⁴ Vehbi İmamoğlu; Gözde Bayraktar, Osmanlı Şehir Hayatında Esnaf Birlikleri, *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Türkiye Yazarlar Birliği, Ankara, 2015, s.369.

⁴⁶⁵ Kemal Karpāt, 2007, a.g.e., s. 40.

⁴⁶⁶ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976, s. 216.

⁴⁶⁷ Sabri Fehmi Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul, 1991, s.34.

⁴⁶⁸ Selahattin Bayram, a.g.m., s. 102.

Lonca, aynı bölgede yaşayan esnaf ve zanaatkârların örgütlenerek kurduğu meslek organizasyonuna verilen isimdir. Loncalar bir meslek örgütlenmesi olarak özellikle Ortaçağ'da üretim ve işgücünün düzenlenmesinde önemli görevler üstlenmiştir. Lonca, Osmanlı Devleti'nde de kent esnafının ve küçük çaplı üretim yapan zanaatkârların örgütlenme biçimiydi. Temelini Ahilik'ten alan Osmanlı lonca düzeni 15. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır.⁴⁶⁹

Sanat, ticaret, tarım ve sonrasında sanayiye dayalı ürünlerin üretimini yapan esnaflar, devlet içindeki ekonomik faaliyetlerde aktif olarak çalışmışlardır. Toplumsal dayanışma, birlik ve beraberliğin sağlanmasındaki rolleri, ekonomik güçleri, reyanın esnafa olan bakış açısına göre; düşüncelerine itibar edilmeleri gibi nedenlerle esnafların, Osmanlı Devleti'nin yapılanmasında kısmi bir özerkliğe sahip oldukları söylenebilir. Özellikle devlet merkezi olan İstanbul ve yakın civardaki eyaletler haricindeki bölgelerde bu kısmi özerklik daha çok hissedilmiştir. Şeriatî'ye göre; " sınıf; bir şehirde, başkentte ve büyük şehirlerde başka bir sınıf teşkil olduğu zaman oluşmaz; bilakis toplumda baştanbaşa, daha kapsamlı bir şekilde böyle bir olgunun meydana gelip yayılmasıyla birlikte oluşur. "⁴⁷⁰ Esnafların bir grup olarak teşkil etmeleri yapısal özelliklerinden kaynaklanmıştır.

II. Mehmet döneminde devlet idaresinde yapılan yenilikler, Osmanlı Devleti'nin toprak sistemi ve işleyişinde temel bazı kuralların yerleşmesine neden olmuştur. Karpat'a göre kanunname; merkezi otoritenin taşra teşkilatı ve beylerle olan ilişkisini düzenlemenin yanında devletin batı etkisine girmeden önceki idari teşkilatlanmasının temelini de oluşturmuştur. II. Mehmet'in Bizans Kanunlarından da etkilenecek oluşturduğu bu sistemle devletin uzak bölgelerindeki beyler bürokrasiye dâhil edilmiş, Osmanlı topraklarının tarımsal ve ticari hayattaki yeri ve paylaşımı sert kurallara tabi tutulmuştur. Uzaklıkları dolayısıyla kendi bölgelerinde bir nevi yarı özerk durumunda bulunan beyler bu sistemle taşradaki bürokratik yapılanmanın bir memuru haline getirilmiştir. Çoğunluğu beylerden oluşan erken Osmanlı soyluları genellikle Türk-Müslüman kökenliydi. Bunlar on beşinci yüzyılda siyasal güçlerini yitirmişler ama topraklarını ve kırsal kesimdeki toplumsal konumlarını korumuşlardır. Ancak tahta sadık geniş bir bürokratlar kadrosu, onların karar alma pozisyonlarına doğrudan katılmalarını engellemiştir. Ayrıca toprakların güvenliğinin sağlanmasından sorumlu olan tımarlı sipahinin devletin topraklarında

⁴⁶⁹ Ahmet Kal'a, a.g.m., s.212.

⁴⁷⁰ Ali Şeriatî, *Ayдын*, (Çev. İbrahim Ağacan), Dünya Yayıncılık, s.16.

hükümdarın inisiyatifinde olması, sipahinin bulunduğu topraklarda kalıcı olmadığını göstermektedir. Bu sistemle çiftçilerin yaptığı üretimin sekteye uğramadan sürmesi, devletin topraklarının korunması amaçlanmıştır.⁴⁷¹ II. Murat ve özellikle II. Mehmet dönemlerinde devletin idari yapılanmasında önemli değişikliklerin yapılmasıyla ortaya çıkan kanunname, Osmanlı Devleti'nde batılılaşmanın da etkisiyle yeni kurumların devlet ve toplum hayatına girdiği on dokuzuncu yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Kanunname şariat kurallarından ziyade merkezi hükümetin taşra bölgelerinde yer alan beyler, toprağa ait temel kuralları belirli bir bürokrasi içinde hükümdara bağlamak için meydana getirilmiş olan kanunlar bütünü olarak nitelendirilebilir. İnalçık'a göre; "tarımsal arazi üzerinde devlet-mülkiyeti, Osmanlıların icat ettiği bir şey değildi. İslâm hukukunda toprak mülkiyeti, son tahlilde, fetih kavramına ve İslâm cemaatinin (umma, ümmet) tümüyle Allah'ın vekilleri olmaktan gelen hakkına dayanıyordu. " ⁴⁷² Karpas'a göre;

Yüzyıllardan beri Ortadoğu toplumları spesifik rol, statü ve fonksiyonlar üstlenmiş dört temel tabakadan oluşmaktadır. Din adamlarını, yazarları ve hesap adamlarını içine alan Kalemîye ile askerlerden oluşan seyfiye, kültür, din ve geleneğin sürdürülmesi ve iletilmesiyle, toprakların korunmasından sorumluydu. Tüccarlar ve zanaatkârlar malların üretimi ve mübadelesinden, köylü ve çiftçilerden oluşan dördüncü tabaka ise yiyecek sağlamaktan sorumluydu. Temelde ilk iki grubun oluşturduğu siyasal sistemin temel sorumluluğu, herkesin kendi grubu içindeki yerini korumasını ve grup fonksiyonlarını yerine getirmesini sağlamaktı. ⁴⁷³

Bütün mülkün sahibi olan hükümdar, devletin çeşitli gruplarının sınıfsal olarak farklı gruplara ayırmasının yanında onların koruyucusu görevini de üstlenmiştir. Devletin kurulduğu 14. yüzyılda Doğu kültürlerinin yanında Batı kültürlerinde de devletler patrimoniyal bir yapıda varlığını sürdürmüşlerdir. O dönemin kendi özel şartları çerçevesinde devletler siyasal yapılarında patrimoniyalizmi benimsemişlerdir. Osmanlı Devleti'nde egemenlik gücü, statü grupları ve toprak mülkiyeti hükümdarın şahsında bütünleşmiştir. ⁴⁷⁴ Kendine bağlı bir kul ordusu olarak nitelendirilen yeniçeri ocağının kurulması ve ulemanın devletin bürokratik kademelerinde yükselerek kariyer yapmasının önünün açılması devletin merkez teşkilatını güçlendirmeye yönelik olarak yapılan çalışmalardır. İnalçık'a göre; "Osmanlı devletinde, önceki Ortadoğu devletlerinde olduğu

⁴⁷¹ Kemal Karpas, 2007, a.g.e., s. 35.

⁴⁷² Halil İnalçık, 1994, a.g.e., s.145.

⁴⁷³ Kemal Karpas, 2007, a.g.e., s.24.

⁴⁷⁴ Halil İnalçık, 2011, a.g.e., s.2.

gibi bütün toplum katmanları, bütün zenginlik kaynakları, hükümdarın gücünü koruma ve artırma yükümlülüğü altındaydı. Bütün siyasi ve sosyal kurumlar, her çeşit ekonomik faaliyet, devlet tarafından düzenleniyordu. " ⁴⁷⁵

Devletin kurulduğu dönemde reayanın büyük bir kısmı tarımla uğraşmıştır. Esnaf birlikleri ise zaman içerisinde kurularak Osmanlı Devleti'nin kültürel işleyişiyle uyumlu bir şekilde teşkilatlanmışlardır. İncalcık'a göre Osmanlı Devleti patrimonyal bir devlet geleneğine sahipti. Bütün gücü kendi elinde toplayan hükümdarlar, ekonomik anlamda toplumsal sınıfların oluşmasında da en belirleyici güç olmuşlardır. Osmanlı patrimonyal sistemi devletin kuruluş ve yükselme dönemlerinde belirli kurallara dayandırılmış ve uygulanmıştır. ⁴⁷⁶ Ancak Osmanlı toplum yapısında kısmi özerkliğe sahip bazı grupların var olması nedeniyle tam bir patrimonyalizmden söz edilemez. ⁴⁷⁷ Gerber'e göre; tüccar ve zanaatkârlardan oluşan büyük vakıflar, yalnızca sivil toplum yaratmakla kalmayıp aynı zamanda özerk halk kitlelerini İslâm kenti düşüncesine uyan eylemlerde bulunmaları için teşvik etmişlerdir. ⁴⁷⁸ Halil İncalcık'ın aktardığına göre Sinan Paşa'nın Maarifname'sinde, hükümdara bulunulan tavsiyeler şunlardır: "Ülkedeki tüccarlara iyi davran; her zaman onları kolla; kimsenin onlara zarar vermesine izin verme; kimsenin onların düzenini bozmasına izin verme çünkü onların ticaretiyle memleket zenginleşir ve onların malları sayesinde dünyada ucuzluk yayılır. " ⁴⁷⁹

İncalcık'ın Karl Polanyi'den aktardığına göre; "Osmanlı ekonomisi, piyasa ekonomilerinden farklı olarak arkaik veya geleneksel olarak adlandırılan toplumlardaki ekonomik bütünleşmenin, akrabalık çevresi, hane(halkı), tapınak, ya da devlet gibi kurumlaşmalar aracılığıyla düzenlenmiştir. " Osmanlı Devleti'nde ekonominin belirleyicisi hükümdar olduğu için diğer alanlarda olduğu gibi ekonomik alanda da önemli bir konumda yer almıştır. ⁴⁸⁰ Bayram'ın Mantran'dan aktardığına göre;

Fetih sonrası dağılan Bizans esnaf loncaları yerine, zaten mevcut olan Türk tipi esnaf lonca sistemi, özellikle dini karakteristikleriyle, yerleştirilmiştir. Bu loncalar, Fatih tarafından kurulan yönetimin tamamlayıcılarıdır; bundan da ötesi, padişah geleneksel Bizans loncalarından geriye kalanları da

⁴⁷⁵ Halil İncalcık, 2006, a.g.e., s.83.

⁴⁷⁶ Halil İncalcık, 1994, a.g.m., ss. 6-7.

⁴⁷⁷ Anzavur Demirpolat ve Gürsoy Akça, a.g.m., 2009, s.9.

⁴⁷⁸ Haim Gerber, a.g.e., s. 249.

⁴⁷⁹ Halil İncalcık, 2006, a.g.e., s.84.

⁴⁸⁰ Halil İncalcık 1994, a.g.e., ss. 84-85.

kullanmıştır. Şu halde Fatih, Türklerin kendi yeniliklerini kente götürürken, kendilerinden önce var olanı da tamamen ortadan kaldırmamıştır.⁴⁸¹

İmamoğlu ve Bayraktar'a göre; Osmanlı Devletinde reaya olarak tabir edilen halkın sınıflara ayrılmasında kazanç kaynakları etkili olmuştur. Evliya Çelebi'den aktarılan bilgiye göre on yedinci yüzyılda halk arasında 1100'den fazla alanda farklı alanlarda iş kollarının olduğu görülmektedir. Bunlardan bazıları; esnaf-ı reisân-ı bahr-i sefid (Akdeniz armatörleri), esnaf-ı bezirgân-ı pirinççiyan (pirinç tüccarları), esnaf-ı tüccarân-ı kahveciyan (kahve ithalatçıları), esnaf-ı kârhane-i şem'i asel-i sultâni (beyaz bal mumu üreticileri) olarak örneklendirilebilir.⁴⁸²

Devlet tarafından yapılan ekonomik düzenlemelerde kırsal kesimdeki tarımla uğraşan halkın ya da şehirdeki esnaf grupların beklentileri birbirinden farklı olduğu için aralarında çatışmalar olmuştur. Bu durum devletin gücünü kaybetmesi ve ekonominin bozulduğu dönemlerde belirgin bir hal almıştır. Bu konuda günümüze belgelerle gelen farklı örnekler bulunmaktadır. Ekonominin her alanında olduğu gibi loncalar da devletin sıkı bir denetimine tabi olarak varlığını sürdürmesi beklenmişse de bu tam manasıyla uygulanmamıştır. Arz talep dengesinin gözetildiği bu sistemde devlet yöneticileri talebin artmasını kendi koşulları içinde değerlendirmeyip yeni loncaların açılmasına izin vermiştir. Hükümdarın gücünün azalmasına paralel olarak piyasa denetimini kaybetmesiyle parasal gücü olan esnafların toplumun ekonomik dönüşümünde rol aldığı görülmektedir.⁴⁸³

Osmanlı ekonomik sisteminde esnaf teşkilatlarıyla beraber önemli bir yer tutan diğer bir sistem tımarlardır. Tımar, imparatorluğun başlangıcından beri, özel Osmanlı tipi feodalizmin temeli olmuştur. Tımar, bir sipahiye arazi tahsiliydi; o da bunun karşılığında arazinin genişliğinin ve gelirinin gerektirdiği sayıda silahlı adamlarıyla birlikte şahsen askeri hizmet görmekle yükümlüydü.⁴⁸⁴ Tımar sistemiyle devletin uzak bölgelerindeki toprakların güvenliğinin sağlanmasının yanında tarımsal üretimde süreklilik de sağlanmıştır. Ayrıca tımar sahiplerinin tımarlı sipahi askerlerini yetiştirmesi devleti büyük bir yükten kurtarmıştır. Osmanlı Devleti yöneticileri tımar sistemini devletin her bölgesinde uygulamamıştır. Doğu Anadolu, Bağdat, Basra, Mısır, Yemen, Eflak, Boğdan, Gürcistan ve Kuzeybatı Afrika gibi daha uzak ve merkezden oldukça esnek biçimde

⁴⁸¹ Selahattin Bayram, a.g.m., s. 97.

⁴⁸² Vehbi İmamoğlu ve Gözde Bayraktar, a.g.e., s. 364.

⁴⁸³ Halil İnalcık, 1994, a.g.m., s.16.

⁴⁸⁴ Bernard Lewis, 1993, a.g.e., s.92.

yönetilen bölgelerde, Osmanlılar vergi toplamaya önem vermekle birlikte, var olan toprak düzenlerine çok fazla müdahale etmemişlerdir. ⁴⁸⁵

İnalcık'a göre; "patrimonyal denetimden kaçışlara daha çarpıcı örnekler, değişen ekonomik ve demografik koşulların etkisindeki tarım sektöründe bulunur. "⁴⁸⁶ Loncalar yıllardır devam eden gelenekleriyle kentsel toplumun bel kemiğini oluşturmuşlardır. İnalcık'ın aktardığına göre Weber "hükümdarın patrimonyal olmayan uyruklarını (vergi yükümlüsü üreticiler) ve kolektif sorumluluğu olan birlikleri (loncalar ve köy cemaati) bütünüyle kendisine bağlı patrimonyal gruplara çevirebildiğinde, patrimonyal sistemin sultanizme doğru bir gelişme gösterebileceğini ifade etmiştir. " ⁴⁸⁷

Osmanlı Devleti'ndeki teşkilatlı esnaf birlikleri anlamına gelen loncalar ticaret hayatında da önemli bir konumda yer almışlardır. Loncalar kurulurken hükümdardan berat almak suretiyle devlet bürokrasisine bağlanması amaçlanmıştır. Ancak her loncanın kendi kethüdasının olması, kendi içlerinde alınan kararlarda kısmi özerk bir yapıda olduğunun göstergelerinden birisi olarak görülmelidir. Yeniçeri Ocağı'ndan loncalara kadar neredeyse her grup kethüdalık etrafında örgütlenmiştir. Gruplar arasında kethüdanın o grubun çıkarlarını koruduğu bilinmektedir.⁴⁸⁸ Osmanlı Devleti'ndeki çeşitli toplumsal gruplar kethüdalık ile daha özerk bir yapıya kavuşmuşlardır.

Ayrıca loncalar ahilik adı verilen kendilerine has bir bağ ile bazı tarikatlarla işbirliği içine girerek manevi bir itibar da kazanmışlardır. Hükümdarın tarikatları ve ahileri diğer halk gruplarının içine dâhil etme çabaları sonuçsuz kalmıştır. Tarikatlar kendi düşüncelerini özgür bir biçimde yaşamak istedikleri için geleneksel gruplar içine girmek istememişlerdir. Sonuçta da Şeyh Bedrettin, Şahkulu, Kalenderoğlu gibi toplumun bir kısmının desteklediği dini-toplumsal ayaklanmalar çıkmıştır. ⁴⁸⁹

İnalcık'a göre Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamasında, II. Selim'in tahta çıkmasıyla beraber İstanbul'a gelen ve hükümdara etki eden grupların veziriazamla olan çekişmeleri sonucunda divan-ı hümayun ve ona bağlı divanların tek başına hareket etme kabiliyeti zayıflamaya başlaması etkili olmuştur. Böylelikle idarenin bağımsız kararlar alması kısıtlanmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda devletin temel

⁴⁸⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 2018, s. 4.

⁴⁸⁶ Halil İnalcık, 1994, a.g.m., s. 16.

⁴⁸⁷ Halil İnalcık, a.g.e., 1994, s. 19.

⁴⁸⁸ Mehmet Canatar, 'Kethüda', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.25, Ankara, 2002, ss.333-334.

⁴⁸⁹ Halil İnalcık, 1994, a.g.m., s. 20.

kurum ve kanunlarında geri dönüşü olmayan aksaklıklar yaşanmaya başlanmıştır. Ayrıca, devletin denetimindeki miri toprakların mülk ve vakıf arazi statüsüne geçmesi ekonomik-sosyal hayatta esnaf ve loncaların önemini arttıran nedenlerden birisi olmuştur.⁴⁹⁰

16. yüzyılın ikinci yarısında medrese öğrencilerin hareketliliklerinin ve Celali isyanlarının ekonomik ve toplumsal sorunlara neden olduğu bilinmektedir. Esnaf da bu kargaşa döneminden olumsuz yönde etkilenmiştir. Çoğu kez esnafların malları yağmalanmış, ekonomik durumdaki çalkantılarla mücadele edilmek zorunda kalınmıştır. Taşrada yaşayan halkın çoğunluğunu oluşturan köylülerin dikey hareketliliğinde tercih edebilecekleri seçenekler arasında askeriye ve ulemadan sonra üçüncü olarak tüccarlık mesleği gelmiştir.

Koç'a göre; mümkün olduğu takdirde kentlere yerleşerek, küçük tarım işletmeciliği, zanaat ve küçük ticaretle uğraşarak yapılacak geçiş daha sık görüleniydi, bu da ancak Celali kargaşasından sonra ve taşradaki kontrol mekanizmasının büyük ölçüde ortadan kalktığı 17. yüzyılın ortalarından itibaren mümkün olacaktı.⁴⁹¹ Esnaf teşkilatı; 18. yüzyılda çağın gereksinimlerine uyarak hızlı bir dönüşüm sürecine girmişlerdir. Eснаfların artan sermaye ile farklı alanlarda yatırımlar yapması ülke içindeki ticari faaliyetlerin çeşitliliği arttırmıştır. Eснаfin artan sermayesi sayesinde mal varlığı da artmaya başlamıştır.⁴⁹² Eснаf örgütlerinin devletin kuruluşundan itibaren gelen kısmi özerkliğe sahip olması geleneği devletin zayıflamaya başlamasıyla daha çok görünür hale gelmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin azalması toprağa dayalı ekonomik sistemdeki bürokratik yapılanmanın da yeni bir dönüşüm geçirmesine neden olmuştur. Karpat'a göre; "devlet artık askeri-siyasal örgütlenmeyle sosyal ve ekonomik sistemlerin birbiriyle uyum içinde hareket ettiği tımar sisteminin altın çağı boyunca yaptığı gibi, toprağı doğrudan işlemek ve idare etmekten çok, nakit gelirler elde etmekle ilgileniyordu."⁴⁹³ Bu durum tımar sisteminin bozulmasına, toprakların açık arttırma usulüyle kiralınmasına ve reayanın ekonomik durumunun daha çok bozulmasına yol açmıştır. Güçlenen esnafların siyasal hayata muhalefetin örneklerinden birini Kemal Karpat şu şekilde örneklendirmiştir:

⁴⁹⁰ Halil İnalçık, 1994, a.g.e., s.58-59.

⁴⁹¹ Yunus Koç, 'Osmanlıda Celali İsyânlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum', *Bilig*, 2005, S. 35, s. 240.

⁴⁹² İbrahim Güler, 'XVIII. Yüzyılda Osmanlı Eснаf Ve Zanaatkârları Ve Sorunları Üzerine Gözlemler', *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2000, s. 145.

⁴⁹³ Kemal Karpat, 2007, a.g.e., s.44.

Osmanlı devlet yapısını modernleştirmek amacıyla olan İbrahim Paşa, ileri görüşlü bir devlet adamı idi. Osmanlı İmparatorluğunda matbaanın yerleşmesi için çok uğraşmıştır. Patrona Halil isyanının ilgi çekici yanı, kökleri İstanbul'daki esnaf loncalarına dayanan ve İbrahim Paşa'nın reformlarına son veren bu hareketin ideolojisi bu yenilikleri İbrahim Paşa'nın Haliç'te yeni bir Versay kurma çabası şeklinde ele almasıdır.⁴⁹⁴

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan esnaflıkla ilgili düzenlemelerin yapıldığı 19. yüzyıla kadar devletin esnafla olan ilişkisinin farklı aşamalardan geçtiği söylenebilir. İlk dönem olarak adlandırılan devletin klasik dönemine kadar olan süreçteki ihtisap kanunlarında kendilerinden önceki gelen gelenekler uygulanmıştır. Esnaf loncaları, vakıflarıyla beraber bulundukları bölgelerde önemli bir yapı teşkil etmişlerdir. Ayrıca Fatih Kanunnamesinde görüldüğü üzere, üretimin halkın ihtiyaçları için yeterli düzeyde olması ile ürünlerin fiyatlarının belirlenmesinde belirli standartlar getirilmiştir. Bu dönemde şehirdeki esnaflara büyük önem veren devlet, esnaflara bazı haklar vermiş, iktisadi alandaki varlığını esnaflar aracılığıyla sağlamak istemiştir. İkinci aşama toplumsal karışıklıkların yaşandığı 16. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Bu dönemdeki esnaflar, teşkilatlanmasına devam etmiş ve devlet tarafından kendisine tanınan haklara dayanarak kendi birliklerine ait esnaf nizamnameleri oluşturmaya çalışmışlardır. Üçüncü ve son aşamada ise, esnaflar teşkilatlanmalarını hızlandırmışlardır. Kefalet ve ruhsat sistemine geçmişler, kendilerine tanınan haklarla kendi aralarında daha sistematik bir yapı oluşturmak istemişlerdir. 16. yüzyılın sonlarında gedik hakkına sahip olmuşlardır. Esnaf tekellerinin kendilerine ait grupların haklarını koruması daha serbest hareket etmelerini sağlamıştır.⁴⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin esnaf ile ilişkilerinde, esnafların teşkilatlı birlikler oluşturmasıyla toplumun ekonomik ihtiyaçlarını karşılamasının yanında kısmi bir özerkliğe sahip olmaları siyasa-toplum hayatını olumlu yönde etkilemiştir. Tarım dışında çalışan reayanın şehirli ve ticaret yapan kesimini oluşturan esnaflar, mesleğe girmede ve dükkân açmada teşkilat içindeki kurallara bağlı olarak hareket etmişlerdir. Esnafların teşkilat kurmalarında hükümdarlar, esnafların merkezi devlete bağlılıklarını arttırmak için diğer sınıflarda olduğu gibi kurallara göre hareket edilmesi için mutlak kanunlar oluşturmuşlardır.

⁴⁹⁴ Şerif Mardin, 1991, a.g.e., s.70.

⁴⁹⁵ Ahmet Kal'a, a.g.m., ss.425-427.

Osmanlı hükümdarları; iaşecilik, fiskalizm ve gelenekçilik ilkeleri doğrultusunda devlet ekonomisine müdahalede bulunmuşlardır. Bunda, esnafların fazla bir servet kazanmalarının engellenmesi, toplumsal sınıfların devlete olan bağlılıklarının kontrol edilmesi, üretilen ürünlerin halkın ihtiyaçlarını karşılaması vb. nedenler etkili olmuştur. Ancak zaman içinde devletin zayıflaması, paraya ihtiyaç duymasıyla esnafların maddi olarak güçlenmesi arasında negatif bir bağlantı söz konusu olmuştur.

Osmanlı'da esnaflar, statüleri nedeniyle toplumsal yapının gelişmesinde rol almışlardır. Reyanın temel ihtiyaçlarının karşılanmasında ve devletin farklı bölgeleri arasında ticaret yapan esnafılık kurumunun önemi yadsınamaz. Esnafların bir arada bulunduğu, satış yaptığı, halkın toplandığı yerler olan pazarlar hiç kuşkusuz güncel konuların da konuşulduğu yerlerin başında gelmektedir. Pazar dışında, çarşılar, bedestenler, arastalar, kapanlar gibi esnaf teşkilatlanmasının farklı bölümlerine ait olan yerler siyasal, toplumsal ve ekonomik olarak önem kazanmışlardır. Mardin'e göre, "Osmanlı Devleti, geleneksel dönemlerde, ancak çok sınırlı ve özel bir yapıya sahip, -çoğu lonca üyelerinden oluşan- Avrupalı burjuvazi ile kıyaslanamayacak bir orta sınıfa sahip olmuştur."⁴⁹⁶

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren devlet merkezinin güçlü olması için ekonomik alanda bazı ilkelere bağlı kalınması gerekli görülmüştür. Bunlar; iaşecilik, gelenekçilik ve fiskalizmdir.

3.5.2.1. Osmanlı Ekonomi Sisteminde İaşecilik, Fiskalizm ve Gelenekçilik

Osmanlı Devleti'nin ekonomik hayatına yön veren 3 temel ilke vardır. Devletin kuruluş döneminde şekillenmeye başlayıp özellikle 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında etkili olan bu ilkeler; iaşecilik, gelenekçilik ve fiskalizmdir. İaşecilik ilkesindeki gaye, ülke içindeki ürünlerin bol olması ve ucuz olarak halka ulaşımının sağlanmasıdır. Genç'e göre bir ürünün halka ulaşmasına giden süreç iki taraflı olarak incelenmelidir. Bunun birincisi üretimi yapan esnafın mallarını yüksek kâr oranı ile satmak istemesidir. Alıcılar ise ürünü kaliteli ve en ucuz fiyattan almak istemişlerdir. İaşe ilkesi, ürünün üreticiden alıcıya ulaşmasında alıcının isteklerini dikkate almıştır. İaşeciliğin uzun süre varlığını

⁴⁹⁶ Şerif Mardin, Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 237.

sürdürmesinde küçük işletmelere bağlı olarak ekonomide verimin düşük olması ve arttırılamaması, ulaşımının zor ve yetersiz olması etkili olmuştur.⁴⁹⁷

İlaşecilik ilkesi ile üretim ve tüketimin denge altında tutulması amaçlanmıştır. Dengenin bozulması halinde oluşabilecek ürün azlığının toplum hayatına olumsuz etkileri olacağından endişe duyulmuştur. Tüketimi arttıracak nitelikteki değişme eğilimleri sürekli olarak kontrol altında tutulmak istenmiştir. Men-i israfat diye bilinen ve amacı lüks tüketimin sınırlandırılmasından ibaret görünen yasaklamaların önemli nedenlerinden birisi budur. Dengenin korunmasında sadece tüketim değil üretim de kontrol altında tutulmak istenmiştir.⁴⁹⁸ Ülke içinde refahın artmasını bol üretime bağlayan bu sistemle sonraki dönemlerde ithalatın serbest bırakılması, ülke ekonomisinde geri dönülemez ekonomik sorunlara yol açmıştır. 16. yüzyılda, Osmanlı Devleti'ne ithal edilen işlenmiş malların büyük bir çoğunluğu Doğu'dan özellikle de Hindistan'dan gelmiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nde ticaretin çok fazla gelişmemesi nedeniyle bu ülkelere bir şey satılamamıştır. Devletin gelir kaynaklarının önemli bir bölümü ithal edilen ürünler için harcanmıştır.⁴⁹⁹ Bu da devlet ekonomisinde bütçenin açık vermesine neden olmuştur.

Genç'e göre; miri adı verilen mülkiyet rejiminde toprak, çiftçilere, babadan oğula geçecek şekilde kiralanmış sayılır; alımı ve satımı devletin sıkı kontrolü altında tutulur, vakfedilmesine ve bağışlanmasına müsaade edilmezdi. Çiftçilerin, zirai üretimi düşürmeye sebep olacak şekilde, toprağı işlemeden tutmalarına yahut terk ederek şehirlere veya başka bölgelere göç etmelerine izin verilmezdi.⁵⁰⁰ Bu durumun, Osmanlı Devlet sisteminde her toplumsal grubun yerinde olması ve kendisinden beklenen görevleri yapması şeklindeki yapılanmanın gereği olduğu söylenebilir.

Osmanlı ekonomisinde yer alan ikinci ilke fiskalizmdi. İncalcık'a göre; Osmanlı rejimi, öncelikle merkezi hazineye mümkün olduğu kadar çok kıymetli maden külçe veya para halinde altın ve gümüş biriktirmeyi amaçlıyordu. Fiskalizm (gelircilik) olarak adlandırılan bu ilke Osmanlı İmparatorluğunun temel ilkeleri arasındaydı.⁵⁰¹ Osmanlı Devleti'nde fiskalizm; gelirleri düşürmeyerek harcamaların azaltılması yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır. Devletin teşkilatlanmasından beri ekonomi sistemine yerleşen fiskalizm,

⁴⁹⁷ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, ss. 41-42.

⁴⁹⁸ Mehmet Genç, 2011, a.g.e., ss. 41-44.

⁴⁹⁹ Mustafa Akdağ, 1946, a.g.m., s.13.

⁵⁰⁰ A.g.e., 2011, s. 43.

⁵⁰¹ Halil İncalcık, 1994, a.g.e., s.81.

devletin ihtiyaçları arttıkça belirgin hale gelmiştir. Miri Mbayaa rejimi, yani devletin ihtiyaç duyduğu ürünlerin, üreticilerden piyasa fiyatının altında satın alınması olarak ifade edilen bu sistem, 18. yüzyıldaki kaybedilen savaşlardan sonra büyük önem kazanmıştır.⁵⁰²

Fiskalizm, Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme dönemlerinde olumlu bir işleve sahip iken coğrafi keşifler ve diğer askeri, siyasi ve toplumsal sorunlardan dolayı bu işlevini kaybetmeye başlamıştır. Coğrafi keşiflerin Osmanlı Devleti'ne bir diğer etkisi tüccarlarla alâkalı olmuştur. İpek yolu ve Baharat yolu gibi doğu ticaret yollarının eski önemini kaybetmesiyle kıtalar arası ticaret yapılma geleneği sona ermiştir. Ve ayrıca 16. yüzyıldan beri süren bir dizi siyasal, ekonomik sorunlarla baş etmeye çalışan devlette, büyük ticaret yollarının işlevini kaybetmesiyle ticaretle uğraşan büyük tüccarlar da esnaflaşmaya başlamıştır. Esnaflaşmadan kasıt, Avrupa lkelerindeki tüccarların kıtalar arası ticaret yaptėı bir dönemde Osmanlı tüccarlarının ticaretleri ülke hatta bazen bölgeler arasında olduğundan dolaydır.⁵⁰³

Osmanlı Devleti'nin ekonomik politikalarında yer etmiş olan üçüncü ve son ilke gelenekçilik yani tradisyonalizmdir. Gelenekçilik, Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatının şekillenmesinde iaşecilik ve gelircilik ilkeleriyle oluşan dengenin korunmasını sağlamak amacıyla oluşturulan bir ilkedir. Var olan dengelerin bozulması durumunda, eski dengeye dönmek için verilen uğraşı, gelenekiliktir. Yani, 'rf-i beldeye uyulması ve teamül-i kadime aykırı iş yapılması' şeklindeki sözün uygulamaya dökülmüş hallerinden birisi; var olan durumun devam ettirilmesi, dengelerin bozulmaması anlamlarında iktisadi hayatta kullanılan gelenekiliktir.⁵⁰⁴ Gelenekçilik ilkesi, var olan geleneği koruma adına devletin ilk dönemlerinde olumlu bir yönde ilerlemiş olsa da diğer iki ilke ile olan bağlınsı nedeniyle, devletin gerileme dönemine girmesiyle bu özelliğini yitirmeye başlamıştır.

Her üç ilke, Osmanlı Devleti'nin iktisadi hayatının şekillenmesinde önemli olmuştur. Klâsik dönemdeki devlet şartlarına uygun olarak bu ilkelerden yararlanılmış, klâsik çağdan sonra da devlet ekonomisindeki varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Sanayi Devriminin Osmanlı Devleti'nde yaratmış olduğu sorunlarda ekonomik sistemin yenidünya düzenine uygun bir şekilde dnştrlememesinde iaşecilik, gelircilik ve

⁵⁰² Mehmet Genç, Reform Sürecinde Devlet ve Ekonomi: Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünde Değişmeler, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, (Der.) Kemal Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 295-296.

⁵⁰³ Sabri Fehmi Ülgener, *Makaleler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, ss.158-159.

⁵⁰⁴ Mehmet Genç, 2004, a.g.e., s.296.

gelenekçilik ilkelerinin doğrudan bir etkisi söz konusu olmuştur. Devlet ekonomisini etkileyen bir diğer faktör ise tımar sistemidir.

Devletin diğer pek çok kurumunda olduğu gibi 16. yüzyıldan itibaren tımar sisteminde bozulmalar başlamıştır. Devletin merkez ordusuna yapılan usulsüz alımlar, tımarlı sipahilerin önemini azaltmaya başlamıştır. Tımar sisteminden iltizama doğru geçişte, iltizam sahiplerinin asker yetiştirmeden hazineye direkt olarak para aktarması sonucunda Osmanlı ekonomisi zamanla olumsuz yönde etkilenmeye başlamıştır. Bunun dışında coğrafi keşiflerin etkisi, uzun süren ve kazanılamayan savaşlar, Avrupa’da yaşanan yeni değişim ve gelişmelerin takip edilmemesi gibi pek çok problem, devletin ekonomisinde geri dönüşü mümkün olmayan sorunlara yol açmıştır.

Amerika kıtasının keşfedilmesinden sonra Aztek, Maya ve İnka Medeniyetlerine ait tonlarca altın ve gümüşün Avrupa’ya getirilmesi, Osmanlı Devleti’nde fiyat pahalılığına neden olmuştur. Bu da Osmanlı hazinesinin açık vermesine karşılık hükümdarın toplumdan aldığı vergileri arttırmasıyla sonuçlanmıştır. Devlet arazilerini belirli ücret karşılığında belirli süreler için kiralayan iltizam sahiplerinin çiftçilerden daha çok ücret talep etmesi, reayanın büyük bir kısmının topraklarını terk ederek devletin merkezi olan İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlere göç etmesine sebep olmuştur. Göç eden reayadan bazıları levent askeri olmuşlardır. Akdağ’a göre;

Türkiye'nin XVI ve XVII. asırdaki iktisadi çöküntüsünü cihan ticareti içinde gözden geçirirken, şu iki noktayı esas olarak almak lazım gelmektedir. Bunun birisi, Amerika'nın keşfinden itibaren, Avrupa'da görülen altın bolluğu ve bundan doğma hayat pahalılığı; buna mukabil, şarkta, yani Hind'de vesair yerlerde, aksine olarak, eşya bolluğu ve altına olan fazla rağbettir. Hakikaten, bu sıralarda, Avrupa bir taraftan süratle kurulmakta olan sanayiinin ihtiyacı için ham madde toplamak üzere, etrafına yayıldığı sırada, Türkiye'ye de nüfuz ederek yerli sanayii şiddetle sarsmağa başladığı gibi, bilhassa gıda maddelerine yüksek fiyatlar verdiğiinden dolayı, memlekette bir de gıda darlığı meydana gelmiştir. Hindistan ve İran ise, hep işlenmiş eşya satarak karşılığında yalnız kıymetli maden alıp gidiyorlardı. Devlet adamları iktisadi darlığı önlemek için, hep bu iki taraflı tazyika karşı tedbirler alıp durmuşlardır.⁵⁰⁵

İngiltere’de yaşanan Sanayi Devriminden sonra Avrupa’da yaşanan sanayiye dayalı yeni ekonomik gelişmeler Osmanlı Devleti’nin ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlı Devleti’ndeki küçük zanaat işletmeleri sanayi devriminin getirdiği az emeğe dayanan hızlı üretimle mücadele edememiştir. Bu nedenle 18. yüzyıldan itibaren gedik

⁵⁰⁵ Mustafa Akdağ, 1946, a.g.m., s.27.

sistemine geçilmesiyle Osmanlı esnafları daha bağımsız bir yapıya evrilmişler, lonca sisteminin eski önemi azalmaya başlamıştır. Devlet merkezi, lonca sistemi üzerindeki kısmi denetimini de tamamen kaybetmeye başlamıştır. Ayrıca, devletin askeri ve siyasi hayatındaki başarısızlıklar nedeniyle yeniçerilerin esnaf olmaları, bunun yanında esnafların da yeniçeri olarak ekonomik durumlarını iyileştirmek istemeleri sonucunda ortaya çıkan karmaşalar nedeniyle, esnaf örgütlerinde de bozulmalar yaşandığı söylenebilir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla, esnaflık teşkilatında yeni bir sürece girilmiştir.⁵⁰⁶

Osmanlı Devleti'nde devlet-esnaf ilişkilerine genel olarak baktığımızda, öncelikle devletin ekonomisini sağlamlaştırmak için belirli ilkelere dayandığı söylenebilir. Devletin kuruluş ve yükselme dönemlerinde olumlu bir profile sahip iaşecilik, gelenekçilik ve fiskalizm ilkelerinin döneminin şartları çerçevesinde kendisini geliştiremediği, hükümdarın ve üst düzey yetkililerin bu durumu fark etmede geç kaldığı görülmektedir. Bunun dışında ahilik kültürü ve devamındaki loncalar ekonomik olarak iyi durumda olmaları nedeniyle kısmi olarak serbestlik içinde hareket etmişlerdir. Loncalara bağlı esnafların sermayelerini arttırmaları; vakıflar kurmalarına, çevrelerindeki insanlar için önemli bir konumda görülmelerine neden olmuştur. Bu da özellikle ekonomi ile ilgili konularda devlete karşı sınırlı da olsa muhalefet etmelerini sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde esnaf teşkilatları genel olarak devletin kuruluş, yükselme ve gerileme olarak adlandırılan ancak temel olarak dönemin şartlarına göre birbirinden farklılaşan şartlarında varlıklarını sürdürmüşler, yaşadıkları döneme göre devlet ve toplumla olan ilişkileri de değişkenlik göstermiştir.

3.5.3. Yeniçerilerin Artan Gücü ve Kısmi Muhalefet Tarzı

Yeniçeri ocağı, kurulduğu dönemden kaldırıldığı döneme kadar devleti etkileyen en önemli kurumların içerisinde yer almıştır. Uzunçarşılı yeniçeri ocağını; "Osmanlı Devleti'nin merkezdeki padişaha bağlı daimi ücretli ordusu olan Kapıkulu Ocaklarının piyade sınıfıdır. Yeniçeriler, yaya ve atlılardan oluşan Kapıkulu Ocaklarının en önemli ve imtiyazlı kesimini oluşturmaktadır" şeklinde tanımlamıştır.⁵⁰⁷

İnalcık'a göre; Osmanlı Devleti'nde nüfus, vergi veren ve vergi vermeyen ayırımına göre iki farklı sınıftan oluşmuştur. Bunlar yöneten ve yönetilenlerdir. Devlet içinde bu

⁵⁰⁶ Vehbi İmamoğlu ve Gözde Bayraktar, a.g.e., ss.372-373.

⁵⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. I, Ankara, 1988, s. 144.

sınıfların ve diğer grupların oluşmasında, siyaset kurumunun toplumu belirli özelliklere göre sınıflandırması etkili olmuştur. Yeniçeri Ocağı'nın da dâhil olduğu askeri sınıfa mensup olanlar, yönetilen kesim olan reayaya karşı bir takım üstünlüklere sahip olmuşlardır. Askeri sınıfın (seyfiye) vergi ödememesi reaya ile aralarındaki en büyük farkı oluşturmuştur. Yeniçeri Ocağı'na devşirme yoluyla alımlar yapılarak Hristiyan tebaanın asker olma süreci kolaylaştırılmıştır. Ancak Müslüman kesimde askere alınmada hükümdarın rolü belirleyici olmuştur. Devletin uç bölgelerini koruyan Müslüman askerler arasında üstün başarı gösterenlerin askeri sınıfa katılmasına izin verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin ve bürokrasinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için genel olarak her sınıfın kendi görevlerini yapması beklenmiştir.⁵⁰⁸

Osmanlı'da devşirme sisteminden yetişen tek grup yeniçeriler değildi. Yetenekli ve zeki olan devşirmeler Enderun Mektebinde eğitim görmüştür ve devlet bürokrasisinde özellikle veziriazam olarak devlete hizmet etmiştir. Ailelerinden uzak olmaları nedeniyle güçlü aile bağına sahip olmayan bunun yerine bu bağlılığı hükümdara sunan devşirmeler Osmanlı hükümdarları için önemli bir pozisyonda görülmüştür. Hükümdarın güvenini sağlayan bu kesim ileriki dönemlerde devlet yönetiminin üst kademelerinde yer almışlardır. Akdağ'a göre; "yeniçeri ocağının kuruluşundan itibaren, devletin siyasi bünyesi değişmeye başlamıştır. Önceleri, köleler ordusu olan bu ocak, zamanla, hanedan menfaatinin icabı olarak, üstün bir mevki kazanmış ve giderek devlet ricalinin yetiştigi bir mektep haline gelmiştir."⁵⁰⁹

Yeniçeri ocağının kurulması ve geliştirilmesi devlet yönetiminin ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmiştir. Eski Orta Asya Türk geleneklerinden şekillenen bir kültürün taşıyıcısı olan Osmanlı hanedanına mensup kişiler, devletin yıkılmasını önlemek için en yakınlarına Türk değil de başka milletlerden gelen sonradan Müslüman olan devşirmeleri yerleştirerek güçlerini ve güvenliklerini sağlamlaştırmayı amaçlamışlardır. Ayrıca bu ocağın hem kurulduğu zaman hem de kaldırılmak istendiği zaman ulemanın olurunun alınması, ulemanın meşrulaştırıcı yetkisine işaret etmektedir. Yeniçeri ocağının yapısını anlayabilmek için kurulduğu dönemdeki şartlara ve onu oluşturan dinamiklere kısaca göz atılması onlar hakkında daha doğru bilgi edinebilmemizi ve onların devlet ve toplum gözündeki değerini anlamlandırmamızı kolaylaştıracaktır. İncalcık'a göre;

⁵⁰⁸Halil İncalcık, 1994, a.g.e., s. 17.

⁵⁰⁹Mustafa Akdağ, 1946, a.g.m., s.31.

Edirne'nin fethinden sonra Rumeli'de güneyde Selanik doğrultusunda Via Egnatia üzerinde Karesili Gazi Bey Evrenuz Gazi'nin Meriç Vadisinde Hacı İlbeyi'nin hızlı fetihleri sonucu savaş esirleri büyük artış göstermiştir. Gazilerden sultan için esir başına beşte bir pencik (penc-i yek) alınmaya başlanmıştır. Bu önemli gelir kaynağının hazine için kaybolmaması için Karamanlı Mevlana Kara Rüstem uyarıda bulunmuştur. İslâm savaş kültüründe genelde her türlü ganimeti asker elinde bırakmak, cömertlik en iyi politika sayılmıştır. I. Murat, Çandarlı'nın asker yetiştirme konusundaki arzı üzerine 'Tanrı buyruğu ne ise et emri verilmiştir. Bunun şeriatı yeri olduğu ulemaca onaylandığından, Kara Rüstem'e Gelibolu geçidinde pençik toplama yetkisi verilmiştir.⁵¹⁰

Çandarlı'nın fikriyle bu pençik oğlanlarının Osmanlı bünyesine girmesinde ve yetiştirilmesinde bir takım kurallar konulmuştur. Ailesinin tek erkek çocuğu olmayan gayrimüslimlerden alınan bu çocuklar Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman köylülerin yanında yaşamışlardır. Böylelikle hem Türkçeyi öğrenmişler hem de İslâmlaşmışlardır. Buna müteakiben Devşirme Kanunu da çıkarılmıştır. Pençik oğlanından başka bir sistemle Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarında ikamet eden Hristiyan çocuklar devşirme ismiyle ocağa alınmaya başlanmıştır. Devşirme kanunu ilk defa Çelebi Mehmet döneminde uygulanmaya başlanmıştır. II. Murat zamanında kanun halini almıştır. Direkt padişaha bağlı ve padişahın emir alan askeri birlikler olan yeniçerilerin kurulmasında ve ideolojisinin benimsenmesinde Bektaşilik tarikatının öğretileri etkili olmuştur. Köprülü'nün Massignon'dan aktardığına göre, Bektaşilik tarikatının yeniçeriler arasında yayılmasının serbest bırakılmasında, siyaset kurumunun Müslümanlığa geçmiş askerlerin İslâm dinini benimsemesini sağlamak istemesi etkili olmuştur.⁵¹¹ Devletin, özellikle hükümdarın güvenliğini sağlayan bu kesimin devletin klasik döneminde sayılarının artması, sınırların genişlemesiyle doğrudan bağlantılıdır.

II. Mehmet döneminde hükümdar, kendisine bağlı olan yeniçerilerin sayısını arttırmıştır. Fetihlerin yapıldığı, devletin güçlü olduğu bu dönemde hükümdar, yeniçerileri farklı şehirlere belli bir düzene göre yerleştirmiştir. Böylelikle hükümdarın yaptığı faaliyetler devletin farklı bölgelerindeki yeniçeriler tarafından desteklenerek merkezi gücün artması sağlanmıştır. II. Mehmet, yeniçerilerin gruplar halinde dağıtılmasına dayalı olan bu sistemle, yeniçeriler arasında belirli bir hiyerarşiye dayanan bürokrasi

⁵¹⁰Halil İnalcık, 1999, a.g.e., s.51.

⁵¹¹Franz Babinger ve Fuat Köprülü, 1996, a.g.e., s. 65.

oluşturmuştur.⁵¹² Merkezi hükümete karşı herhangi bir isyan vb. girişimlerin en kısa sürede bastırılması, hükümdarın gücünün sağlamlaştırması gibi nedenlerle bu sistem geliştirilmiştir. Karpat'a göre;

Devşirme sistemi, bürokrasideki Türk unsurların yerini, genellikle başka bir dinden İslâm'a dönmüş olup sultana kişisel olarak bağlı (kul) hareket eden yüksek devlet görevlilerinin almasına yol açtı. Mülkiyeti devlete ait olan ve atanmış görevliler tarafından idare edilen tımar arazileri, başlı başına yarı-feodal bir ekonomik sistem haline geldi, buna karşılık yargı sistemi kaynağını İslâm hukuku ile yerel geleneklerden alan ve heterojen nitelikteki topluma uygulanabilir nitelikte bir dizi genel ama esnek kural getirmeye çalıştı. Tarımsal topraklar toplumun temeli ve beylerin iktidarının kaynağıydı.⁵¹³

Babinger'e göre, yeniçerilik kurumunun oluşmasında Bektaşilik ve ahiliğin önemli rolü bulunmaktadır. O dönemde Anadolu'nun büyük bir kısmını dolaşan İbn-i Batuta fütüvvet teşkilatının toplum içindeki yeri ve konumu hakkında bilgiler vermiştir. Batuta'ya göre, 13. yüzyılda Anadolu'da nüfus coğrafyasına göre etnolojik olarak Türkleşmiş ve İslâmlaşmış bir yapı vardır. Göçebe Türkmen aşiretleri arasında Şii ve Batıni bazı mezhepler varlığını sürdürmeye devam etse de Anadolu'nun büyük şehirlerinde Sünni kaidesi yerleşmiştir. Sünniliğin resmi olarak kabul edilmesiyle ulema ve diğer mezheplerin savunucuları arasında bir takım ihtilaflar yaşanmaya başlanmıştır.⁵¹⁴

Osmanlı Devleti'nde özellikle ekonomik nedenlerden dolayı toplumsal sorunların yaşandığı 16. yüzyılda, yeniçerilerde de bir takım bozulmalar başlamıştır. Yeniçeri ocağında yapılması gereken askeri eğitimlerin aksamaya başlaması da bu dönemdedir. Yeniçeriler, esnaflığın çeşitli meslek gruplarına girmeye başlamış, eğitimlerini yapmamış ve yasak olduğu halde evlenmeye başlamışlardır. Bu durum yeniçerilerin eski askeri işlevini kaybetmesi nedeniyle savaştığı devletlere karşı yenilgiler yaşamasına ve bunun sonucunda devletin zayıflamasına neden olmuştur. Bu örnekten devletin bir kurumunda ya da toplumun herhangi bir kesiminde yaşanan sorunların, bütün ülkeyi olumsuz anlamda etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır.

Yeniçerilerin askeri bir kuvvet olarak devletin askeri alanında etkili olmasının yanında sahip olduğu güçle devletin siyasal alanını da müdahil olduğunu gösteren örnekler

⁵¹²Kemal Karpat, 2007, a.g.e., s. 35

⁵¹³A.g.e., s. 41.

⁵¹⁴Franz Babinger ve Fuat Köprülü, a.g.e., s. 21.

vardır. Devletin azalan gücüne paralel olarak kuvvetini arttıran yeniçeriler, pek çok isyan girişiminde bulunmanın yanı sıra istekleri doğrultusunda hükümdarların değiştirilmesine öncülük etmiş, çoğalan nüfusu ve yetersizliklerinin artması ile devlet siyasetini olumsuz yönde etkilemişlerdir. Ayrıca Bektaşilik öğretisinin bu ocakta yayılmasıyla bu öğreti ile yeniçeri ocağı eş tutulmaya başlanmıştır. Bektaşilerin gücünü bu vesile ile arttırması devlet yönetimini endişelendirmiştir. Ulemanın devlet politikası ve işleyişindeki gücü kabul edilen bir olgu iken, farklı tarikatlar da din gücünü kullanmaya çalışmışlardır.

Koçi Bey'e göre yeniçeri ocağındaki ilk bozulma, III. Mehmet'in iki ay gibi çok uzun süren sünnet şöleni sırasında toplanan büyük bir kalabalığın yeniçeri ocağına girmek istemesiyle başlamıştır. Hükümdar III. Murat, bu talebin gerçekleştirilmesi için dönemin Yeniçeri Ağası Ferhat Ağa'ya emir vermiştir. Diğer ocak ağalarıyla da konuşan Ferhat Ağa "ocağa usulsüz alım yapmanın ileride devlet için sorun olacağı" gerekçesiyle bunu kabul etmemiştir. Halkın ısrarı üzerine ikinci emri veren hükümdara cevabın olumsuz olması, yeniçeri ağasının değiştirilmesine ve nihayetinde yeni ağa Yusuf Ağa'nın bu kişileri ağa çırağı adıyla Yeniçeri Ocağı'na kabul etmesiyle sonuçlanmıştır. Sonrasında ise Aksaraylı Mehmet Efendi ismindeki yeniçeri kâtibi sipahi oğlu adı altında hak etmeyen kişilerin ocağa alınmasını sağlayan bir değişiklik yapmıştır. 1620 yılında ise Yeniçeri Ağası Mustafa Paşa'nın "Becayış" uygulamasıyla yeniçerilerin karşılıklı olarak yer değiştirmesi mümkün hale gelmiştir.⁵¹⁵ Böylelikle, yeniçerilerin haksız ve usulsüz atamalarının yapılması; sayılarının artmasına, ocak içinde asayişsizliklere ve hazinenin yükünün artmasına neden olmuştur.

Ayrıca 16. yüzyılın sonları itibarıyla uzun süren savaşlar, Coğrafi Keşiflerin etkisinin Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde hissedilmeye başlanması yeniçeriler arasında huzursuzlukların baş göstermesine neden olmuştur. Değeri düşük akçelerin piyasaya sürülmesi yeniçerilerin maaşlarını da düşürmüştür. Yeniçeriler, maaşlarını arttırmak için de padişah değişikliklerinin daha sık olması için çaba sarf etmişlerdir. Goffman'a göre;

On yedinci yüzyılla beraber Osmanlı Devleti sadece taşrada değil merkezde de bazı problemler yaşamaya başlamış ve bir dönüşüme uğramıştır. Özellikle mutlak iktidar sahibi hükümdarlık anlayışı yerine, düzenlenen seferlere katılmayan, iktidarını hane halkına devreden bir padişahlar profili oluşmuştur. Bu geleneğin yaygınlaşması ise Kanuni Süleyman döneminde başlamıştır. Bu dönemde padişah, dokuz sadrazamını kendi kız kardeşleri ve

⁵¹⁵ Koçi Bey, a.g.e., ss. 41-42.

kızları ile evlendirmiştir. Daha sonra neredeyse kanun haline gelen bu türlü akrabalık biçimleri, Osmanlı'da bir saray hane halkının oluşması ile sonuçlanmıştır. Böylelikle iktidara yakın olan ve güç sahibi aileler meydana gelmiş, saray içerisinde siyasal hiziplerin çatışmaları başlamıştır. 1660lara gelindiğinde ise artık padişahın sadece unvanı kalmış, iktidar bir nevi saray içi oligarşiye devredilmiştir. Bu bağlamda daha önce mutlak padişah iktidarı dönemindeki yeniçeri-padişah ilişkileri de değişime uğramıştır. Ateşli silah kullanan yaya askerine duyulan ihtiyaçtan dolayı sayıları hızla artan yeniçerilerin, padişaha bağlılıkları, bu değişimle beraber teorik çerçevede kalmış, pratikte, saray çevresinde oluşan yeni hiziplerle ittifaklar kurarak padişaha isteklerini kabul ettirmeye başlamışlardır.⁵¹⁶

Yeniçeriler, II. Mahmut dönemine kadar pek çok isyanda rol almışlardır. Bunların en bilinenleri ve topluma mâl olanlarını kronolojik olarak sıralayacak olursak: İlk yeniçeri isyanının II. Murat devrinde ortaya çıktığı görülmektedir. Buçuk tepe isyanı yeniçerilerin maaşlarına buçuk oranında zam yapılması ile sona ermiştir. Devletin güçlü olduğu bir dönemde böyle bir isyana teşebbüs edilmesi yeniçerilerin kendilerine olan güvenini ve gücünü de göstermektedir. II. Mehmet'in vefatını saklayarak oğullarından Cem Sultan'ın tahta çıkmasını isteyen dönemin veziriazamı Mehmet Paşa, II. Bayezid taraftarı olan yeniçeriler tarafından 1481'de öldürülmüştür. Bu örnekte de yeniçerilerin iktidara doğrudan bir etkisi ettiği görülmektedir.⁵¹⁷ Bunun bir benzer örneği de II. Bayezid ile oğlu I. Selim arasındaki iktidar mücadelesinde karşımıza çıkmaktadır. I. Selim babasına karşı isyan girişimini kaybetse dahi yeniçerilerin desteği ve baskısı ile 1512 yılında hükümdar olmuştur. 1589 ve 1683 yıllarında ekonomik nedenlerle isyan eden yeniçeriler bazı devlet adamlarının idamını isteyerek, bunda başarılı olmuşlardır.

Türkler tarih boyunca savaşçı bir toplum olmuştur. İslâmiyetin Türk toplulukları arasında yayılmasından sonra İslâm dininden Türk kültürüne geçen şehitlik ve gazilik kavramları, bu toplumların savaşçı karakterinin devam etmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti de kuruluş aşamasında uç bölgede yer alması sebebiyle gaza devleti şeklinde teşkil olunmuştur. Diğer devletlerle yapılan savaşlarda önemli bir askeri güç olan Osmanlıların 16. yüzyılın sonlarından itibaren savaşları kaybetmesi ilk olarak askeri alanda ıslatlar yapılmasında önemli bir etken olmuştur. Ulemanın üst düzey yetkilileri, Müslüman bir devlet olan Osmanlı'nın gayrimüslim devletlere karşı eski üstünlüğünü kazanması için

⁵¹⁶ Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, (Çev. Ülkün Tansel), İstanbul, 2004, s.146.

⁵¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 'Fatih Sultan Mehmet'in Vefatı Üzerine Vezir İshak Paşa'nın II. Bayezid'i Saltanata Dâveti Arızası', *Belleten*, C. XXV, S.97, 1961. ss.75-76.

yapılan yeniliklere onay vermişler, modernleşme çalışmalarını meşrulaştırmışlardır. Ancak bu durum ıslahatlara karşı olan yeniçeriler tarafından kabul edilmek istenmemiş ve yeniçerilerin muhalefetine uğramıştır. ⁵¹⁸ 1622’ de yeniçeri ocağını kaldırmayı düşünen II. Osman’ın katli, yeniçerilerin devlet yönetimindeki gücünü farklı bir boyuta taşımıştır. Aslan’ın aktardığına göre isyancı yeniçeriler II. Osman’ı öldürmek için fetva almışlardır:

İsyancılar Esad Efendi’den Padişahı cihanbanı azdurup Beytülmal-i müslimini telef itdürüp bunca fitne ve fetarete sebep olan kişilere şer’an katl lazım geldiğini belirten bir fetva almışlar; fakat II. Osman bu fetvayı yırtınca kendisi daha başka sebeplerin de etkisi ile hal edilmiş ve bu fetvaya dayanarak isyancılar istedikleri şahısları öldürmüşlerdir. ⁵¹⁹

IV. Murat döneminde de isyanlar çıkmıştır. 1632 yılında çıkan isyanlar güçlükle bastırılmıştır. IV. Murat otoriteyi sağlamak için sert tedbirlere başvurmuştur. Ortaylı, Osmanlı Devleti’nde halkın toplandığı kahvehane, tekke, hamam, pazar gibi bazı mekânlarda kamuoyunun oluştuğunu söylemiştir. IV. Murat’ın kahvehaneleri kapatıp tütün ve alkolü yasaklanmasında devlet aleyhine kamuoyu oluşmasını engellemek istemesi nedeni etkili olmuştur. ⁵²⁰ Bu dönemde ülkede karışıklıkların sürmesi, ekonomik ve askeri zorluklar, devlete karşı muhalif söylemlerin oluşabileceği bu tarz mekânlara kısıtlama getirilmesiyle çözülmeye çalışılmıştır.

1656’da yaşanan Vakayı Vakvakiye’de de (Çınar Olayı) çok sayıda üst düzey devlet adamı IV. Mehmet tarafından yeniçerilere teslim edilmek zorunda kalınmıştır. Ulufeleri zamanında ödenmeyen ya da düşük ayarlı akça ile ödenen yeniçeriler teslim aldıkları 30 kadar devlet görevlisini idam ederek, çınar ağacına asmışlardır. Bundan sonraki süreçte 1687’deki ayaklanma ile IV. Mehmet’in, 1703’teki ayaklanma ile II. Mustafa’nın tahttan inmesi sağlanmıştır. Aslan’a göre; yeniçeri isyanlarına bazı zamanlarda halk da katılmıştır. Özellikle kaybedilen savaşların ardından ülke ekonomisinin daha çok etkilenmesi, asayişin olmayışı gibi sebepler bunda etkili olmuştur. Bu isyanlarda hükümdardan sonraki en yetkili ikinci kişi olan sadrazam, ekonomiden sorumlu olan defterdar ile yeniçerilerle ters düşen, hükümdarı fetvalarıyla onaylayan Şeyhülislâmların

⁵¹⁸ Mehmet İpşirli, 1999, a.g.m., s. 173.

⁵¹⁹ Seyfettin Aslan, ‘Yeniçeri ve Kapıkulu Süvarilerinin İsyanlarına İlişkin Bir Analiz’, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, C.28, s. 89.

⁵²⁰ İlber Ortaylı, 1987, a.g.e., s.152.

görevinden alınması istenmiştir. Bu görev sahiplerinden Şeyhülislâm dışındaki kişiler genellikle görevlerinden alınmış, sürgüne gönderilmiş ya da öldürülmüştür.⁵²¹

Tarihçiler tarafından genel kabul gören teze göre; Osmanlı Devleti'nin I. Süleyman dönemi ile beraber doğal sınırlarına ulaşması sonucunda devletin kurumlarında çarpıklaşmalar ve bozulmalar meydana gelmeye başlamıştır. Ülkenin genel durumunun iyi olması, çağdaş gelişmelerin takip edilmemesi, kendi bilimsel ve teknolojik gelişmelerinin üstün olduğu ve kendine yeteceği görüşü ile var olan kurumlar niteliklerini geliştirememişlerdir. Bunun yerine kendi zenginliğini koruma, ailesinin maddi teminatını sağlama gibi (beşik ulemalığı, yeniçerilerin sefere gitmeden paralarını alma gayesi içinde olması) çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bunun sonucunda eğitim ve askeri alanlar başta olmak üzere pek çok alandaki aksaklıklar ülkenin madden ve manen çözülmeye başlamasına neden olmuştur. Yeniçerilik kurumu da zamanla eski askeri gücünü kaybetmiş ancak devlet siyasetine etki etmeye devam etmiştir.

Devletin eski gücünü yakalayabilmesi için tavsiyelerde bulunan Naima, Peçevi, Gelibolulu Mustafa Ali gibi yazarlar I. Süleyman dönemi sonrasında yolsuzluk ve rüşvetin arttığını, asayişin bozulduğunu, ayrıca padişahların liderlik yeteneklerinin azalmaya başladığını belirtmişlerdir. İnalıcık'a göre; "bir madunun hürmet ve bağlılık nişanesi olarak mafevkine takdim ettiği hediye(ler)" olarak pişkeş de, Osmanlı İmparatorluğunda çok yaygın bir uygulama alanı bulmuştur.⁵²² Koçi Bey, IV. Murat'a sunduğu risalesinde devlet teşkilatındaki bozulmaların nedenlerini açıklayarak çözüm üretmeye çalışmıştır. Koçi Bey'e göre;

Evvelâ padişah hazretlerinin malûmu ola ki memleket ve millet düzeninin ve din ve devlet kaidelerinin pekleştirilmesinin çaresi, sağlam Muhammed şariatına bağlanmaktadır. Sonra âlemlerin Rabb'inin bir emâneti olan reâyâ ve berâyâ'nın halleriyle meşgul olup, bilgisine göre hareket eden din bilginleri ve gaza yolunda canını feda eden mücâhid gaziler, haklarında pâdişâh hazretlerinin lütufları meydana gelüp, her sınıfın iyiliği çok olanlarına riâyet ve şerirlerine hakaretler revâ görüle...⁵²³

Risalede hazinenin, ülkenin sınırlarının genişliğinin ve düzenin I. Süleyman döneminde en üst seviyeye ulaştığı belirtilmiştir. Yine bu dönemde devlet teşkilatında aksaklıklar meydana gelmeye başlamıştır. Hz. Peygamber döneminden itibaren uygulanan hükümdarın kendi işini kendisi yapması ve halkın içine karışması bu dönemde

⁵²¹ Seyfettin Aslan, a.g.m., ss. 89-90.

⁵²² Halil İnalıcık, 1994, a.g.e., s.115.

⁵²³ Koçi Bey, a.g.e., s. 4.

terk edilmeye başlanmıştır. I. Selim döneminde dahi devam eden hükümdarın bizzat divan kurarak halkın sorunlarını dinlemesi geleneği son bulmuştur. Köprülü Mehmet Paşa da yapacağı yeniliklerle Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde henüz hayat varken canlandırmayı, yalnız içteki istikrarına değil, dışarda eski prestijine ve gücüne kavuşturmayı amaçlamıştır.⁵²⁴ İpşirli'nin de Koçi Bey risalesinden özetlediği başlıca sorunlar ve çözümleri " rüşvet, sadrazamın bağımsızlığı, saray nüfuzunun kaldırılması veya asgariye indirilmesi, ulemanın sadece liyakat esas alınarak yükseltilmesi, haksız ve sık azlin önlenmesi, tımar tevcihlerinin liyakata göre yapılması, tımar topraklarının her ne şekilde olursa olsun vakıf, mülk, paşmaklık haline getirilmemesi" ⁵²⁵ şeklindedir.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde, II. Mahmut'un yeniçeri ocağını kaldırmasına kadar ıslahat hareketlerinin karşısında duran en güçlü yapı, yeniçeriler olmuştur. III. Selim'in Batı tarzında kurmuş olduğu Nizam-ı Cedit ordusunun Kabakçı Mustafa İsyanı'ndan sonra kaldırılmasıyla tek askeri güç olarak kalan yeniçeriler, askerlikten başka işlerle de uğraşmaya devam etmişlerdir. 16. yüzyıldan itibaren fetihlerin durması, paranın değer kaybetmesi, topraktan elde edilen gelirin azalması sonucunda yaşanan ekonomik sorunlar, yeniçerilerin esnaflık mesleğine girmelerinde etkili olmuştur. 19. yüzyılın başlarında yeni askeri teşkilatların kurulmasına muhalefet eden yeniçerilerin büyük bir kısmı askerlikten uzaklaşmış, bir çeşit esnaf örgütü haline dönüşmüşlerdir. ⁵²⁶ Öztuna'nın aktardığına göre; "Yeniçerilerin devlete zararları bir yana, hiçbir faydası dokunmamaya başlamıştır. Âdetleri, savaşta düşman önünden kaçmak, barışta eşkıyalık ve kabadayılık etmek olmuştur. En iyileri, mesleklerini bırakarak esnaflık yapmış, İstanbul halkını soymuştur. "⁵²⁷ İstanbulluların çoğu yeniçerilerin faaliyetleri nedeniyle onlardan rahatsızlık duymuşlardır. ⁵²⁸

Levy'e göre; yeniliklere karşı muhalefetin öncülüğünü yeniçeriler yapmışlardır. Yeniçeriler, ıslahatlara karşı koyarken aynı zamanda ıslahatları tamamen yok edecek olan askeri güce de sahip bulunmaktaydılar. Bu konuda, çıkarılan eski isyanları, özellikle II. Osman'ın katledilmesini ve diğer hükümdar değişikliklerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Yeniçeri ocağındaki askerler bazen taşradaki farklı gruplarla işbirliği de

⁵²⁴ Lord Kinross, *Osmanlı İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, (Çev. Meral Gaspıralı), Altın Kitaplar Yayınevi, ss. 618-620.

⁵²⁵ Mehmet İpşirli, 1999, a.g.m., s.172.

⁵²⁶ Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler*, C.1, Tekin Yayınevi, 1985, ss. 35-36.

⁵²⁷ Yılmaz Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s.202

⁵²⁸ Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 5, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, s.213.

yapmışlardır. Ancak muhalefetin arkasındaki yönlendirici güç ulema olmuştur. Topluma hitap etmede siyaset kurumundan daha başarılı olan ulema, camilerdeki hatipler ve askeri birliklerdeki imamlar vasıtasıyla etkinliklerini geniş bir alana yaymışlardır. ⁵²⁹

II. Mahmut ıslahat hareketlerine başlamadan önce ulemanın desteğini almak için bazı çalışmalar yapmıştır. Bunlardan birincisi, üst düzey ulemanın atanmasında gücünü kendi lehinde kullanacak olan ulemayı göreve getirmiş, politikasına karşı en küçük bir muhalefet gösterenleri de sürgüne göndermiş ya da azletmiştir. II. Mahmut, bu koşullarda ilk olarak, 1823 yılında Şeyhülislâmlığa Mekkizade Mustafa Efendi'yi getirmiştir. Askeri, siyasi ve toplumsal alanlarda nitelikli ıslahatların henüz yapılmadığı bu dönemde Şeyhülislâm hükümdarı desteklemiştir. Ancak köklü ıslahatların yapılmaya başlandığı 1825 yılında Şeyhülislâmın ulemanın diğer üyeleri üzerinde gerekli üstünlüğü olmadığını fark eden II. Mahmut, Mustafa Asım Efendi'yi görevinden almış ve yerine dönemin şartlarına daha uygun olduğunu düşündüğü Kadızade Mehmet Tahir Efendi'yi getirmiştir. Üst düzey ulemanın diğer üyeleri olan kazaskerlik, İstanbul Kadılığı, müneccimbaşılık, hekimbaşılık, nakibül eşraflık gibi makamlara da ıslahatlara destek olacağı düşünülen kişilerin atanmasıyla, ulemanın öncüleri itaat altına alınmıştır. ⁵³⁰

İkinci olarak hükümdar II. Mahmut, yeniliklere karşı muhalefet hareketlerinin daha çok görüldüğü ve kendi içlerinde destek bulduğu, halk tabakasıyla iletişim halinde olan alt düzey ulemanın hoşgörüsünü kazanmak için bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Düzenli bir şekilde dini törenlere katılmış, uzun bir süredir halk içine çıkmayan hükümdarların aksi yönünde hareket etmiştir. Camiler yaptırmış, bütün ulemanın desteğini alabilmek için 1824 yılında İslâmi bilgilere vâkıf olmayan çocukların aileleri tarafından ilkokuldan alınamayacağına dair bir buyruk yayınlamıştır. Ulema arasında rütbeli bir konumda olan şehir kışla imamları bu konuyla alakalı olarak görevlendirilmiştir. ⁵³¹ Böylelikle hükümdar, ulema ve toplum nezdinde konumunu sağlamlaştırmak istemiştir. Cevdet Paşa'ya, alt seviyedeki ulemanın istihdam edileceği mekteplerle ilgili olarak II. Mahmut şu fetvayı yayınlamıştır:

Cümleye malûmdur ki Muhammet ümmetindenim diyen evvelâ dini akidesini öğrenecek, sonra da geçimini kazanmak için bir meslekte yetişecektir. Dini icapları öğrenmek, dünya işlerinin hepsinden mühim

⁵²⁹ Avigdor Levy, a.g.e., s.30.

⁵³⁰ A.g.e., s.30.

⁵³¹ A.g.e., ss.39-42.

olduğu halde, bir zamandan beri halkın çoğu, analarının babalarının günahı olarak cahil kaldıkları gibi, evlâtlarını da cahil bırakmakta ve âleme rızık dağıtan Allah'a güvenmeyerek hemen para kazanma hırsına düşüp çocukları beş altı yaşında mekteplerden alıp çıraklığa vermektedirler... Bu sebeple şimdiye kadar cahil kalmış olan genç ihtiyar bütün ümmeti Muhammet cahilliğin iki dünyadaki kötülüğünü düşünüp ve bu konuda birbirinden utanmayarak, Cenabı Hak'tan utanarak bilmedikleri dini meseleleri öğrenmeğe gayret etmeleri farzdır. Bundan böyle herkesin evlâdını olgunluk çağına varmadıkça ve İslâm akidesi öğrenmedikçe mekteplerden alıp çırak vermeleri, olgunluk çağına vardığında çocukları Kadı efendilere götürüp şeriatça izin kâğıdı almadan esnaf yanına vermemeleri emrolunur.⁵³²

Üçüncü olarak, yaptığı yeniliklerin herhangi bir muhalefete ya da isyana neden olmasını istemeyen II. Mahmut, sıkı tedbirlerine devam etmiştir. Bu amaçla; askeri alanda yenilikler yapmak için 1826 yılında ulemanın da bulunduğu bir takım gizli toplantılar yapılmıştır. Alınan karara göre, yeni askeri birliklerin kurulmasında, yeniçerilerin bir kısmından faydalanılacaktı. Nizam-ı Cedid (Yeni Düzen) ordusunda olduğu gibi kurulan yeni ordu, tepkilere neden olmaması için "faal asker" anlamına gelen Eşkinci ismiyle adlandırılmıştır.⁵³³ Levy'e göre; "dini seçkinler, yeni bir askeri örgütün kurulması, planlanması ve ona hukuki bir çerçeve çizilmesi konusunda sorumluluk almışlar; ıslahatın öz biçiminin belirlenmesinde yardımcı olmuşlardır."⁵³⁴

Eşkinci Ocağı'nın kurulması, yeniçerileri ortadan kaldırma planının ilk adımı olarak kabul edilmektedir. II. Mahmut tahta geldiği andan itibaren yeniçeri ocağının kaldırılması için maddi-manevi hazırlık yaparak uygun zamanın gelmesini beklemiştir. Eşkinci ocağı kurulup ilk eğitimlerini yaptıkları sırada yeniçeriler yeni bir isyan hareketine girişmişlerdir. Disiplinsiz davranışları, askeri görevlerini yerine getirmemeleri, halka zorbalık yapmaları, esnaflıkla uğraşmaları gibi başlıcaları sayılan icraatları hem halkı hem devlet yönetimini bezdiren yeniçerilerin ortadan kaldırılması zaruri bir hal almıştır. Merkezi otoriteyi güçlendirmeyi düşünen II. Mahmut'un hükümranlığını tehdit eden üç grup bulunmaktaydı. Bunlar; yeniçeriler, ulema ve âyanlardı. Cevdet Paşa'ya göre;

15 Haziran 1826 Çarşamba akşamı, yeniçeri ocağı kazanlarını Et meydanına çıkararak isyan etmişlerdir. Buna karşılık II. Mahmut ulemayı ve medreselileri yanına almıştır. Askeri birlik olarak da Ağa Hüseyin ve İzzet Mehmet Paşaların kuvvetleri hükümdarın yanında olmuştur. Yeniçerileri

⁵³² Ahmet Cevdet Paşa, 2008, a.g.e., ss.391-392.

⁵³³ Avigdor Levy, a.g.e., ss.32-34

⁵³⁴ A.g.e., s.55.

yok etmek için asıl mücadeleler 16 Haziran Perşembe günü yaşamıştır. 17 Haziran'da ise yeniçerilik nam ve nişanı yok edilmiştir.⁵³⁵

Yeniçerilerin devletin askeri gücüne yarar yerine zarar getirdiklerini Osmanlı Devleti'nin Ruslar ve Rumlar ile yaptığı savaşlarla fark eden II. Mahmut yeniçeri ordusunun kaldırılması yönündeki kararlılığını üst düzey ulema ile işbirliği yaparak göstermiştir. Yeniçeriliğin kaldırılmasındaki fetva şu şekildedir:

Harplerde düşmanın kolayca galip gelmesi sırf tâlimli askerimiz olmayışından ileri gelmiştir. Bu sebeple yeni bir askerlik usulü konmasına teşebbüs olunmuş iken, Yeniçeriler bunu istemeyerek teşebbüsleri yarım bırakmışlardır. Hatta cüret ettikleri seri vakalar dolayısıyla âlemin ruhu mesabesinde olan birkaç padişahın telefine sebep olmuşlardır. Hâl böyleyken bunlara bir şey denilmemiş ve tahammül gösterilmişse de düşmanlarımız tek durmayıp bu hâlimizi fırsat bilerek, Allah korusun bizi yere sermeğe çalışmakta olduklarından Babı fetvada toplanmış olan, bütün vezirler, âlimler, devlet adamları ve ocak zabitleri huzurunda şeriatın emrini ihtiva eden fetva imzalanmış İslâm askerinin evvelâ diyanet ve itaat ve sonra tâlim ile maharet kazanmasından başka çare olmadığı tespit edilmiştir.

536

Ulema, yeniçeri ayaklanmasında ve ondan sonraki kritik süreçte II. Mahmut'a olan desteğini sürdürmüştür. Ulema, yeniçeri ocağının kaldırılma sebebini ve yapılacak olan yenilikleri usulünce halka anlatmıştır. Üst düzey ulemanın bu olumlu tavırlarının halk arasında olumlu etkiler yarattığı görülmektedir. 17 Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı ve bunun yerine yeni bir askeri örgütün kurulacağını duyuran bir kanun çıkarılmıştır. Bu yeni kanunun çıkarılmasında ve toplum tarafından benimsenmesinde de II. Mahmut'u destekleyen üst düzey ulema önemli rol oynamıştır.⁵³⁷ Yeniçeri ocağının kaldırılması Osmanlı Devleti'nin en önemli olaylarından birisi olarak tarihe geçmiştir. Yeniçeriler, Osmanlı devletinin kurulduğu ilk dönemlerden 1826 yılına kadar hem toplum hem de devlet hayatında yer etmiş önemli bir gruptur. 19. yüzyıl ile birlikte ise Yeniçeri Ocağı, Osmanlı devletinin yenileşme sürecindeki en büyük engellerden birisi haline gelmiştir. Demirpolat ve Akça'ya göre;

II. Mahmut'un iktidar dönemi (1808-1839) Osmanlı-Türk modernleşmesi açısından hayati bir öneme sahiptir. Bu dönemde sadece geleneksel düzenin en önemli unsuru olan yeniçerilik ortadan kaldırılmamış, geleneksel yapının

⁵³⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Emr-i Ali Cevdet*, C.12, s.270.

⁵³⁶ Ahmet Cevdet Paşa, 2008, a.g.e., s.416.

⁵³⁷ Avigdor Levy, a.g.e., ss.36-37.

diğer önemli bir unsuru olan ilmiye sınıfının mensuplarının gücü de yeni askeri ve diğer eğitim kurumlarının açılması ve evkaf nizamnamesindeki yeni düzenlemelerle ciddi anlamda azaltılmıştır.⁵³⁸

Yeniçeri ocağının kaldırılması ile yenileşmenin ve batılılaşmanın önündeki en büyük engel de kaldırılmış ve batı tarzında yeni bir ordu kurulması için çalışmalar başlatılmıştır. Yerine “Muhammed’in Muzaffer Askerleri” anlamına gelen Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu kurulmuştur. Müezzinler görev yaptıkları camilerin minarelerinden, bu konudaki fermanın okunmak üzere camilere gönderileceğini ilan etmişlerdir.⁵³⁹ Yeni orduya verilen isim dini bir mana ile bütünleştirilerek yeniçeri ocağının izleri yok edilmeye çalışılmıştır.

Sander’e göre; II. Mahmut döneminde Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması Osmanlı ordu sisteminde modernleşmeyi hızlandırmamıştır. Avrupa’daki askeri yenilikleri güncel olarak takip edemeyen, daha gerideki gelişmelerini aktaran Osmanlı Devleti ordusunu çağdaş bir şekilde modernleştirememiş, yeniçeri ocağının yerine kurulan yeni orduda yapılan yenilikler, istenilen seviyeyi yakalayamamıştır.⁵⁴⁰ Osmanlı’da 18. yüzyıldan itibaren kurulan modern askeri okulların olması, yabancı askeri uzmanların getirilmesi ve eğitim vermesi gibi nedenler teknolojik gelişmelerle tam olarak desteklenemediği, geleneksel yapılar da varlığını sürdürdüğü için istenilen modernleşme ilk aşamada gerçekleştirilememiştir. Bunun sonucunda ise devlet yönetiminde askeri sınıfın etkisi azalmıştır. Voll’ a göre;

Yeniçeri ocağının kaldırılmasında en büyük destek ise ulema sınıfından gelmiştir. Devletin gücünün azalması, Batı medeniyeti karşısında geri düşülmesi ve hükümdarın kişisel çabaları sonucunda ulema devletin güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ulema, bu şekilde davranmasına rağmen, Yeniçeriliğin kaldırılması, belki de en çok onun aleyhine olmuştur. Gerçekten de Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması ulema için ciddi bir darbe olmuştur. Ulemanın önemli bir destek gücü ortadan kalkmıştır. Bu olaydan dolayı denilebilir ki II. Mahmut, hesap ederek ya da etmeyerek Ulema gücünün kaynaklarını zayıflatmada seleflerinden daha başarılı olmuştur.⁵⁴¹

Böylelikle devlet yöneticisine doğrudan etki eden seyfiye sınıfı ile ilmiye sınıfı ikinci plana atılarak Avrupai tarzda bir çağdaşlaşmanın yolu açılmıştır. II. Mahmut,

⁵³⁸ Anzavur Demirpolat ve Gürsoy Akça, 2008, a.g.m., s.122.

⁵³⁹ Nicolae Jorga, a.g.e., s. 3645.

⁵⁴⁰ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitapevi, Ankara, 2007, s.305

⁵⁴¹ J. O. Voll, *İslâm, Süreklilik ve Değişim*, (Çev. C. Aydın;C. Şişman;M. Demirhan), Yöneliş Yayınları, C.1, İstanbul 1991, s. 157.

uyguladığı siyasetle ulemayı kendi yanına çekmiştir. Sultan, yeniçerilerle birlikte tarihi-stratejik bağları olan Bektaşî tekkelerini de kapatmıştır.⁵⁴²

Levy'e göre; yeniçeri ocağının kaldırılması, İslâm'ın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yüce varlığının korunması açısından önüne geçilemez tarihi bir zorunluluk olarak takdim edilmiştir. Bundan başka, ulema kanunun yürürlüğe girmesiyle ilgili tüm sorumluluğu üstlenerek, yasanın dini-tarihi özelliğini zihinlerde iyice güçlendirmiştir.⁵⁴³ Yeniçeriler sahip oldukları konum dolayısıyla hükümdarın ve diğer devlet yöneticilerinin kararlarını eleştirebilmişler, bazen de hükümdarların azli ve ölümü ile sonuçlanan isyan hareketlerinde bulunmuşlardır. Karpat'a göre; "1826'da Yeniçerilerin, 1831'de tımarların kaldırılması ve vakıfların devlet denetimine alınması geniş temellere sahip bir orta sınıfın doğmasına imkân hazırlamıştır."⁵⁴⁴

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının kaybedilmesi hükümdar ve ulema arasında bazı sorunlara neden olmuştur. Ruslar, Osmanlı topraklarını ele geçirmiş, pek çok kişiyi katletmiştir. Bu sonuç toplum ve ulemanın ıslahatlara karşı olumsuz bir tavır takınmasına sebebiyet vermiştir. Yeniçerilerin 16. yüzyıldan itibaren devam eden başarısızlıklarına rağmen çok sayıda kişi, bu savaştaki yenilginin ocağın kapatılması ve Hristiyan Batının taklit edilmesine bağlamıştır. Hükümdar II. Mahmut ise bu yenilgi sonrasında ıslahatların yeterince iyi olmadığını düşünmüş ve daha köklü reformlar yapmaya başlamıştır. Batı tarzı reformların artması alt düzeydeki ulemanın desteğini çekmesiyle sonuçlanmış ve 1830 yılında Ramazan ayında birçok ulema vaazlarında yenilikleri eleştirmiştir. 1829-1830 yıllarında Ankara, Kayseri, Aydın ve Tosya gibi vilayetlerde yeniçerilerden kalan kişilerin yaptıkları ayaklanmaya da katılmışlardır. Üst düzey ulema ise Batı tarzı reformlardan rahatsız olsa da pek bir şey yapmamıştır. Özellikle 1835'te çıkarılan; ilmiye, kalemiye ve askeriye sınıflarını belirli kurallara göre eşitleyen kanun, ulema tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Bu kanunla başta Şeyhülislâmın ve diğer üst düzey ulemanın devlet siyasetindeki statüsü sarsılmıştır.⁵⁴⁵

3.6. Âyan

Âyan kavramı, ilk İslâm topluluklarından beri toplum hayatında kullanılagelen bir konuma işaret etmektedir. İslâm kültür ve uygarlığında geleneğin aktarımına bir diğer

⁵⁴² Ahmet Cahit Haksever, 'Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat Ve Tarikatlar: Bektaşîlik ve Nakşibendilik Örneği', *Ekev Akademi Dergisi*, S.38, 2009, s. 41.

⁵⁴³ Avigdor Levy, a.g.e., ss.38-39.

⁵⁴⁴ Kemal Karpat, 2007, a.g.e., s.45.

⁵⁴⁵ Avigdor Levy, a.g.e., ss.47-48.

örnek âyanlardır. Ortadoğu bölgesinde taşralarda önde gelen kişilere âyan ya da eşraf denmiştir. Bu kişiler hükümdarın taşra sakinleriyle olan ilişkilerinde aracılık yapmışlardır. Bir şehrin, beldenin ya da köyün önde gelen zenginlerine âyan adı verilmiştir. Âyanların zengin olması, etrafında yerel halktan kişilerin toplanmasında ve onun için çalışmasında etkili olmuştur. Bu özellikleriyle âyanlar, Osmanlı Devleti'nde de benzer nitelikleriyle özel bir konumda yer almışlardır.⁵⁴⁶ Resmi olarak son derece despot olan Osmanlı Hükümeti'nin birçok önemli kurumu ve faaliyet türünü, toplumsal güçlerin etkinlik alanına bırakmıştır. Ulemayı başlangıç noktası olarak alınca, bunun iyi bilinen iki örneği, loncalar ve eyaletlerdeki âyandır.⁵⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin ileri gelenleri olarak tabir edilen âyanlar arasında farklı gruplardan insanlar bulunmaktadır. Karpat'a göre merkezi devlet kırsal bölgeleri idare etmek için, her zaman, geniş bir sivil yöneticiler ağına başvuruyordu. Cemaat liderlerinden oluşan bu ağda dini liderlerin yanı sıra dinsel görev taşımayan insanlar da yer alıyordu.⁵⁴⁸ Ergenç'e göre bu grubu oluşturan insanlar; "zengin tüccarlar, esnaflar, o bölgedeki ulemanın ileri gelenleri, ünlü tarikat şeyhleri, seyyitler ve üstatlar olarak nitelendirilebilir."⁵⁴⁹ Karpat'a göre; "Tımarlı sipahilerin toprağı yöneten kişiler olarak güçlerini yitirmeleri ve toprağın bir insan ve ihtiyaç maddesi kaynağı olmaktan çıkıp üzerinden toplanan vergiler nedeniyle bir nakit para kaynağına dönüşmesi âyanlara yeni bir rol kazandırmıştır. Nihayet âyan bir vergi toplayıcısı haline gelmiştir."⁵⁵⁰

On yedinci yüzyılın son çeyreğinde isyanların etkisiyle değişmeye başlayan ekonomik sistemde âyanlar, sosyal ve siyasal olarak bazı yetkileri elde etmeye başlamıştır. Ekonominin hükümdar nezdinde farklı gruplara paylaştırıldığı klasik devlet bürokrasisinden, âyanın tek başına gücünü arttırdığı ve topraklarında söz sahibi olmaya başladığı yeni bir yapıya geçiş süreci başlamıştır. Liderlik bir şahıstan ziyade bir grupla özdeşleşmeye başlamıştır. Sistemin değişmesinde Osmanlı hükümdarlarının gücünün azalması etkili olmuştur. Genel kanıya göre Osmanlı Devleti'nde hükümdarlar, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezi gücünü kaybetmeye başlamışlardır.⁵⁵¹ İncik'a göre; "Osmanlılar, nasıl şehirde esnaf loncası sistemini imparatorlukta en temel kentsel

⁵⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 'Ayan', *İslâm Ansiklopedisi*, C.2, MEB, İstanbul, 1979, s. 41.

⁵⁴⁷ Haim Gerber, a.g.e., ss. 245-246.

⁵⁴⁸ Kemal Karpat, 2007, a.g.e., s. 99.

⁵⁴⁹ Özer Ergenç, 'Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf Ve A'yan Üzerine Bazı Bilgiler', *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1982, s.106.

⁵⁵⁰ Kemal Karpat, a.g.e., s.39.

⁵⁵¹ Kemal Karpat, a.g.e., ss.38-39.

kurumu olarak görüyorlarsa, aile emeğine dayalı köylü çiftliği sistemini de aynı şekilde, tarımsal üretimin ve kırsal toplumun temel birimi olarak görüyorlardı. ⁵⁵² Siyasi iktidar tarafından belirli sınıflara ayrılan toplumların temelini teşkil eden bu sistem devlet bürokrasisi tarafından sıkı bir denetime tabi tutulmuştur.

Âyanların güç kazanmasıyla hükümdarların gücünün azalması arasında bir bağlantı olduğunu belirtmiştik. Âyanların bulundukları bölgelerde söz sahibi olmasında etkili olan diğer bir faktör tımar sisteminin bozulmasıdır. Devletin ekonomik sorunlar yaşamaya başladığı 16. yüzyıldan sonra tımar sistemi eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Bir bölgenin gelirlerini, açık arttırma yoluyla fiyatı en çok veren kişiye belirli süreler için kiralanması anlamına gelen iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla, âyanlar da bu sisteme girmişlerdir. Bu durum ekonomik güçlerinin artmasını sağlamıştır. Ekonomik güçlerini askeri güçlerle sağlamlaştıran âyanlar, taşrada daha rahat hareket etme kabiliyetine sahip olmuşlardır.

Âyanların gücü tarımsal kaynaklar üzerindeki ekonomik denetimlerine, kasaba halkı ve köylüler üzerindeki nüfuzlarına, özellikle de devlete sağladıkları faydaya dayanıyordu. Âyanlar on sekizinci yüzyılın sonunda, henüz gerçek bir sınıf haline gelmemelerine karşın, 1768'deki Osmanlı-Rus savaşında devlete borç verecek kadar zenginleşmişlerdi. Bazı âyanlar kendi bölgelerinin yönetimini fiilen ele geçirmişti. Âyanları bir feodal toprak sahibi olarak görmek doğru değildir. Âyanlar, mesleklerin çeşitlendiği ve küçük kasabaların önem kazandığı 18. yüzyılda, temeli tarımsal faaliyetlerin yanı sıra ticarete ve imalata dayanan yeni bir sosyal tabakanın parçası olarak ortaya çıkmıştır. ⁵⁵³ Âyanlar, devlet merkeziyle halk arasındaki ilişkide önemli rol oynamışlardır. 16. yüzyıldan itibaren devlet gücünün azalmasıyla bulundukları bölgede vakıflar, esnaflar ve reaya ile sürekli irtibat halinde olmuşlardır. Bulundukları bölgedeki sorunları devlet merkezine bildirmeyi kendilerine görev edinmişlerdir. ⁵⁵⁴

Karpat'a göre; "bürokrasi içinde ve toplumun bütününde ortaya çıkan gerilimler ve farklılaşma, yani temeldeki yapısal gelişmeydi. Taşradaki yönetim aygıtı kırsal kesimin ekonomik ve sosyal problemleriyle özdeşleştirilmeye başlandı ve toprağın filli denetimini ele geçiren yeni bir sosyal grubun, âyanların etkisi altına girmiştir. ⁵⁵⁵ Âyanlar, Osmanlı

⁵⁵² Halil İnalcık, 1994, a.g.e., ss.189-190.

⁵⁵³ Kemal Karpat, 2007, a.g.e., s.40.

⁵⁵⁴ Özcan Mert, 'Ayan', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.4, 1991, ss.196-197.

⁵⁵⁵ Kemal Karpat, 2007, a.g.e., s. 47.

Devleti'nin gerileme ve çöküş dönemlerinden itibaren devletin geniş coğrafyasına istinaden taşradaki siyasi etkinliğini kısmen kaybetmesi üzerine bulundukları bölgede günümüz tabiriyle bir şekil yönetici olarak ortaya çıkmışlardır. Merkeze uzak bölgelerdeki karışıklıkları, isyanları önleme görevini âyanlar üstlenmiştir. Bu ayrıcalıkla merkezi gücün azaldığı dönemlerde âyanların gücü artmaya devam etmiştir. ⁵⁵⁶ Kendilerine ait askeri güçleri dahi bulunan âyanlar ekonomik açıdan da iyi durumda olduklarından halka daha kolay etki etme yeteneğini de ellerinde bulundurmışlardır. Devletteki zayıflamaya bağlı olarak devletin bazı bölgelerinde kendi reayasına ulaşamayan hükümdarların yerini, mal mülk sahibi, yörenin zengin kişileri almaya başlamışlardır. Ortaylı'ya göre; Coğrafi keşiflerle birlikte Avrupalı devletlerin ekonomik anlamda zenginleşmeleri ve buna bağlı olarak yaptıkları faaliyetler, Osmanlı Devleti'ni siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda etkilemiştir. Taşrada yaşayan, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan kesim fakirleşmeye başlamıştır. Bunun sonucunda bir dizi toplumsal isyanlar çıkmaya başlamıştır. Âyanlar da buna bağlı olarak ortaya çıkmış ve güçlenmiştir. 1683 yılında başarısızlıkla sonuçlanan Viyana seferinden başlamak üzere, devletin ihtiyaç duyduğu durumlarda maddi yardımda bulunmuşlar ve bunun bir karşılığı olarak bulundukları bölgelerde halkın vergisini toplayan bir çeşit devlet görevlisi niteliğine dönüşmüşlerdir. ⁵⁵⁷

Karpat'a göre; "gerek toprak ağaları gerekse âyanlar ve onların alt grupları türünden toprağı denetimi altında bulunduranlar yapısal değişme ve siyasal gelişme sürecinde temel bir rol oynamışlardır. "⁵⁵⁸ 19. yüzyıl başlarında toplumu olumsuz yönde etkileyen leventlerin kaldırılmasıyla, âyanlar güç kazanmaya başlamıştır. Herhangi bir vasfı kalmayan leventler, bu kez de güçlü âyanların yanında kendilerine yer edinmişler, âyanların güçlenmesinde asker görevi görmüşlerdir. ⁵⁵⁹

Devletin idari teşkilatında bozulmalara bağlı olarak, hükümdarların geniş topraklara müdahale etmedeki zorluğu sonucunda yeni bir güç olarak ortaya çıkan âyanlar özellikle Rumeli Bölgesinde etkili olmuşlardır. Rumeli'de toprakların tarıma elverişli olmasının yanında ticari etkinliklerin de iyi olması âyanların gücünü arttırmasına, diğer vilayetlerden gelen işsiz gençlerin âyanların denetimi altına girerek askerlik vasfıyla

⁵⁵⁶Tamer Güven, 'Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlar, Sermaye Birikimi ve Girişimcilik', *Türkiye İslâm İktisadi Dergisi*, C. 3, S. 1, 2016, s. 65.

⁵⁵⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s. 7.

⁵⁵⁸ Kemal Karpat, 2007, a.g.e., s.44.

⁵⁵⁹ Mustafa Akdağ, 1946, a.g.m., s.11.

hizmet etmesine neden olmuştur. Âyanların askeri gücünün artmasıyla devlet merkezine olan etkisi dikkate değer bir konudur. II. Mahmut döneminin ünlü âyanları olan Alemdar Mustafa Paşa ve Tepedenli Ali Paşa Rumeli’de yerleşik vaziyette bulunmaktaydılar.

Ortaylı’ya göre; "1808 Temmuzunda Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa on beş bin askeri ile İstanbul'daydı. IV. Mustafa'yı İstanbul'daki yeniçeri zorbaların elinden kurtarmak için gelmiş gibiydi. Gerçek amacı ise sarayda mahbus olan reformcu padişah III. Selim'i tekrar tahta çıkartmaktı." ⁵⁶⁰ III. Selim öldürüldüğü için, II. Mahmut’un tahta geçmesinde etkili olan Alemdar Mustafa Paşa ve diğer âyanlar, siyasetteki güçlerini arttırmak için III. Selim’in öldürülmesinde rolü olduğu gerekçesiyle pek çok kişiyi cezalandırmışlardır. Kendilerine engel olmak isteyenleri de sürmüşler ya da idam etme yoluna başvurmuşlardır. Aksun’un aktardığına göre Cevdet Paşa âyanların güçlü konumuna şu şekilde yer vermiştir:

Rumeli ayan ve ağaları, birer âli konakta iskân olunurlar ve üçer beşer yüz Rumeli erleriyle Babiali’ye gelip giderlerdi. Derûn-ı İstanbul bir kışla suretine ve Babiali bir divan-ı harp hayetine girdi. Aksaray’da ve Parmakkapı’da ve Balıkpazarı’nda âdem lâşesi eksik olmazdı. Bir iki ay için de idam olunanların adedi bine bâliğ oldu. Sadrazamın iradesine karşı söz söylemeye kimse cesaret edemezdi. ⁵⁶¹

II. Mahmut döneminde hükümdar içeride ve dışarıda pek çok sorunla uğraşmak durumunda kalmıştır. En başta savaşlar ve milliyetçilik akımının getirdiği isyanlarla mücadele eden II. Mahmut aynı zamanda âyanların güçlü konumlarına istinaden çıkardığı sorunlarla da karşı karşıya kalmıştır. Rumeli’de Sirozi İsmail Bey, Bozok mutasarrıfı Ceberzade Süleyman, Saruhan Mutasarrıfı Karaosmanoğlu Ömer Ağa gibi âyanlar büyük eyaletlerde kendi iradelerine göre hareket etmeye başlamışlardır. ⁵⁶² Ayrıca II. Mahmut’un merkezi devleti kuvvetlendirme gayretleri bazı eyalet paşalarının muhalefetine uğramıştır. Bunlardan biri Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa’dır. ⁵⁶³ Bu girişim eyalet paşaları dışındaki yönetici kesimi de rahatsız etmiştir. Devletin azalan gücüne paralel olarak özellikle uzak bölgelerdeki âyanlar gücünü arttırmış, kısa süreliğine de olsa elde Sened-i İttifak anlaşmasından elde ettikleri gücün de rahatlığıyla pek çok konuda istediği gibi hareket etme özgürlüğüne sahip olmuşlardır.

⁵⁶⁰ İlber Ortaylı, 1987, a.g.e., s. 27.

⁵⁶¹ Şehbenderzade Ahmed Hilmi ve Ziya Nur Aksun, 2010, a.g.e., ss. 128-129.

⁵⁶² Yalçın Küçük, a.g.e., s.165.

⁵⁶³ Şehbenderzade Ahmed Hilmi ve Ziya Nur Aksun, ss. 132-133.

Avrupa etkisinin görülmediği bu metin ile ilk defa hükümdarın yetkilerinin sınırlandırıldığı kabul edilmektedir. II. Mahmut, Sened-i İttifakı imzalayarak, güçlerinin sınırlandırılmasını kabul etmiştir.⁵⁶⁴ Sened-i İttifakın imzalanmasında dönemin şartları etkili olmuştur. Meşrutiyet dönemine kadar gücü paylaşmayı reddeden Osmanlı hükümdarları, gücü kendi elinde tutma geleneğini devam ettirme eğiliminde olmuşlardır. II. Mahmut ise âyanlarla anlaşarak bir denge politikası gütmüştür.

Özellikle devletin güç kaybetmesi ile devlete uzak olan vilayetlerde güç kazanan âyanlar Avrupa'daki feodalite sistemini andırıyor olsa da hem yapı hem nitelik yönünden farklıdır. Âyanlar, hükümdara bağlıdır. Kısa bir süre de olsa devlet egemenliğini sekteye uğratan bu yapı yüzyılın 19. ilk çeyreğinde etkili olmuştur. Bu olay dönemin şartları çerçevesinde değerlendirildiğinde Sened-i İttifakın hükümdar tarafından kabul edilmesinin, hükümdarın güç erkinin kırılmasına ve sonrasında ilan edilecek olan Tanzimat ve Islahat fermanları ile Meşrutiyet dönemine zemin hazırladığı ifade edilebilir.

II. Mahmut, devlet siyasetine müdahil olan âyanların etkinliğini kırmak için bazı âyanları cezalandırmış, mallarını müsadere etmiştir. Ancak; âyanları merkezi otoriteye karşı destekleyen grupları ortadan kaldırmayı başaramamıştır. Bununla birlikte ortaya çıkan toprakların bireysel mülkiyete dönüştürülmesi süreci hızlı bir şekilde devam ederek Osmanlı toplumunda siyasi ve ekonomik yapısında yeni oluşumlar görülmeye başlanmıştır. Devlet yönetiminin bu toplumsal değişimi ülkenin yerleşmiş gelenekleriyle bütünleştirme süreci, II. Mahmut'un yaptığı reformlarla başlayacaktır.

Sonuç olarak âyanların sahip oldukları konumu korumayı ve mal varlıklarını devletin garantisi altına aldirmayı amaçladıkları söylenebilir. II. Mahmut, Senedi İttifakı imzaladıktan sonra âyanların gücünü kontrol altına almaya çalışmıştır. Ulemanın da yardımıyla gücü elinde toplayan II. Mahmut, âyanlara son vererek gücünü sağlamlaştırmıştır. II. Mahmut kendisini destekleyen âyanlara çeşitli görevler vererek mükâfatlandırırken diğer âyanların etkinliğini kırmayı hedeflemiştir. O dönemlerde devlet ile halk arasındaki ilişkilerde âyan önemli bir konumda olması nedeniyle birdenbire kaldırılamamış, bunun yerine hükümdarın verdiği emirleri yerine getiren âyanlar azledilmeyerek iletişimde büyük bir kopukluk olmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. II. Mahmut bu icraatlarında oldukça başarılı olmuştur. Âyanların etkisinden halkı kurtarmak

⁵⁶⁴ Ebubekir Sofuoğlu, *Osmanlılar Devrinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*, Bilimevi Basın Yayım, İstanbul 2004, s.7.

ve devleti ülkenin her bölgesinde hâkim kılmak için ilk olarak Sandık Eminliğinin kurulmasını sağlamıştır. Son olarak muhtarlık sisteminin hayat geçirilmesi ile âyanlık kurumu da son bulmuştur. (1833)

3.7. Osmanlı Devleti'nde Medrese Öğrencilerinin Hareketlilikleri

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk medreselerin Osmanlı Devleti'nden önceki dönemde hüküm süren Anadolu Selçuklu medreselerinden büyük ölçüde etkilendiği söylenebilir. Osmanlıların, Selçuklu Devleti'nin topraklarında hüküm sürmesi ve kültürel yakınlık bu durumun temel nedenleri arasındadır. Osmanlı devletinde fethedilen bölgelere ilk önce cami ve sonrasında yanında medrese açılması ile devlet için gerekli dini, idari ve adli personelin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Medreselerin kurulmasında vakıf sisteminin kullanılması, bu kurumların varlığını uzun yıllar boyunca sürdürmesinde etkili olmuştur.

Osmanlı Medreselerinin kurulması ve yayılmasında başlıca nedenler, dinin bilgili kişilerin elinden yayılmasını sağlamak, mevcut bilgi birikimini korumak ve aktarmak şeklinde sayabilir. Çelik'e göre eğer din hakkıyla ve kurallarıyla öğrenilebilirse bozulmanın önüne geçilebilirdi.⁵⁶⁵ Dini bilginin tek elden kontrol edilmek istenmesinde siyasal kaygılar ile dini ve dünyevi bilgilerin resmi ulemanın gözetimi altında, belirli bir hiyerarşi içinde topluma aktarılacak istenmesi etkili olmuştur. 11. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanan ve İslâm devletlerinin himayesi altında kurumsallaşan medreseler, Osmanlı medreselerinin temelini oluşturmuştur. İslâm devletlerinde kurulan medreselerin gelenekşelleşmesi, yeni medreselerin kurulmasının önünü açmıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki ilk medrese Orhan Bey tarafından İznik'te kurulmuştur. İlk müderris olarak da Şerefüddin Davud-i Kayseri atanmıştır. Orhan Bey'in 1326 yılında Bursa'yı fethetmesi üzerine yeni başkent Bursa olmuş, halk arasında Manastır Medresesi olarak bilinen yeni bir medrese açılmıştır. Beyliğin yeni topraklar fethetmesine mukabil, devlet büyükleri de bu bölgelere medresenin dışında cami, imaret, çeşme gibi yeni yapılar inşa edilerek halkın hizmetine sunulmuştur. Bu yapıların kurulması aynı zamanda İslâm kültür ve uygarlığının da yerleşmesine yardımcı olmuştur. 1363'te Edirne'nin fethedilmesiyle devletin yeni merkezi bu şehre taşınmış, burada da aynı şekilde yapılar kurularak tesisleşme sağlanmıştır. II. Murat zamanında yapılan medreselerin sayısının artmasıyla medreseler derecelerine ve türlerine göre sınıflandırılmaya başlanmıştır. II.

⁵⁶⁵ Murat Çelik, a.g.e., s.42.

Mehmet dönemine kadar yapılan medreseler arasında şehir bazında sıralanacak olunursa ilk sırayı Edirne medreseleri, ikinci sırayı Bursa medreseleri, üçüncü sırayı ise İznik medreseleri oluşturmuştur. Edirne’de kurulan üç şerefeli büyük caminin yanındaki üç şerefeli medrese, Sahn Medreseleri’nin kurulmasına kadar en büyük medrese olarak hizmet vermeye devam etmiştir.⁵⁶⁶ Bu medreselerde Sünni İslâm’ın propagandası yapılmış, öğrencilere sünni fıkıhın kaideleri öğretilmiştir. Çelik’e göre; İslâm dininin Ebu Hanife ve aynı okul âlimleri tarafından yapılmış yorumlarının benimsenmesi, takip edilmesi ve özenli bir dilin kullanılması dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti içinde Mısır, Kudüs, Şam ve Mağrip’in bazı bölgelerindeki medreseler kendi geleneklerine bağlılıklarını sürdürdüklerinden genel değerlendirmenin dışında tutulursa, Osmanlı Devleti’ndeki medrese eğitiminin Hanefi mezhebi üzerine olduğu görülmektedir.⁵⁶⁷ Osmanlı Devleti’nin ilk dönem medrese geleneğinin ve ilimlerin gelişmesinde ilmi seyahatler önemli bir boşluğu doldurmuştur.⁵⁶⁸

İbn-i Haldun, ilim öğrenmek için yolculuk yapmanın, farklı hocalardan ders almanın tek bir merkezde ders almaktan daha verimli olacağını düşünmüştür. Genel yaklaşıma göre; Osmanlı Devleti’nde medreselerin kurulmasından önceki ilmi seyahatlerin temelini İslâm’ın teşkil dönemindeki sahih hadislerin toplanması için yapıldığı söylenebilir. Sonrasında ise bu ilmi seyahatlerle önemli bilim merkezleri arasında hareketlilik yaşanmaya devam etmiştir. Osmanlı Devleti’nde 15. yüzyıldan itibaren Sahn-ı Seman medreselerinin kurulmasıyla ilmi seyahatler azalmaya başlamıştır. Belirli bir hiyerarşiye göre kurulan medreseler, öğrencilerin farklı merkezlere gitmesine gerek duymamalarına neden olmuştur. Medrese basamaklarını birer birer tırmanarak en üst mertebeye ulaşmak istemişlerdir. Osmanlı’da medrese öğrencileri günümüzdeki staj kavramının eş değeri olan “cerre çıkmak” ile bulundukları merkez dışına giderek öğrendiklerini uygulama imkânı bulmuşlardır.⁵⁶⁹

Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinden itibaren medreselerin kurulması hız kazanmıştır. Medrese yapımında hükümdar dışında devlet adamları da rol almıştır. II. Mehmet döneminde hükümdar, çok sayıda medrese, imaret ve külliye inşa ettirmiştir.

⁵⁶⁶ İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., ss.2-3.

⁵⁶⁷ Murat Çelik, a.g.e., ss.46-47.

⁵⁶⁸ Abdurrahman Atçıl, Osmanlı Devleti’nin Uleması/Osmanlı Âlim-Bürokratlar Sınıfı (1453-1600), *Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası*, (Editörler: Ömer Mahir Alper; Mustakim Arıcı), Klasik Yayınları, İstanbul, 2016, s.267-268.

⁵⁶⁹ Murat Çelik, a.g.e., ss.205-208.

Yanındaki devlet adamlarına da özellikle medrese kurmaları yönünde önerilerde bulunmuştur. ⁵⁷⁰ II. Mehmet dönemine kadar uygulanan gelenekler, siyaset ve toplum hayatında yaşanan gelişmeler ve de özellikle İstanbul'un fethedilmesi, dini kurumların devletin resmi bürokrasisine dâhil edilmesi gerektiği kanısını ortaya koymuştur. Çelik'e göre II. Mehmet Ayasofya Medresesi'ni kurmasıyla dini görevini yerine getirmiş, Sahn-ı Seman Medreseleri'ni kurarak da ulemanın bürokratik teşkilatlanması konusunda en büyük adımı atmıştır. ⁵⁷¹ Ocak'a göre; " II. Mehmet'in kurduğu Sahn-ı Seman Medreseleri, din ile devletin bütünleşmesinin bir örneği olarak görülebilir. Osmanlı'nın resmi ideolojisi olan Sünni mezhebinin aktarıcısı olan medreselerin ana fonksiyonu yönetime sadık, onu mümkün olan en iyi şekilde yürütebilecek elemanlar yetiştirme potansiyeline sahip kurumlardı." ⁵⁷² Dini anlayış ve bunun içtimai ve hukuki sahadaki tatbiki, merkezi yönetimin yorumu ve anlayışı ile sınırlanmaktaydı. ⁵⁷³

Osmanlı'da dini hareketlerin ortaya çıkaracağı tehlikeleri en aza indirmek için bazı önlemler alınmıştır. Bunlardan birincisi, sünni mezhebinin yaymak ve diğer mezheplerin etkinliğini azaltmaktır. İkincisi, tehlikeli olarak görülen grupların devlet merkezinden uzaklara sürülmesi ve üçüncüsü de Sünni mezhebinin yayılması amacıyla medreselerin kurulmasına bağlı olarak oluşturulan dini elitlerin kontrol altına alınmasıdır. ⁵⁷⁴ Mardin'e göre; "Osmanlı yönetiminin ilmiye kurumu (din bilginleri hiyerarşisi) üstündeki denetiminin en etkili yanı; yüksek ulemanın fiilen memur sınıfına dâhil edilerek, ödenekleri bakımından devlete bağımlı hale getirilmiş olmalarıydı." ⁵⁷⁵

Ulemanın siyaset kurumunun kontrolü altına girmesinde, hükümdarların İstanbul'da ve diğer büyük şehirlerde medreseler kurmaları etkili olmuştur. II. Mehmet'in devletin merkezi gücünü hükümdar nezdinde toplamak için yaptığı faaliyetlerden birisi de Sahn-ı Seman medreselerini kurmasıdır. Onun ardından II. Bayezid, I. Süleyman, II. Selim ve III. Murat dönemlerinde de pek çok medrese yaptırmıştır. Belirli bir hiyerarşi içinde yükselme olanağına sahip olan ulema, devlet merkezine bağlı olarak hareket etmiştir. Ulemanın üst düzey rütbelerinin devlet merkezine bağlı bürokratlar haline gelmesi, devlet siyasetinde daha önemsiz bir konuma gelmelerini neden olmamıştır. Bunun aksine, din

⁵⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, s. 10.

⁵⁷¹ Murat Çelik, a.g.e., s.54.

⁵⁷² Ahmet Yaşar Ocak, '15-16. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi Dini İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi', *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 1990, s. 193.

⁵⁷³ Fahri Unan, 'İstanbul'un Fethi, Fatih Külliyesi ve İmparatorluk', *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, s. 89

⁵⁷⁴ Şerif Mardin, 1991, a.g.e., s.41.

⁵⁷⁵ Şerif Mardin, 1991, a.g.e., s.118.

konusundaki yetkinlikleriyle Osmanlı Devleti'nin ideolojisinin oluşum ve dönüşümünde rol almışlardır.

Din alanında yetkin kişiler olan ulema ile devlet arasındaki gelgitli ilişki ise; İslâm Devletlerinin doğuşuna dayanan bir çekişmenin ürünü olarak görülmelidir. Din ve devletin birbirine yakın iki unsur olarak değerlendirilmesi 11. Yüzyılda Maverdi'nin el-Ahkamüs-Sultaniye isimindeki kitabında “’ed-Din ve’ d- Devle tev’emân lâ tev’amân lâ yefterikan” yani “ Din ve devlet ikizdir, birbirlerinden ayrılamazlar şeklinde ifade edilmiştir. Bundan sonraki süreçte İslâm Devletlerinde din ile devlet birbirini tamamlayan iki unsur olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti’nde pek çok siyasi ve idari değişikliklerin yapıldığı dönem olan II. Mehmet döneminde ise dinin devlet kontrolüne alındığı bir sistem oluşturulmaya çalışılmıştır.⁵⁷⁶ İncalcık’a göre;

Fatih, İslâm âleminde de gazanın en büyük mümessili, İslâm memleketlerinin gerçek koruyucusu sıfatını benimsemekte, hareketlerini buna göre meşrulaştırmaya çalışmaktaydı. İran'da yerleşen Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Anadolu üzerinde nüfuz ve üstünlük iddialarına karşı da, Osmanlı padişahının soyunu Oğuz Han'a çıkaran geleneklere daha çok önem verdiğine dair işaretler vardır. Gaza ve fütihat siyasetinin mümessili gibi görüldüğü yıllarda Fatih, doğan ilk oğluna büyük dedesi Yıldırım Bayezid'in, üçüncü oğluna İran geleneğinin ünlü hükümdarı Cem'in ve torununa da Oğuz Han'ın adını vermiştir. Denilebilir ki, Fatih'in şahsında Türk, İran, İslâm ve Roma hükümdarlık geleneklerini birleştiren Osmanlı padişahı doğmuştur.⁵⁷⁷

Bunun dışında klâsik Osmanlı hükümdarının oluşmasında, II. Mehmet'in saltanat profili önemli bir ayrıntıdır. II. Mehmet dönemi, idari ve siyasi alanda yapılan pek çok yeniliklere sahne olmuştur. İncalcık'ın çalışmalarına göre II. Mehmet'in Trabzon Rum İmparatorluğu'nun fethi sırasında söylediği sözler, gaza ve cihat anlayışını yansıtır niteliktedir: "Fatih Mehmet, 1461'de Trabzon dağlarına yaya tırmanırken şöyle demiştir; Bu zahmetler Allah içindir. Elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmezüz, bize gazi demek layık olmazdı. " ⁵⁷⁸ Unan'ın Fatih'in kurduğu medreselerle alâkalı yaptığı çalışmalar, bu medreselerde yetişen ulemanın devletin üst düzey bürokratlarını oluşturduğunu göstermesi açısından önemlidir:

⁵⁷⁶ Ahmet Yaşar Ocak, 15-16. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi Dini İdeolojisi Ve Buna Muhalefet Problemi, İslâmi Araştırmalar, 1990, C. 4, S. 3, s.192

⁵⁷⁷ Halil İncalcık, 2010, a.g.e., ss.192-193.

⁵⁷⁸ Halil İncalcık, 2011, a.g.e., s.55.

Bizim, sırf Fatih külliyesi medreseleri ile ilgili olarak yaptığımız tedkikler, bu müesseselerden çıkan insanların hemen hemen tamamının sarayla içli-dışlı olduklarını, bürokrasinin ayrılmaz bir parçası haline geldiklerini ve verdikleri hizmetlerle, devletin temel doğrularını İslâm cemaatine naklettiklerini göstermektedir. Burada kısaca vereceğimiz şu rakamlar, bu açıdan ilgi çekicidir: Sahn medreselerinin kuruluşundan (1470'lerden) XVI. yüzyılın ortasına kadar burada müderrislik vazifesinde bulunarak ders veren ilim adamlarından tesbit edebildiğimiz yekün 105 kişiden 28 (% 25.6)'i Sahn'dan sonra kadılığa yükselmişti. Aynı dönemde bu âlimlerden 5 (% 4.7)'i sancak müftüsü, 10 (% 9.5)'u İstanbul kadısı, 7 (% 6.6)'si Anadolu kazaskeri, 7 (% 6.6)'si Rumeli kazaskeri, 7 (% 6.6)'si ise Şeyhülislâm olmuştu. Bunların içinden bir kişi de (Sinan Paşa) vezir-i azamlığa yükselmiştir. Söz konusu 105 kişi içinden, sadece müderrislikle iktifa ederek Sahn'dan sonra her hangi bir devlet hizmetine geçmeyenlerin sayısı yekün 40 (% 38) kişidir.⁵⁷⁹

Fatih Külliyesinde bulunan Sahn-ı Seman medreselerinde devletin dine dair resmi düşüncelerini benimsemiş, nitelikli elemanların yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Medreseler, 15. ve 16. yüzyıllarda devlet ve toplum nezdinde önemli bir konumda yer almıştır. Hükümdarın mutlak otoritesi altında teşkilatlanmış devlet bürokrasisini, devlet merkezinde Şeyhülislâmlar ve taşralarda kadılar temsil etmişlerdir. 16. yüzyılda ekonomik nedenlerin başta olduğu bir dizi sorunlar, Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde eğitim gören medrese öğrencilerini de etkilemiş, toplumsal sorunlar ortaya çıkmıştır.

Alkan'a göre; "Farsça'da "yanmış, tutuşmuş" anlamına gelen suhte kelimesi, Osmanlı devrinde medrese öğrencileri için onların ilim aşkıyla yanmış tutuşmuş olmalarına izâfeten kullanılmıştır. Bu terim zamanla softa ya da suhte şeklini almıştır."⁵⁸⁰ Medrese öğrencilerinin, yani suhtelerin isyanı ya da toplumsal hareketlilikleri Osmanlı Devleti'nin siyasal, sosyal ve eğitim hayatında önemli yer tutan konulardan birisidir. Toplumun eğitim gören genç kesimini oluşturan bu öğrencilerin farklı şehirlerde isyan etmeleri ve üstelik bu isyanların geniş bir alana yayılması, Celali İsyanlarıyla ve diğer gruplarla olan ilişkileri dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin ya da kurumlarındaki bozulmaların genel kanaate göre I. Süleyman döneminde başladığı kabul edilmektedir. I. Süleyman'ın hükümrânlığının son zamanlarında Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde isyanlar çıktığı bilinmektedir. Daha çok ekonomik sorunların neden olduğu bu isyanlarda soygunculuk, hırsızlık gibi adi suçların yanında köyleri yağmalama, halktan zorla para toplama gibi olaylar yaşanmıştır. İsyanların sorumluları ise; tımarlı sipahiler, leventler ve

⁵⁷⁹ Fahri Unan, 1999, a.g.m., s.90.

⁵⁸⁰ Ahmet Alkan, 'Softa', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2009, s.342.

medrese öğrencileridir. Özellikle medrese öğrencilerinin gruplar halinde birbirlerini koruyarak yaptıkları hareketlilikler halkı ve devleti zor durumda bırakmıştır. ⁵⁸¹

Uzunçarşılı'ya göre; medresede verilen eğitimi tam olarak bitirmeden rüşvet ve iltimasla medreseyi bitiren kişilerin mülazımlığa başlamaları, dönemin sosyal ve ekonomik koşulları nedeniyle zor durumda olan medrese öğrencilerini olumsuz yönde etkilemiş, ileride yaşanacak olan öğrenci olaylarının temelini atmıştır. Zira bu öğrenciler derslerini bırakıp eşkıyalık yapmaya başlamışlardır. Böylece hem siyaset kurumunu hem de ona bağlı hareket eden askerleri uğraştıran öğrenciler, yabancı ülkelerle yapılan savaşlar dolayısıyla karışıklık içindeki ortamdan yararlanmışlar, ülke genelinde pek çok eyalette ve kasabada olayların yayılmasına neden olmuşlardır. ⁵⁸² Bunun dışında ulema sınıfında babadan oğula geçen aristokratik yapının özellikle devlet merkezinde yaygınlaştığı söylenebilir. Bu durum ulemanın taşra kesimlerinde daha az seviyede görülmüştür. Bunun sonucunda merkez ulemasının miras yoluyla çocuklarına unvan, para, güç gibi pek çok şey bırakması, taşra uleması ile arasındaki farkı derinleşmesine neden olmuştur. ⁵⁸³ Böylelikle taşra uleması içinde merkez ulemanın tavırlarına karşı bir hoşnutsuzluk baş göstermiştir.

Şeyhülislâm Ebussuud Efendi döneminden itibaren belirmeye başlayan ilmiye sınıfındaki bozulmaların hükümdarların fermanlarına rağmen durdurulamamasının sonucunda Anadolu'nun batı bölgeleriyle Rumeli'de var olan gerginlikler isyanlara dönüşmüştür. 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan öğrenci hareketlilikleri ilk olarak küçük gruplar halinde (15-20 kişi) oluşum göstermişlerdir. Sonraları ise 150 kişiye kadar çıkmışlardır. Bölüklerin başında birkaç tanınmış softa 'Baş ve Buğ' olarak bulunmuştur. ⁵⁸⁴ Akdağ'a göre; "suhte ayaklanmaları, Anadolu'da Tarsus'tan başlayarak Toroslar'ı takiben Sivas'tan ve Erzincan'dan Giresun'un doğusuna çekilen hattın batısında kalan sahalar devamlı suhte faaliyetine sahne olmuştur. " ⁵⁸⁵ Bu bölgeler dışında Rumeli bölgesindeki isyanlar, Celali İsyanlarının yaşandığı benzer noktalarda yaşanmıştır. ⁵⁸⁶ Uriel Heyd'e göre;

Osmanlı yönetim ve toplumunun Batılılaşmasıyla ilgili reformların çoğuna karşı muhalefetin ana odaklarından birini medrese öğrencileri oluşturmuştur. Osmanlı imparatorluğunun tarihi boyunca softalar gayri

⁵⁸¹ Mustafa Akdağ, 1946, a.g.m., s. 32.

⁵⁸² İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, a.g.e., 1988, s. 241.

⁵⁸³ Şerif Mardin, 1991, a.g.e., s. 90.

⁵⁸⁴ Mustafa Akdağ, a.g.m., 1946, s.35.

⁵⁸⁵ Mustafa Akdağ, 'Medreseli İsyanları', *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1949, s. 361.

⁵⁸⁶ Mustafa Akdağ, 1949, a.g.m., ss. 362-363.

memnuniyetin ve fitneciliğin üretim zemini olmuşlardır. Bunun sebebi ise ileri gelen ulema yönetimde yüksek mevkileri işgal ederken softaların ve düşük dereceli ulemanın düşmanlığı tabii olarak idari otoriteye yönelmiştir. Ayrıca medreselerdeki dini öğretim geleneksel konularla sınırlandırıldığı için, softalar Avrupalı reformlara karşı çıkmışlardır. Dolayısıyla onlar söz konusu reformları hem kendi dini inançları hem de iktisadi gelecekleri için tehlikeli görmüşlerdir.⁵⁸⁷

Ekonomik kaygıların başta olduğu nedenlerden dolayı bir dizi toplumsal isyanların ortaya çıkmasında, farklı toplumsal gruplar etkili olmuştur. Genç nüfusun işsizliği nedeniyle gelişen toplumsal gerginlikler suhteleri de etkilemiştir. Taşradaki işsiz gençlerin medreselere gelmesiyle oluşan yoğunluk nedeniyle medreselerde verilen eğitimin nitelik ve niceliğinde düşüşler meydana gelmiştir. Medreseden mezun olma sürecinin uzaması, işsizlik gibi nedenler suhte isyanlarını körüklemiştir.

Akdağ'a göre; 1558 yılından sonraki süreçte suhtelerin kendi aralarında birleşmeleri üzerine, hükümet kuvvetlerine karşı kuvvetli bölükler doğmaya başlamıştır. Medrese öğrencilerine karşı yapılan yapılan şiddetli siyaset aralarında daha fazla birlik yaratmıştır. 1559 yılında gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'de suhteler küçükü büyüklü gruplar halinde dolaşarak hükümet kuvvetlerine ve halka saldırmışlardır. Aynı yıl içinde Trakya ve Karasi bölgelerinde suhte ayaklanmaları görülmüştür. Edremit kadısı da yaşanan bu olayları devlet yetkililerinin önleyememesi halinde bölge halkının hicret edeceklerini bildirmiştir.⁵⁸⁸ Akdağ'a göre;

Softa ayaklanmalarına karşı ne kadar tedbir alınmış ve ne kadar şiddetli hareket edilmiş olursa olsun, hiç bir netice çıkmamış, aksine, isyan çok genişlemiştir. Softalara karşı tertip olunan cezalar çok müthiş idi. Fakat Murat III. hükümdar olunca, softaları ıslah etme yoluna da gidilmiştir. Kısaca, bu hadiseler hakkında şu söylenebilir ki medreseliler, evvela, köylere çıkarak, cer, nezir gibi, türlü adlarla, erazi ve para toplamağa başlamışlar; bu halleri gittikçe salgın halini almış; buna hükümetin karşı gelmesi softaları ayaklanmağa şevketmiştir. Bu suretle mesele büyümüştür. 1550 den 1575 yılına kadar, 25 senelik zaman içinde, medreselilerin bu hareketleri Celâli isyanlarının gelişmesinde esaslı tesir icra ettiler; bir defa, halk, bu yüzden, hükümet memurlarıyla daha çok geçimsizliğe düştüler; bundan başka, levantlar de, bazan softalarla birleşerek, bazan softa suretinde, fesatlarını arttırdılar. Tımarlı sipahiler, her iki hareketi, gizli veya açık, himaye ediyorlardı. Böylece, bu yıllarda, Anadolu'da, devamlı bir

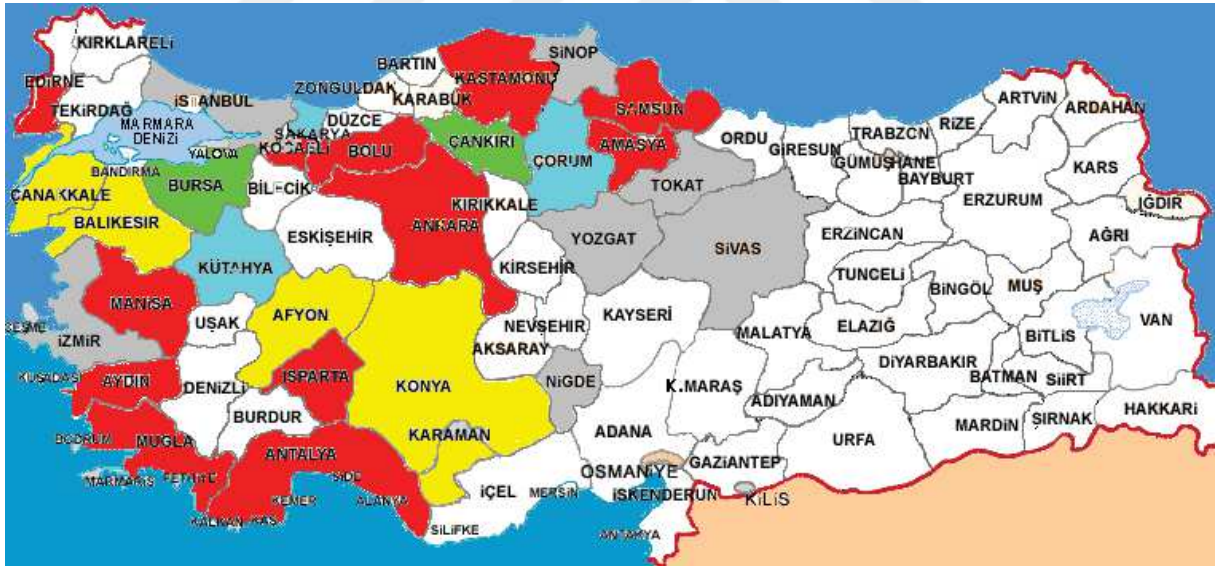
⁵⁸⁷ Uriel Heyd, 1996, a.g.e., s. 15.

⁵⁸⁸ Mustafa Akdağ, 1949, a.g.m., s. 363.

Celali hareketi yok iken, medreseliler, âdeta Anadolu'yu 1597 den sonraki karışıklığa götürmek için, devamlı surette çalıştılar.⁵⁸⁹

Celali isyanlarının oluşumunda etkili olan ve aynı zamanda medreseli isyanlarına da karışan bir topluluk olan leventlerin ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir.⁵⁹⁰ Genel olarak 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren devletin geniş sınırlara ulaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin en parlak zamanlarının başlaması aynı zamanda gerilemesine neden olan şartların da olduğu zaman dilimini oluşturmaktadır. Devlet genelinde bozulan ekonomi, tarımla geçinen halktan yeni vergiler alınmasına ancak buna karşın çiftçilerin yeteri kadar para kazanamaması gibi nedenler, özellikle kırsal kesimdeki gençlerin iş umuduyla başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere gelmesine neden olmuştur. Dönemin zengin ve güçlü beylerinin, paşalarının konaklarına gelen bu kişiler levent olarak adlandırılmıştır. Özellikle 16. yüzyıldaki uzun süren savaşlara giden leventlerin savaşların bitmesiyle işsiz kalması, suhte isyanları ve Celali İsyanlarına destek vermelerine, sosyal karışıklıklara neden olmuştur.

Şekil 1.3. 16. Yüzyılda Medrese Öğrencilerinin İsyanlarını Gösteren Harita

Gri: 1 Olay

Sarı: 2 Olay

Yeşil: 3 Olay

Mavi: 4 Olay

Kırmızı: 5 Ve Üzeri Olay

⁵⁸⁹ Mustafa Akdağ, 1946, a.g.m., ss.34-35.

⁵⁹⁰ Mücteba İlgürel, 'Levent', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2003, s. 149.

Kaynak: Zafer Karademir, Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2008, s. 33.

Karademir'in 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan medrese öğrencilerinin isyanlarını günümüz Türkiye sınırlarını esas alarak yaptığı haritalandırma çalışması aşağıda yer almaktadır. Haritaya göre, medrese öğrencilerinin hareketlerinin Karadeniz'in orta kesimi ile Anadolu'nun güneybatısında yoğunlaştığı, Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu dışında diğer vilayetlerde de görüldüğü anlaşılmaktadır.

1570 yılında Kıbrıs'ın fethi için çok sayıda askerin toplanması ve gönderilmesi medreseli isyanlarının büyük boyutlara ulaşmasının önemli nedenlerinden birisini oluşturmuştur. Yalvaç, Kütahya, Akşehir, Ankara, Kocaeli şehirlerinde ayaklanan suhteler isyanlarda leventlerle işbirliği yapmışlardır. Yine aynı dönemde Alaiye ve Manavgat'ta çeşitli köyleri basan suhteler halktan zorla para ve mal almış, bazı zamanda halkın çocuklarını kaçıarak fidye talebinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin eski başkentlerinden olan Bursa'da suhteler ve danışmendlerin isyanında bir yeniçerinin öldürülmesi olayında naibin suhtelerden yana taraf olması yüzünden olay gittikçe büyümüş ve şehirdeki karışıklıklar engellenememiştir. Germiyan, Karasi, Biga ve Kaz Dağları dolaylarındaki ayaklanmalar da uzun müddet boyunca bastırılamamıştır. Teke, Kastamonu ve isyan hareketlerinin yoğun olduğu Yeşilırmak havzasında suhtelerin isyanları sürmüştür. Rumeli bölgesinde de süren isyanlar 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin topraklarının pek çok bölgesinde etkili olmaya devam etmiştir.⁵⁹¹ Öğrenci hareketlerinin uzun sürmesinde ve bastırılamamasında öğrencilerin birbirinden etkilenmesi, kitlesel olarak hareket etmenin avantajlı olması, devletin farklı bölgelerdeki isyanları bastırmada başarısız olması gibi nedenler etkili olmuştur.

Ortaylı'ya göre; Osmanlı Devleti'ndeki medreseler, belirli bir hiyerarşi düzenine göre sıralanmıştır. Devletin başkenti olan İstanbul'da yer alan Sahn-ı Seman ve Süleymaniye Medreseleri, yüksek düzeydeki medreseler arasında ilk iki sırada yer almıştır. Bursa, Edirne, İznik gibi yakın bölgelerde daha alt seviyede ve diğer eyaletlerde de düşük seviyedeki medreseler öğrencilere eğitim vermeyi sürdürmüştür. İstanbul dışındaki medreselerin kapasitesi dolayısıyla çok fazla öğrenciye eğitim verememesi, daha üst düzeyde eğitim almak isteyen öğrencilerin İstanbul'a gitmek zorunda kalmasına neden olmuştur. 17. yüzyılda medresedeki öğrenci sayısının kapasitenin üstüne çıkması üzerine medrese vakıflarının desteği öğrenciler için az gelmeye başlamıştır. Bu da öğrenci

⁵⁹¹ Mustafa Akdağ, Medreseli İsyanları, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1949, ss.367-369.

hareketliliklerine ortam hazırlamış, suhteler kırsal kesimde ve bazı şehirlerde toplumsal karmaşalara yol açmışlardır.⁵⁹²

Akdağ'ın aktardığına göre, "bazı müderrisler de öğrencileri ile birlikte isyan etmişlerdir. Tire kazasının Işıklı müderrisi bazı çocukları kaçırmış, halkın parasını ve koyunlarını da almıştır. Böyle, talebeleri ile birlikte hareket eden müderrislere çok rastlanmıştır."⁵⁹³ 16. yüzyılın ikinci yarısında medrese öğrencilerinin hareketleri artmıştır. II. Selim'in kardeşi Bayezit'le giriştiği taht mücadelesi, Osmanlı-İran ve Avusturya savaşlarının getirdiği olumsuzluklar nedeniyle suhtelerin Celali İsyanlarına katılanlarla beraber hareket etmesi, Anadolu'daki karışıklıkları arttırmıştır.⁵⁹⁴

Anadolu'da, Kanuni aleyhine, daha kat'i bir isyan, 1559 da, şehzade Bayezit ile Selim arasındaki ihtilaf yüzünden, meydana geldi. Bu vakada halkın ve vilayetlerdeki hükümet mensuplarının durumları açık bir surette kendisini göstermiştir. Konya harbine varan bu büyük karışıklıkta içtimat sefalet, tımarlı sipahilerin siyasi hak davaları ve şehirlerdeki ulema, âyan ve eşrafın memnuniyetsizlikleri tamamıyla birleşmişlerdi. Bayezit ancak bir vesile olduğundan, dava, Konya harbinden sonra da, uzayıp gittiğinden maada hükümet merkezi Anadolu'yu eskiden sürüp gelme idari teşkilâtıyla itaatte tutamayacağını anlamıştır. Bu suretle, vilayetlerin emniyet teşkilâtında esaslı değişmeler yapıldı. Hatta Anadolu sancaklarına bir kaç Şehzadenin birden vali yollanmaları âdetine de son verildi. Bayezit'in etrafında toplanan ve yevmli denen ordu, topraklı sipahilerden ve onların emri altında, çift bozan reayadan ibaretti. İsyanı karışıklara kapı kulluğu vadolunmuştu. Demek oluyor ki, 1575 ten itibaren, daimi hareket haline geçen, muntazam Celâli bölükleri Bayezit hadisesinde tımarlı sipahilerin başbuğluğu altında, ortaya çıkmış bulunuyordu.⁵⁹⁵

II. Selim'in öldüğü tarih olan 1574'te suhte isyanı Anadolu'daki pek çok medreseye sıçramış durumdaydı. Medrese öğrencilerinin hareketi 1575 yılında da devam etmekteydi. Örneğin Edirne'de Tatar Suhte ismindeki bir öğrenciyi kendilerine lider seçen medrese öğrencileri, şehrin farklı bölgelerinde etkinlik göstermişlerdir. Yine Karesi ve Biga dolaylarında başka öğrencilerin isyanı devam etmekteydi.⁵⁹⁶ Suhtelere, leventlerin de katılması ya da leventlerin suhte kılığında isyan etmeleri de o dönemde oldukça sık rastlanan bir olgudur. İlgürel'e göre; "vezir veya beylerbeyilerin yanlarında

⁵⁹² İlber Ortaylı, 2016, a.g.e., s.77.

⁵⁹³ Mustafa Akdağ, 1949, a.g.m., s.371.

⁵⁹⁴ Ahmet Alkan, a.g.m., s. 343.

⁵⁹⁵ Mustafa Akdağ, 1946, a.g.m., ss.36-37.

⁵⁹⁶ Mustafa Akdağ, 1949, a.g.m., ss.374-375.

bulundurdıkları kuvvetler levent tabiriyle de anılmıştır. Şahıslara ve onların görevlerine bağlı bu güçler köklü olmadığı için çabuk ve kolay dağılmaya uygun bir yapı göstermişlerdir." ⁵⁹⁷

Öğrencilerin yanında leventler de savunmasız reayanın huzurunu bozmayı sürdürmüştür. Medrese öğrencilerinin isyanını çözmede farklı bir yol izlemeye başlayan III. Murat, 1576 başında, İstanbul kadısına ve Edirne ile Bursa'daki ilgili müderrislere yazılan bir hükümle danışmend seçme işinde dürüst hareket edilmesi için emir vermiştir. Suhte isyanlarının azaltılması için gönderilen hattı hümayunla isyanların siyasi, toplumsal ve ekonomik hayata verdiği zarar teyit edilirken diğer yandan hükümdarın isyanın durması için suhtelere bir takım haklar verdiğini göstermesi açısından önemlidir. ⁵⁹⁸ Bu hattı hümayunlardan birisini Uzunçarşılı aktarmıştır:

Hâlen tâife-i mezburenin eşbehlerinden darendegân Rumeli'nden Mevlâna Hasan ve Kocaeli sancağından Mevlânâ Muhyiddin ve Hamideli sancağından Mevlâna Hasan ve Geredelfi'den Mevlâna Sefer ve Saruhan sancağından Mevlânâ Şemseddin ve Aydın sancağından Mevlânâ Zahirüddin ve Livâ-i Teke'den Mevlâna Muhyiddin ve vüâyet-i Karaman'dan Mevlâna Hayreddin ve Menteşe sancağından Mevlâna Veliyyüddin ve Alâiye'den Mevlâna Kadri ve Germiyandan Mevlâna Sefer ve Karesi sancağından Mevlâna Muhyiddin dergâh- ı muallâma gelüb tâife-i mezburenin ekser kendu hallerinde ve şugllerinde olub kimesneye zarar ve ziyanları yoğiken bazı eşkiya ve cebele softa namma gezüb fesad ve şenaat etmekle cümlesine sirayet edüb bu bahane ile nice talebe na-hak yere katlolunub ve softa taifesini tutanlara dirlik vaad olunmuştur deyu cürmü olmayub kendu hallerinde olanları sancak beyleri subaşları ve gayrdar tutub başlarını kesüb ve geru eşkiya ele gelmeyub mabeynde mazlumen telef olub ve akvam ve akrabalarına yataksun deyu ehl-i garaz taifesi yapışmakla kendu halinde olan softa taifesi havfindan terk-i vatan edüb tahsilinden kahb ve Müslümanlar evlâdların ihtiyaten mektebe vermez olub bu haller inkıraz- ı ilme sebep olmuştur. Eğer tâife-i mezburenin iyi olanları kemakân şuglde olub cürmü olanlarının dahi şimdiye değin vaki olan cerâimi afv olunur ise ve her birimiz nakib olub danışmend olduğumuzda camebaha (elbise parası) için biner akçe verilmeyüb nikabetle mülâzım olursak her birimiz hemşehrilerimizi gereği gibi zabtedüb anun gibi birimizin hemşehrileri fesad edecek olur ise on bir hemşehriler ittifak edüb bilâd-ı selâsede olan imaretlere komayub ehl-i fesadı bulub ele vermiye sa'y ve ikdam ederiz deyu taahhüd eyledikleri arz olundukda tevâif-i mezburenin hakkında mezîd-i merhametim zuhura getürüb sene 987 Muhareme'l-haramın

⁵⁹⁷ Mücteba İlgürel, 2003, a.g.m., s.150.

⁵⁹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s. 241.

guresine gelince vaki olan cerâimlerin afv edüb bu nişan-ı hümayunu verdim.⁵⁹⁹

Bu yeni haklara ve hükümdarın suhteleri affetmesine rağmen suhtelerin isyanı devam etmiştir. Medrese öğrencileri, 16. yüzyıldan sonra da özellikle büyük şehirlerde birlikte hareket edebildikleri için şehirlerdeki toplumsal ve siyasal hayat karışmayı bir müddet daha sürdürmüşlerdir.⁶⁰⁰ Köyler dışında önemli ticaret yollarına da saldıran suhteler, ticaret faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemişlerdir. Akdağ'a göre; " ticaret için Sinob'a çıkmış bulunan Leh tüccarları, Amasya yönüne hareket ettikleri sırada, aynı asi suhteler tarafından yolda basılarak hepsi de öldürülmüş, on bin altın o kadar gümüş ve öteki eşyaları zaptolunmuş bulunmakta idi."⁶⁰¹

III. Murat döneminde, devletin en parlak dönemi olarak kabul edilen I. Süleyman dönemi kanunları ve düzeni esas alınarak hazırlanan fermanın çok etkili olmaması üzerine III. Mehmet döneminde de benzer bir ferman çıkarılmıştır. Fakat ulema sınıfındaki bozulmaların önüne geçmek mümkün olmamıştır. IV. Murat döneminde Koçi Bey'in sunduğu risale aynı bozuklukların devam ettiğini, hatta arttığını belirtmekte olup çözüm için önerilerde bulunulmuştur. Koçi Bey'e göre Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde ulema-hükümdar ilişkisi o dönemden farklılıklar göstermektedir. Hükümdarın ulemaya karşın saygı gösteren tavrı, ulemanın da hükümdara olan davranışları olumsuz yönde gelişim göstermiştir:

Bu abd-i fakir İstanbul'a, geldiğimde eğerçi ulema-i izam şimdiki gibi badem ve haşem esbabı değildi. Lâkin bir müderris dâderi yoldan geçse halk-ı âlem ikbal-i tam ve küllî tazim ve ihtiram ederlerdi. Irz ve vekarları kemalde idi, her biri halk nazarında müctehid mesabesinde muazzez ve mükerrerrem idi. Menasıb-ı ilmiyye şefaate vermek reva değildir; âlem kangisi ise ona gerektir. Tarîk-i kazada medar ilimdir. Sinn vesâl ve haseb ve neseb değildir; seccade-i şeriat âhm ve âdd olanlara gerektir. Medreseler dahi dekayık-i dmiyye istihracma kadir olanlara gerektir; bir cahd mücerred eskidir deyy bir âhme takdim inde't-tahkik cevdrir...⁶⁰²

17. yüzyılda Celali isyanlarının sona ermesinden sonra reaya tarafından şikâyet edilen kadılarla ilgili I. Ahmet bir ferman yazmıştır. Fermanda, ayrıntılı olarak kadıların

⁵⁹⁹ İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s. 242.

⁶⁰⁰ Ahmet Alkan, a.g.m., s. 343.

⁶⁰¹ Mustafa Akdağ, 1963, a.g.e., s.89.

⁶⁰² İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., s. 248.

halka yaptıkları haksızlıklar anlatılmakta, ancak yine de genel olarak kadıların görevlerinde bırakıldığı görülmektedir. Fermanın kısa bir bölümü aşağıda yer almaktadır:

siz ki kaddarsız, nahiyelerünüzü nâiblerünüze iltizama verüb bir canibten siz ve bir canihten nâibünüz voyvodular de müttefikolub karye be-karye gezüb reâyâ (köylü) ve berâyânım müft ve meccanen koyun ve kuzu ve tavuk ve yağ ve bal ve arpa ve saman ve odun ve otlaklarını çeküb alduğunuzdan mâada her kasaba ve karyeye karib geldüğünüzde yeni makbereleri sayub, defter edüb badehu mahallinene varub bunlar ne zamanda fevt olmuşlardır ve bunların metrukâtı nice oldu? Ne için bize haber eylemedin? Ve bizden izin almadan defneylediniz deyu taaddi edüb ve kefereden mürd olanlardan bir kaç kuruş almaymca defne izin vermeyüb ekserinin veresesinden sagîr ve sagire ve gaib ve gaibe olmayub cümle hâzır ve kibar (büyük yaşta) olub kismet taleb eylemezler iken cebren müteveffanın muhallelfatını yazub iki yüz akçe değer esvabı bin v e bin beş yüz akçe pahaya tutub kismet bahanesiyle beğendüğünüz esvabı çeküb alub ve sizden mukaddem kadı olanlar bir defa kismet eyledüğü müteveffa için kismet olmamış ve bazı esvab gizleyüb rüsum kısmına gadreylemiştir...⁶⁰³

Bu fermanlar, kadılar başta olmak üzere naip, imam, tımarlı sipahi gibi reayaya etki eden bir takım görevliler tarafından Osmanlı toplumuna hak etmedikleri bir muamelede bulunduğu göstermektedir. Reayaya karşı yapılan haksızlık şiddet boyutuna da ulaşınca IV. Murat ile veziriazam Kuyucu Murat Paşa'nın isyanlara karşı sert tedbirleri bir süre işe yaramış görünmektedir. Yine ulema sınıfına mensup olan kadı ve naiplerde görülen bozulmaların önüne geçmek mümkün olmamıştır. Devrin dikkat çeken ilim insanlarından olan ve aynı zamanda IV. Mehmet'in padişah hocalığını yapan Hezarfen Hüseyin Efendi tarafından yazılmış olan Telhisü'l-beyan fî Kavanin-i âl-i Osman adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan o zamana kadar genel tahlilini yapmış, devletteki bozuklukların giderilmesi için I. Selim döneminin örnek alınması gerektiğini savunmuştur. Latince, Fransızca ve Yunanca bilen Hezarfen Hüseyin Efendi'nin döneminin ulemasına göre Batı'da yapılan yenilik ve gelişmelerden de haberdar olmasına rağmen eserlerinde köklü bir yenilik talebinde bulunmadığı görülmektedir.⁶⁰⁴

Osmanlı uleması, medreselerde yaşanan bir takım olumsuz gelişmelerin aşılabilmesi için bu dönemde de çeşitli ıslahat önerilerini içeren risaleler kaleme almışlardır. Osmanlı bilim adamları için Klasik Çağ, yani Osmanlı eğitim-bilim sisteminin en iyi çalıştığı dönem, daima örnek alınan bir dönem olmuştur. Bu anlamda sonraki asırlarda medreselerde yaşanan olumsuzluklara karşı bilim dünyası çözüm olarak o

⁶⁰³ Mustafa Akdağ, 1963, a.g.e., ss.250-251.

⁶⁰⁴ Mücteba İlgürel, 'Hazerfan Hüseyin Efendi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1998, s. 545.

dönemin kurallarının yeniden işletilmesini önermişlerdir. Bu önerilerde de yeni ve ihtiyacı karşılayacak niteliklerin olmaması dikkat çekicidir.

Akdağ'a göre, askerlerin İran harplerinde bulundukları 1581 ve 1582 yıllarında, isyancı talebe her tarafta hâkim bulunuyordu. Özellikle 1582 de, suhte hareketi son haddini bulmuştu. Bursa, Balıkesir ve bütün Batı Anadolu, sanki medreseli bölüklerin elindeydi.⁶⁰⁵ Buna mukabilen suhte isyanlarını bitirmek isteyen hükümdar, 1579 yılında yazılan nişanı hümayunun şartlarını biraz değiştirerek yayınlamıştır. Bu Name-i hümayuna göre; suhtelere genel af getirilmiş, kadıların ve ehl-i örfün suhtelere ve akrabalarına karışmayacağı belirtilmiş en son olarak da suhte isyanlarında temel nedeni oluşturan işsizlikle ilgili düzenleme yapılmıştır. İsyan etmekten vazgeçen suhtelere dirlik verilecekti. Ancak yıllarca medresede eğitim gören suhteler için o dönemde değerini kaybetmiş olan dirliklerin verilmesi, onları memnun etmemiştir. Devam eden Osmanlı- İran savaşının uzaması üzerine askerdeki kişiler memleketlerindeki ev halkı için endişelenmeye başlamışlardır. Bu kez de 1584 yılında yeni bir name-i hümayun yayınlanmış, öğrenci isyanlarına kemerbaşların⁶⁰⁶ müdahale etmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁷ Suhte isyanlarının bastırılmaması üzerine kısa aralıklarla name-i hümayunların yayınlanması, öğrencilerin affedilmeleri "nasılsa yine yayınlanacak" mantığıyla, öğrencilere cesaret vermiştir. Böylelikle her aftan sonra, medrese öğrencileri hareketlerini daha çok arttırmış, özellikle sorunların nedeni olarak gördükleri ehl-i örf başta olmak üzere tüm halkın malına ve canına kastetmeye devam etmişlerdir.

14. yüzyılın başında kurulan Osmanlı Devleti'nde medresede eğitim alamayan, şehir esnaflarına katılmayan kişilerin toplumsal statülerini değiştirebilmek için gideceği tek yer askeri kurumlardı. 14. ve 15. yüzyıl boyunca devletin fetih politikaları dolayısıyla askere duyulan ihtiyaç her zaman var olmuştur. Reayanın köylü kesiminden pek çok kişi savaş zamanı askere giderek hem ganimete ortak olmuşlar hem de asker sınıfa geçmenin ayrıcalığını ellerinde bulundurmışlardır. Devlet merkezinde yeniçerilerin sayısının arttırılması, tımarlı sipahilerin mevcudunun belirli bir düzene oturtulmasıyla reayanın askeri sınıflara geçmesi zorlaştırılmıştır.⁶⁰⁸ Reayanın medreselere akın etmesi on altıncı yüzyılın ikinci yarısında başlayan medreseli isyanlarının önemli bir nedenidir.

⁶⁰⁵ Mustafa Akdağ, 1963, a.g.e., s.97.

⁶⁰⁶ Kemerbaşlar, her vilayetin İstanbul'daki öğrenci temsilcileridir.

⁶⁰⁷ Mustafa Akdağ, 1963, a.g.e., s.97.

⁶⁰⁸ Yunus Koç, a.g.m., s.235.

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın son çeyreğinde fetihlerin yavaşlaması ve coğrafi keşifler gibi nedenlerden dolayı ekonomik sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemde ekonomik sorunların yaşanmasındaki diğer önemli nedenlerden birisi de o dönemde dünyanın pek çok bölgesini etkilediği gibi Osmanlı coğrafyasını da etkileyen elverişsiz iklim şartlarıdır. Aşırı yağışların ve ardından gelen kuraklıkların tarım ve hayvancılık üzerindeki olumsuz etkileri toplum hayatında pek çok olumsuzluğa yol açmıştır.⁶⁰⁹

Ekonomideki bozulmaya bağlı olarak kırsal kesimde yaşayan çiftçilerin çocuklarını medreseye göndermesinde gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Leventler yüzünden askeri alana doğru ilerleme şansının azalması, yeniçeri ordusunun asker sayısının artması gibi sebepler reayanın taşrada yaşayan kesiminin büyük bir bölümünü oluşturan köylülerin sınıf değiştirmek için ulema sınıfına yönelmelerine neden olmuştur. Medreseler vakfa dayalı olduğu için öğrencilere sunduğu cazip fırsatlar (beslenme, barınma, kıyafet vb.) sonucunda 16. yüzyılın ikinci yarısında medreseler, kapasitelerinin üzerinde öğrenciye eğitim vermeye başlamıştır. Medresede öğrenci fazlalığının olması ileride yaşanacak olan suhte isyanlarının önemli bir nedenidir.⁶¹⁰ Koç'a göre; "eğitim ve askeri hizmet sektörlerinde kendilerine toplumsal değişim kanalı bulamayan kitlelerden bir kısmı, sonraki yüzyıllarda, kendilerine başka statüler (seyyidlik-şeriflik, kapu halkı ve daha sonra da ayanlık gibi) bulmaya çalışacaklardır."⁶¹¹

İlmiye teşkilatındaki aksaklıkların başında, atama bekleyen medrese öğrencilerinin liyakata göre atanmaması sorunu gelmekteydi. Normal şartlarda Hâşiye-i Tecrid medresesinden mezun olan bir öğrenci Hariç ve Dahil medreselerini bitirdikten sonra Sahn-ı Seman veya Sahn-ı Süleymaniye medreselerinden birinden mezun olduktan sonra müderris olarak atanmak için sıraya geçmekteydi. Buna karşın beşik ulemasından gelen kişiler ya da saraydaki üst rütbelilerin tanıdıkları gibi farklı etkenlerle müderrisliği henüz hak etmemiş olanlar, bekleyenlerin önüne geçebilmekteydi. I. Süleyman döneminin ünlü Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi'nin müderrislerin atanmasıyla ilgili yaptığı çalışmalar istenilen sonucu vermemiştir. Buna örnek olarak ise şair Baki'nin mülazemet sistemine bağlı olmadan yapılan atamasıdır. Hükümdarların tahta çıkarken ya da önemli bir savaşın kazanılmasından sonra farklı görevlere isteklerine göre atama yaptıkları bilinen bir uygulamadır. Hükümdar dışında üst düzey bürokratların da sisteme istedikleri gibi

⁶⁰⁹ Bknz: Yusuf Yılmaz; Yahya Kadıoğlu, 'Küçük Buzul Çağı, Kuraklık Ve Diğer Coğrafi Olayların Celali İsyanları Üzerindeki Etkileri', *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 7, S. 12, 2017, ss.267-288.

⁶¹⁰ Yunus Koç, a.g.m., ss.238-239.

⁶¹¹ A.g.m., s.241.

müdahale etmeye başlaması taşra ulemasında bir hoşnutsuzluk yaşanmasına neden olmuştur. ⁶¹² 16. yüzyılda ekonomik ve sosyal alanlardaki var olan zorluklara bu gibi olayların eklenmesi özellikle taşradaki medrese öğrencilerin olumsuz hareketlerini bir üst safhaya taşımalarında etkili olan nedenlerden gösterilebilir.

Çelik'e göre; "önceki kimi yanlış politikaların uygulanması, gereken önlemlerin alınmaması neticesinde yereldeki ekonomik daralma ve savaş durumlarının sosyolojik etkisiyle suhte hareketleri toplumsal bir ayaklanmaya dönüşmüştür. "⁶¹³ Celali isyanlarına katılanların suhte hareketlerine de katılması, leventlerle suhtelerin birlikte hareket etmesi, suhtelerin Celali İsyanlarına katılması, il erlerinin Celali isyanlarına katılması, reayanın isyancılara karşı devletin de izniyle karşı harekette bulunmaları gibi geniş bir alanda farklı grupların çatışmasına neden olmuştur. Akdağ'a göre; il erleri suhtelere karşı kuruldukları halde, onlarla esaslı bir mücadeleye girmekten ziyade, tersine olarak, bunların da, talebeler gibi, yüksek tımar ve zeamet erbabının ve fazla olarak, kadıların mallarına ve canlarına saldırmışlardır. ⁶¹⁴

Medrese öğrencilerinin isyan ettikleri bölgeler çok geniş olsa da genel olarak taşrada ümeraya ve halka zarar verdikleri görülmektedir. Suhte isyanlarının yayılmasında, ulema ve seyfiye sınıfının taşra temsilcileri arasındaki anlaşmazlıkların etkili olduğu söylenebilir. Kadıların sancak valileriyle nüfuz mücadelesi buna bir örnektir. Şehirlerde askerlerin varlığı, suhteleri daha çok köylerden mal toplamaya itmiştir. Bazı köylerde kadıların, müderrislerin ve âyanın kendi çıkarları doğrultusunda medrese öğrencilerine destek verdikleri görülmüştür. Bu kargaşa ortamında beyler ve toprak sahipleri Celali isyanlarını desteklemiş, kadıların başta olduğu şehrin önde gelen kişileri de medrese öğrencilerini desteklemiştir. Bu durum, Osmanlı toplumsal sınıfları arasında anlaşmazlıkları göstermesi açısından önemli bir sosyolojik olgudur. Yukarıdaki sınıflara ait herkesin isyan olaylarını desteklemede rol almadığı bilinen bir gerçekse de bu tür bir ayrım ve eğilim olduğu gözlenmektedir.

Osmanlı Devleti'nin siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda karışıklıklar içinde bulunduğu 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan suhtelerin isyanı, 1587 yılından itibaren azalmaya başlamıştır. Bu yıllarda Celali isyanlarının kuvvetlenmesinde, Celalilere sekban, levent, il erleri gibi çoğunluğunu askerlerin oluşturduğu işsiz kişilerin katılması etkili

⁶¹² İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, 1988, a.g.e., ss. 45-46.

⁶¹³ Murat Çelik, a.g.e., s.212.

⁶¹⁴ Mustafa Akdağ, 1963, a.g.e., ss.106-107.

olmuştur. Bu süreçte suhtelerin zaman zaman çıkan isyanlarının Celali İsyanları'na göre daha az önem teşkil etmesi, sayılarının azalması gibi nedenler suhtelerin isyanlarının azalmasına ve nihayet 17. yüzyılın son zamanlarında etkinliğini yitirmesine neden olmuştur.

Genel bir ifadeyle değerlendirecek olursak, suhtelerin yaklaşık elli yıla yakın süren isyanlarında ekonomik nedenlerin ağır bastığını söyleyebiliriz. Medrese eğitiminin uzun olması göz önünde bulundurulursa, medresede eğitim görmüş kişilerin kendi mesleğinde çalışmak istemesi, ancak bunun için uzun bir süre beklemesi öğrenciler arasında huzursuzluğa yol açmıştır. Pek çok öğrencinin benzer kaderi yaşaması, örgütlenmelerine ve isyan etmelerine giden yolda önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Medrese öğrencilerinin toplumsal hareket niteliğindeki en yoğun ayaklanmaları 16. yüzyılda yaşanmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda medreselilerin hareketlilikleri azalmış olmakla birlikte Celali isyanlarının da etkisiyle özellikle devletin batı bölümlerinde ve İstanbul'da görülmeye devam edilmiştir. Bu dönemde suhtelerin ehl-i örf, levend, müderris, sekban ve diğer toplumsal gruplarla birlikte hareket ettikleri, bu gruplardan ve toplumun farklı kesimlerinden doğrudan ya da dolaylı olarak destek aldıkları görülmektedir. 19. yüzyılda medrese öğrencileri bireysel ve kitlesel suçlara karışmayı sürdürmüşlerdir. II. Mahmut dönemiyle beraber başlayan esaslı modernleşme hareketlerinde alt düzey ulemadan olan suhtelerin muhalif tavırlarda bulundukları anlaşılmaktadır.

3.7.1. Devletin Suhte İsyanlarına Karşı Aldığı Önlemler

Devlet yetkilileri, suhte isyanlarını önlemek için öncelikle adaletname ve ferman yayınlamıştır. İnalıcık'a göre çıkarılan adaletnâmelerde, "idarecilerin kendi adlarına zorla para ve mal toplamaları, kadıların görevlerini kötüye kullanmaları, hububat vb. mahsullerden öşür alınması sırasında yapılan yolsuzluklar, kadı ve naiplerin kanunlara aykırı hükümler vermeleri, fazladan para toplamaları" gibi konular yer almıştır.⁶¹⁵

Devlet merkezi, şeyhülislâmdan alınan fetvalar, Cuma hutbelerinde isyanların yanlış olduğuna dair söylemlerle suhte isyanlarını durdurmak istemişlerdir. Devletin suhte isyanlarını sona erdirmek için uyguladığı bir diğer yöntem il erleri adı verilen askeri birliklerin kullanılmasıydı. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından beri var olan il erleri, Celali İsyanları ve Suhte isyanlarının toplumu rahatsız edecek düzeye ulaştıkları 16.

⁶¹⁵ Halil İnalıcık, 'Adaletname', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, ss.346-347.

yüzyılın ikinci yarısında olaylara müdahale için görevlendirilmişlerdir. İl erleri askere ihtiyaç olması durumunda çoğunlukla köylülerden ve az da olsa şehirlilerden toplanan kişilerdir. Özellikle 16. yüzyılın sonunda Celali ve Suhte İsyanları sonrasında yapılan düzenlemelerle teşkilatlanmaları sağlanmıştır. İl erlerinin teşkilatlanması gücünü arttırmış, kırsal kesimlerde serbest bir biçimde hareket etmelerini kolaylaştırmıştır. Bunun sonucunda bölge halkıyla sorun yaşamışlar, sahip oldukları askeri güç, silahlar ve kalabalık olmaları, hükümdara direkt bağlı olmalarını sağlayacak manevi bağa sahip olmamaları gibi çeşitli nedenler il erlerinin bir süre sonra Celali isyanlarında levent ve sekbanlara katılmalarına neden olmuştur. Bu kişiler arasında Neslioğlu Mehmed Çavuş, Karayazıcı Abdülhâlim gibi il erleri vardır. Dönemin ekonomik sorunları, devletin isyanları bitirecek gerekli önlemleri almaması, Anadolu'nun pek çok vilayetinden gelen işsizlerin isyanlara destek vermesiyle sonuçlanmıştır.⁶¹⁶

Medresedeki öğrencilerin devlet denetimine alınması ve yeni isyanların engellenmesi için alınan bir diğer önlem kefil sisteminin uygulanmaya başlanmasıdır. Bu sisteme göre, öğrenci medreseye kayıt edilmeden önce yaşadığı şehir veya şehir dışından bulduğu kefil ile mahkemeye gitmiş, kefil, öğrencinin davranışları için kefalet verdiğini kabul etmiştir. Ayrıca isyan edilen bölgedeki suhtelerin hemşehrileri olan ve devlete sadık oldukları bilinen merkezde yaşayan suhteler, isyanları engellemek için memleketlerine gönderilmişlerdir.⁶¹⁷ Askeri tedbirlerin işe yaramaması üzerine yapılan bu uygulamayla isyan eden öğrencilerin hemşehrileri tarafından ikna edilmesi sağlanmak istenmiştir. 1579 yılında yayınlanan Name-i Hümayun'da öğrenci ayaklanmalarında yer alan suhtelerin gerekli şartları yerine getirmeleri halinde, tarım işlerinde çalışmalarına izin verileceği belirtilmiştir.⁶¹⁸

Uzun yıllar medresede eğitim gören öğrencileri askerlik ya da tarım gibi işlere yönlendirmek, öğrenci ayaklanmalarına karşı başarılı bir çözüm önerisi olmamıştır. Ayaklanmalar devam etmiştir.

3.8. II. Mahmut Döneminde Ulemadan Aydına Dönüşüm Süreci

Kültürlü, okumuş, görgülü, ileri düşünceli (kimse), münevver, entelektüel anlamlarına gelen ⁶¹⁹ aydın kavramı, Osmanlı Devleti'nde modernleşmenin başladığı çağ

⁶¹⁶ Mücteba İlgürel, 'İl Erleri', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, ss.60-61

⁶¹⁷ Mustafa Akdağ, 1963, a.g.e., s.95.

⁶¹⁸ Mustafa Akdağ, 1963, a.g.e., s.97.

⁶¹⁹ <https://sozluk.gov.tr/?kelime=AYDIN> Erişim Tarihi: 20.06.2019

olarak kabul edilen 19. yüzyılda yerleşmeye başlamıştır. Osmanlı toplumunda aydın kavramının ortaya çıkmasından önce ulemanın özel konumu dini, siyasi ve sosyal konularda yorum yapmasına imkân tanımıştır. Dini düşüncenin üreticisi ve aktarıcısı olarak Osmanlı uleması bulunduğu dönemin münevveri konumunda görülmüştür. Ancak hiç kuşkusuz bu iki kavram temel dayanakları, yapıları ve toplumdaki yerleri açısından birbirinden farklıdır.

Başlangıcı, Hz. Muhammed dönemine dayandırılan ulema, sonraki İslâm devletlerinde de önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı uleması, 19. yüzyıla kadar devlet ve toplum nezdindeki önemli konumunu korumuştur. Bu dönemden sonra etkisi ve konumunun getirisi azalsa da Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına kadar varlığını sürdürdüğü söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde batılılaşma dönemiyle birlikte ulemanın yanında yeni bir kavram olarak "aydın" ortaya çıkmıştır. Dış ilişkilerde yaşanan gelişmeler, Avrupa Devletleri ile diplomatik ilişkilerin kurulması 18. ve 19. yüzyıllarda "kalemiye sınıfının" önemini arttırmıştır. İlk olarak askeri alanda yapılan ıslah çalışmaları, 18. yüzyılda başlamış ve 19. yüzyılda bürokrasi sisteminin modernleştirilmesi, adli ve eğitim sistemlerinin laikleştirilmesiyle sürdürülmüştür.⁶²⁰ Turhan'a göre;

Medreselerde bozulmaları fark eden ve medreseyi yeniden bilgiyi aktarma görevini en iyi şekilde yerine getiren kurumlar haline dönüştürmek isteyen Osmanlı Devleti'nin yöneticileri kanunnameler çıkartmıştır. En ciddi ve ayrıntılı kanunname ise III. Mehmet'in çıkardığı 1598 tarihli kanunname'dir. Bundan sonra I. Mahmut zamanına kadar (1750) herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Ama I. Ahmet oldukça ayrıntılı bir adalet fermanı çıkararak kadıların yolsuzluklarının önüne geçmek istemişse de başarılı olamamıştır. Batı medeniyeti bariz bir teknik, iktisadi, siyasi üstünlük gösterinceye kadar Osmanlı Türkleri tarafından ciddiye alınmamıştır.⁶²¹

Osmanlı Devleti'nde geçici elçiler ilk olarak Lale devrinde Avrupa'nın önemli başkentlerine gönderilmeye başlanmıştır. Osmanlı tarihindeki ilk geçici elçi 1720 yılında Paris'e gönderilen Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'dir.⁶²² Daimi elçilerin gönderilmesi ise III. Selim döneminde 1793 yılındadır. Yabancı dil bilmeyen bu elçilerin yanına eşlik etmesi için dil bilen görevliler eşlik etmiştir. Gerber'e göre, Ahmet Resmi Efendi, Ragıp Mehmet Paşa ve Halil Hamit Paşa, Osmanlı Devleti'nde yenilikler yapılmasının

⁶²⁰ Şerif Mardin, 1991, a.g.e., ss. 90-91.

⁶²¹ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, Altınordu Yayınları, İstanbul, 2015, s. 315.

⁶²² Zeki Arıkan, 'Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul, 2013, ss.551-552.

gerekliliğini fark eden 18. yüzyılın önemli kişilerindendir. Zira ona göre; 19. yüzyıldaki modernleşme hareketlerinin sosyal kökenleri 18. yüzyıla dayanmaktadır. ⁶²³

Osmanlı Devleti'ne yabancı ülkelerden gelen veya yabancı ülkelere gidecek olan yazıları yazmakla görevli Divan-ı Hümayun tercümanları genellikle Fenerli Rumlar arasından seçilmiştir. Ancak 1821 yılındaki Rumların isyanında gizli bilgileri Rum tarafına verdikleri tespit edilen Divan-ı Hümayun tercümanlarından Constantine Mourouzi, Hañçerlizâde Mihayilaki ve Aleksandr Mavrokordato idam edilmiştir. ⁶²⁴ O sırada, İstanbul Rum patriği Grigoryus'un Mora asileri ile mektuplaştığı, gizli cemiyetlerinin İstanbul'daki elebaşısı olduğu tespit edilmiştir. Rumların Paskalya günü Patrik seçmek için yaptıkları toplantıda içlerinden birisini, mutlaka patrik seçmeleri gerektiği devlet merkezi tarafından iletilmiştir. Seçim işlemi yapılırken II. Mahmut tarafından saraya çağrılan Patrik II. Gregorios sorgusunda yaptıklarını itiraf etmiştir. Fener Rum Patrikhanesinin orta kapısında, yaftası göğsüne takılarak idam edilmiştir. ⁶²⁵ O tarihten günümüze kadar geçen süreçte patrikhane mensuplarının, II. Gregorios'un asıldığı orta kapıyı onun hatırasına hürmeten kapalı tuttukları söylenmektedir. ⁶²⁶ Bu idamlardan sonra Rum ayaklanması ile alâkası olduğu düşünülen tüccar ve önde gelen Rumlardan on beş kişi daha idam edilmiştir. Bunun dışında İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de Rum din adamları idam edilmiştir. ⁶²⁷

Aynı anda pek çok devletle savaşan, Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımıyla mücadele eden II. Mahmut'un bu olay üzerine Rumlara olan güveninin azalması, yeni bir kurumun oluşmasını sağlamıştır. II. Mahmut döneminde Tercüme Odasının kurulması ve yurt dışına öğrencilerin gönderilmesi, aydın kavramının oluşumunun ilk safhasını oluşturmuştur. Devletin tercüme faaliyetlerinde görev almak için Mühendishane hocalarından Bulgarazade Yahya Naci Efendi ile oğlu Ruhuddin Mehmed Efendi Bâbîâli'ye getirilmiştir. ⁶²⁸

Osmanlı Devleti'nde aydınların oluşma sürecinde Yunan bağımsızlığı önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Tercüme Odası'nın kurulmasında Yunan bağımsızlığı

⁶²³ Haim Gerber, a.g.e., ss. 258-259.

⁶²⁴ Ali Akyıldız, 'Tercüme Odası', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.40, 2011, s. 504.

⁶²⁵ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., 2008, ss.344-345.

⁶²⁶ M. Süreyya Şahin, 'Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.12, 1995, s. 345.

⁶²⁷ Yalçın Küçük, a.g.e., s.169.

⁶²⁸ Ali Akyıldız, a.g.m., s. 504.

sonucunda yaşanan istihbarat kaygıları etkili olmuştur. Yeni oluşmaya başlayan aydın yabancı dil olarak Batı dillerini, dolayısıyla kültürünü de öğrenmek için çabalamıştır.⁶²⁹

Tercüme Odasında hocalık yapan İshak Efendi'nin, Türkçe, Farsça ve Arapça dillerinin yanında Fransızca, Latince, Yunanca ve İbranice bildiği rivayet edilmiştir. Bu çok yönlü ilim adamı Osmanlı modern bilim ve teknolojisinin gelişmesinde öncü bir rol almıştır.⁶³⁰ İshak Efendi Avrupa fizik, matematik ve mekanik bilgisini içeren dört ciltlik Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye adlı eseri yazmıştır. Bunun dışında, Rekz ve Nasbû'l-hıyâm, Tuhfetü'l-ümerâ fi hıfzı kılâ', Medhal fi'l-coğrafya, Usûlü's-siyâga bilinen diğer eserlerinden başlıcalarıdır.⁶³¹

Tercüme Odası'ndan, geleceğin ilk Avrupa dili öğrenmiş aydınları yetişmeye başlamıştır. Burada öğrenilen Fransızca aracılığıyla Fransız edebiyat ve düşünüşü ile ilk tanışma başlamıştır. Divan edebiyatından Tanzimat edebiyatına geçiş de bu Tercüme Odası yoluyla olmuştur.⁶³² Tercüme odasından yetişen aydın kesimin, sonraki senelerde, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin bürokrasi sınıfını oluşturduğu söylenebilir.

Ulemanın yerini aydına bırakması ya da ulemadan aydına doğru bir dönüşüm yaşanması Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi, Batı tarzı düşüncelerin benimsenmeye başlanması ile yakından ilişkilidir. Ulus devletlerin kurulduğu, ekonomik ve askeri açıdan zor bir dönem olan 19. yüzyıl şartlarında devletin varlığını sürdürmesi, Batı tarzı bir dönüşüm geçirmeyi gerektirmiştir. Dini kökenleri nedeniyle ulemanın yeniliklere olan bakış açısı, Batı'ya dair bilimlerin ve teknik alt yapının yerinde incelenmesi gerekmesi gibi çeşitli nedenler aydının Osmanlı Devleti'nin hayatına girmesini zorunlu kılmıştır. İslâmiyet'in teşekkül aşamasında ve yayılmasında ulemanın rolü, dönemin iç ve dış dinamiklerine göre şekillenmiş ve geleneksel İslâm toplumlarında ulema mevcut konumunu kazanmışsa, aydın da Batılılaşma ve modernleşmenin bir ürünü olarak siyaset ve toplum hayatında yer almaya başlamıştır. Mardin'e göre;

Tanzimat öncelerine bakıldığında yenilikçiler arasında bir grup ulema da görülür. Üst tabakanın bu iki unsurunun (kalemiye, ilmiye) yenilik hareketlerini 18. yy.'dan itibaren desteklemelerine karşın Batı kültürünün Osmanlı İmparatorluğu'na getirilmesi halk katlarında şiddetli tepkilerle karşılaşmıştır. Böylece, Osmanlı üst tabaka (memur ve ulema) grubunun

⁶²⁹ Yalçın Küçük, a.g.e., s.168.

⁶³⁰ Bernard Lewis, 1993, a.g.e., s.87.

⁶³¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, 'İshak Efendi', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, 2000, s. 530.

⁶³² Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., s. 199.

başlangıçta bir oranda Batı'nın kritik düşüncesine benzer bir yaklaşımla kendi toplumlarının eksiklerine bakmayı başardıklarını görüyoruz.⁶³³

Modernleşme ve aydının toplum hayatına girmesinden sonra bu konudan en çok etkilenen kesim ulema sınıfı olmuştur. 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren yapılan yeniliklerde genel olarak yeniçerilerle birlikte muhalif söylemde bulunan bu kesim aslen, geçmişten itibaren aktarılan geleneksel İslâm düşüncesini korumak ve yeniden üretmek için çaba göstermişlerdir. Levy'e göre; "ulema, muhalefet hareketlerini İslâmi mirasın arzu edilmeyen değişimlerden korunması öğretisel esasına dayandırıyordu." ⁶³⁴

19. yüzyıl ile birlikte ulemanın konumu ve yapısı değişmeye başlamıştır. Kara'ya göre bu geçiş süreci üç aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşamada, köklü bir yenilik olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına (1826) kadar II. Mahmut'un ulema ile iyi geçinmeye çalıştığı, üst düzey ulemayı kendi güvendiği kişilerden seçtiği ve bu ulemanın yeniliklere destek verdiği dönemdir. Özellikle yeniçeri ocağının kaldırılması devletin merkezi gücünü arttırmasında büyük önem teşkil etmiştir. İkinci aşamada, siyaset kurumu karşısında etkili olan iki büyük güçten yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla ulemaya verilen önemin azaldığı görülmektedir. Vakıfların kapatılması, medreselerin yanında Batı tarzı okulların açılması gibi çeşitli yenilikler yapılmaya başlanmıştır. Üçüncü aşamada ise kaybettiği konumunu kazanmak isteyen ulema, pek çok alanda devletin siyasi işlerine müdahil olmaya başlamışsa da eski konumunu kazanamamıştır. ⁶³⁵ Ülken'e göre; Tanzimat Dönemine (1839-1876) girilmesinden önce, Osmanlı Devleti'nde pek çok ilim dalı henüz gelişmemiş bir şekildeydi. Modern bir tarzda ilimlerin sınıflandırılması yapılmamıştı. Zira iktisat, modern hukuk, istatistik, etnografya, sosyoloji, psikoloji gibi alanlar henüz Osmanlı eğitim ve kültür hayatında yerini almamıştır. Akli ilimler olan felsefe ise Ortaçağ İslâm düşüncesine göre varlığını sürdürmekteydi. İbn-i Rüşd'in Aristo'nun düşüncelerine göre İslâmi bir yorumda bulunması ve diğer önemli âlim Gazali'nin İslâm kaidelerine göre sert yorumlarda bulunması, felsefe alanında yeni çalışmaların yapılmaması, bir kısım ulemanın akli ilimler hakkında kötü yorumlarda bulunması gibi nedenler bu ilim dalının gelişmesini engellemiştir. ⁶³⁶

İleriki dönemlerde "Osmanlı aydını" adıyla anılacak olan kişilerin yanında daha çok dine dayalı yorum yapan ulemanın güç kaybetmesi yüzyıllardır süren bir geleneğin de

⁶³³ Şerif Mardin, 1991, a.g.e., ss.268-269.

⁶³⁴ Avigdor Levy, a.g.e., s.30.

⁶³⁵ İsmail Kara, 'Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak', *Divan*, C.1, 1998, s.2.

⁶³⁶ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s.48.

yok olmasına neden olmuştur. Devletin modernleşmesinde olumlu tavırlar içinde olan, Batıyı bilen, yabancı dili olan aydınların oluşmasında II. Mahmut'un politikası etkili olmuştur. Hiç şüphesiz 1826'da yeniçeri ocağının kaldırılması yenilikler için önemli bir dönüm noktasıdır. Küçük'e göre; "Türkiye'deki tüm yeniliklerin ve Türk aydınının doğum tarihi bir -Hayırlı Olaydır-. Osmanlı uleması, yerini bir geçiş türü olan Osmanlı münevverine o da zamanla çağdaş Türk aydınına bırakmıştır. " ⁶³⁷ II. Mahmut 1830'larda personel politikasının temellerini atmıştır. Modern anlamda bakanlıkları en azından ismen kurmuştur. Ulemanın bürokraside azalan etkinliğine paralel olarak memur rütbelerinde yeni bir hiyerarşi oluşturmuştur. Tahsisat sistemi ile yapılan ödemelerin yerini maaş uygulaması almıştır.⁶³⁸ Findley'in Weber'den aktardığı üzere, tahsisata dayalı hizmet bedeli sistemleri, tarihsel olarak memurlara kendi kullanımları için gelir toplama hakkının verilmesi ya da hükümdarın memurlarına çeşitli ayni maiyet yolları sağlaması biçiminde olmuştur. ⁶³⁹

1833 yılında Tercüme Odasında eğitim gören ve devlet siyasetinde ön plana çıkanlar Mehmet Namık ile Yusuf Halis Efendi'dir. 1831'de Tercüme Odası'nda çalışan yalnızca 3 kişi varken, Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde yaşanan olaylar bu sayının artmasını sağlamıştır. Hali hazırda devam eden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile olan savaşta Osmanlı ordusunun yenilmesi ve Fransızların Mısır Valisine destek vermesine karşılık olarak II. Mahmut Rusya ile anlaşma yapmasına neden olmuştur. Bu durum devletin ileriki dönemlerinde görüleceği üzere dış devletlerle olan ilişkilerde "denge politikası" güdülmesinin başlangıcını oluşturmuştur.

Mısır sorununun Avrupa devletleri tarafından da ilgiyle takip edilmesi sebebiyle devletlerarası diplomaside etkinliğini arttırmak isteyen Osmanlı Devleti; Paris, Londra, Viyana gibi Avrupa başkentlerine elçiler göndermiştir. Elçilerin yanına Tercüme Odasından çalışanları görevlendirmiştir. II. Mahmut, gittikçe karmaşık bir durum alan dış ilişkilerin daha sağlıklı biçimde yürütülmesi amacıyla 11 Mart 1836 tarihinde reisülküttaplığı Hariciye Nezareti'ne dönüştürmüştür. Tercüme Odası Hariciye nezaretinin bünyesinde, dış ülkelerle olan ilişkilerde görevini yapmaya devam etmiştir. Bütün bu gelişmelerle dil bilen diplomatlara ihtiyaç çoğalınca personel sayısı artmaya başlamıştır. Âkif Paşa, 18 Kasım 1837'de Tecelli Mehmet Efendi'nin yerine Mehmet Emin Ali

⁶³⁷ Yalçın Küçük, a.g.e., s. 19.

⁶³⁸ Carter V. Findley, a.g.e., ss. 25-26.

⁶³⁹ A.g.e., s. 85.

Efendi'yi (Paşa) Divan-ı Hümayun tercümanlığına getirmiştir. ⁶⁴⁰ Eğitim alanında ulemanın sağladığı destek özellikle önemli olmuştur. Onların yardımı olmaksızın sultanın planladığı askeri okulları kurması güçtü. Bundan dolayı tıp başta olmak üzere kurulan modern okullarda bir süre daha ulemanın etkinliği devam etmiştir. II. Mahmut'un yaptığı yenilikleri Tekin şu şekilde yorumlamıştır:

Harbiye, mühendis ve tıp okullarının kurulumu ve daha sonra bunlara yabancı hocaların atanması ulemanın toplumsal alandaki konumlarının bir anlamda sorgulanmaya başlanmasıdır. Seküler eğitim kurumları ulemayı sahip olduğu bilgi ve onları değerlendirme açısından yetersiz kılmış ve disfonksiyon hâle getirmiştir. Ulemanın sadece devlet bağlantılı sosyal konumu değil, meydana gelen sorunlar ve batı merkezli üretilen bilgiler konusundaki donanımsızlığı ve yetersizliği ile halk nezdindeki itibarı da zayıflamıştır. Çünkü bu yeni durumda, yeni konum ve bağlantılarıyla ele alınan bilgi, toplumun modern süreçler lehindeki dönüşümünün de etkisiyle ister istemez aydın tipi insanları ön plâna çıkarmıştır. ⁶⁴¹

II. Mahmut döneminde ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, ortaöğretim ve yükseköğretim alanlarında devlet eliyle Batı tarzı okulların kurulması, yabancı dile önem verilmesi gibi nedenler medresede yetişen ulemanın gerilemesine, aydın tipi kişilerin devlet bürokrasisinde yer almasına neden olmuştur. Vakıfların devlete bağlanması da ulemanın ekonomik açıdan zor bir döneme girmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun dışında, modernleşme dönemiyle beraber ulemanın güç kaybetmesindeki diğer bir neden, bilginin kaynağı ve aktarıcısı olarak görülen ulemanın, matbaada basılan kitapların sayısının artması ve yaygınlaşmasıyla ikinci planda kalmasıdır.

II. Mahmut döneminde askeri, idari ve ilmi alanlarda Batı tarzı modernleşmeden etkilenilerek çok sayıda yenilik ve ıslahat çalışmaları yapılmıştır. Batı tarzı yeniliklerin şeriata dayanmadığı noktalar devlet-ulema ilişkilerine de yansımıştır. Ancak üst düzey ulema, siyaset kurumu ile yakın ilişkileri ve hükümdarın yeniliklerdeki rolü gibi nedenlerle reformları onaylayıcı bir tavır alırken ulemanın özellikle alt sınıfları yeniliklere karşı çıkmışlardır. Şeriata dayanmayan yenilikler, çağın ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmiştir ve üst düzey ulema bu yenilikleri genellikle onaylamıştır. Bunlardan bazıları; ordunun Avrupai tarzda örgütlenmesi, yeni okulların açılması, kılık kıyafette değişikliklerin yapılması, Batı tarzı müziklerin kullanılmasının serbest bırakılmasıdır. Bu dönemde ilk kez ulema sınıfı ile ilgili nitelikli yenilikler de yapılmıştır. Vakıfların kapatılması, ulemaya

⁶⁴⁰ Ali Akyıldız, a.g.m., s. 505.

⁶⁴¹ Mustafa Tekin, 'Osmanlı'da Ulemadan Aydına Dönüşüm Süreci', *Marife*, S.1, 2004, s. 232.

mensup olan kadıların rüşvet almasının engellenmesi için Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanunnamesinin çıkarılması bu yeniliklere örnektir. ⁶⁴²

Karantina konusunda, ulemanın farklı görüşleri hâsıl olmuştur. Tunus'ta bulunan Hanefi ve Maliki din görevlileri karantinanın uygulanıp uygulanmaması konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Hanefi din görevlilerine göre karantinanın caiz hatta vacip olduğu yönünde görüş bildirirken Maliki din görevlilerine göre karantina, Allah'ın kader ve kazasından kaçmak olarak yorumlanmıştır. Bu tarz tartışmalar devam ederken II. Mahmut çiçek aşısı yapılmasının şeriatça uygun olduğuna dair fetva almış ve aşı uygulanmaya başlanmıştır. ⁶⁴³

Müsadere sisteminin kaldırılması, halkın mal güvenliğinin sağlanmasında ve daha ziyade üst düzey devlet adamlarının mallarının müsadereye kurtulmasını sağladığı için devletin ekonomik sisteminde önemli bir yer kaplamaktadır. Osmanlı Devleti'nde ilk defa nüfus sayımının yapılması; Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ihtiyaç duyulan asker sayısının belirlenmesi ve vergi verecek kişilerin saptanması amacıyla yapılmıştır. Hiç kuşkusuz dönemin koşulları düşünüldüğünde ekonomik kaygıların üst düzeyde olduğu görülür. Bu sayımlarda devletin halkın nüfus sayımından kaçmaması ya da korkmaması için ulemaya mensup kişileri görevlendirmesi de dikkat çekicidir. ⁶⁴⁴ II. Mahmut döneminde kurulan ve Osmanlı aydınının yetişmesine sağlayan okullar Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye'dir. Okulların kuruluş amacı öncelikle askeri ihtiyaçlar için olsa da burada öğretilen fen ilimleri, teknik ilimler ve Batılı hocalardan gelen bilgi aktarımı aydının oluşmasında itici güç olmuştur.

II. Mahmut döneminde eğitim alanında yapılan ıslahatlarda ulemanın sağladığı destek önemlidir. Ulemanın desteği olmadan hükümdarın bu yeniliklerde başarılı olması zordu. II. Mahmut, yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kara ve deniz mühendishanelerinin örgütlenmesine önem vermiştir. Devletin eğitim alanından sorumlu olan ulema bu örgütlenmenin içinde aktif olarak rol almıştır. Ulema arasında yeni örgütlenen okullarda kimin görev alacağı konusundaki fikir ayrılıkları baş göstermiştir. Tıp merkezinin başına getirilen ulema sınıfından Hekimbaşı Behçet Efendi, okulun kendi idaresi altında teşkilatlanması gerektiğini savunmuştur. Bu esnada Osmanlı-Rus savaşının başlaması ve savaş sonrasında II. Mahmut'un ulemanın devlet idaresindeki etkinliğini

⁶⁴²Hıfzı Veldet, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Tanzimat I: Yüzüncü Yıl dönümü Münasebetiyle*, İstanbul Maarif Matbaası, 1940, s. 170.

⁶⁴³ Niyazi Berkes, 1997, a.g.e., s. 148.

⁶⁴⁴ Bernard Lewis, 1993, a.g.e., s.91.

azaltma çalışmalarıyla, hükümdar yeni kurulan okulları kendine bağlı bir şekilde idare etmeye başlamıştır. ⁶⁴⁵

Mühendishanenin genişletilmesi, Tıphane-i Amire ve Cerrahhanenin kurulması, Batı'dan doktorların getirilmesi, II. Mahmut'un okulun açılışında konuşma yapması, hükümdarın yeniliklerde kararlı olduğunu ve halkın bunları benimsemesi için çaba gösterdiğine işarettir. Berkes'in Cevdet Paşa'dan aldığı, sadeleştirdiği ve kısalttığı konuşma şu şekildedir:

Bu okula, insan sağlığının korunması gibi kutsal bir ödevi kendine verecek bir okul olacağı için öncelik verdim... Tıp öğretimi Fransızca olarak yapılacaktır. Bunun neden yabancı dille yapılacağım soracaksınız. Bunu zorunlu kılan güçlükleri bildireyim... Geçmişte bizde de tıp bilimleri üzerine birçok kitap yazılmıştır. Hatta Avrupalılar bu kitapları kendi dillerine çevirerek onlardan çok şey öğrenmişlerdi. Fakat bu kitaplar Arapça yazılmıştır. Birçok yıldan beri İslâm okullarında bu kitaplar ilgi konusu olmaktan çıktıkları, bunları bilenlerin sayısı azaldığı için artık kullanılmaz olmuşlardır. Şimdi, tıbbi kendi dilimize çevirmek için yeniden bu kitaplara dönmek, yıllar alacak uzun bir iştir. Bu kitapları kendi dillerine çevirmekle Avrupalılar yüz yıldan fazla bir süreden beri bunlara birçok yeni katkılarda bulunmuşlardır. Bundan başka bu konuları öğretmenin yöntemlerinde büyük kolaylıklar geliştirmişlerdir. Bu yüzden tıp üzerine yazılmış Avrupa eserlerine kıyasla bu Arapça eserler artık yetersizdir. Bu eksikliklerin yeni eserlerden alınacak bilgilerle kaldırılabilceği iddia edilse bile, bunlar çabucak Türkçeye çevrilemezler. Çünkü tıp öğrenimi için gerekli olan beş altı yıldan başka Arapçayı iyice öğrenmek en aşağı on yıl ister. Halbuki, bir yandan ordumuz ve halkımız için iyi yetişmiş doktorlara, öte yandan tıp bilimlerinin kendi dilimize kazandırılmasına acele ihtiyacımız vardır. Bu yüzden Fransızca öğrenmenizi istemekten maksadım, onu sırf bu dilin hatırı için öğrenmeniz değil, tıbbi öğrenmeniz ve bu bilimi adım adım kendi dilimize kazandırmaktır... Ancak bu yapıldığı zaman kendi ülkemizde tıp kendi dilimizde okutulur hale gelecektir. ⁶⁴⁶

1831'de Mızıka-i Hümayun, 1834'de Mekteb-i Ulum-ı Harbiye açılmıştır. 19. yüzyılda modern okulların kurulmasıyla, öğrencilerin çağdaş bilgileri öğrenmesi ve toplumun eğitim seviyesinin artmasının yanında, devlet hizmeti için bilgili personellerin yetişmesi de hedeflenmiştir. Devletin kendi tebaasından yetişen, modern ilimleri bilen kişilerin ülkede yeni bir dönüşüm sağlaması çöküş dönemini tersine döndürebilirdi.

Sonuç olarak aydın grup, iletişim (basın) ve eğitim (modern okullar) alanlarında etkili olmuştur. Modernleşmenin getirdiği yeniliklerle, Osmanlı toplumunda yeni bir

⁶⁴⁵ Avigdor Levy, a.g.e., s.51.

⁶⁴⁶ Niyazi Berkes, a.g.e., 1997, ss. 183-185.

ideoloji oluşturmaya çalışmışlardır. ⁶⁴⁷ II. Mahmut dönemi yeniliklerinin dışarıdan gelen baskılarla değil, hükümdarın azim ve gayretiyle devletini kurtarmak için yaptığı çabalar olduğu söylenebilir. Lewis'e göre; "Sultanın ilk yeni devlet daireleri -harbiye, evkaf ve Bab-ı Meşihat- modernleştirme tedbirlerinden çok, yeniçeriliğin yıkılmasıyla eski düzenin kuvvetlerinden ele geçirilen kazançları pekiştirmek ve ordu ile ulemayı Sultana karşı eski otoritelerini tekrar canlandırmaya yeteneksiz kılmak çabalarıydı. " ⁶⁴⁸

19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Batılı kurumların kurulması, halk tarafından benimsenmesi için reformlara alt yapı oluşturulması, devletin modernleşmesinde önemli bir safhayı oluşturmuştur. II. Mahmut'un yaptığı yeniliklerin kabul edilmesinde öncelikle ulemayı yanına alması ve sonrasında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması etkili olmuştur. Küçük'e göre;

Sultan Mahmut'un serkeş Yeniçeri Ocağına incir dikmeye karar verdiği gün, Yeni Türkiye'nin doğum günüydü. İşte o gün düzen tarihe karışmış, yerine yeni bir düzen kurulmaya başlanmıştı. Yurdu felce uğratan despotizm ortadan kalkmış, tahtın eski gücü yeniden kazanılmış ve Mahmut'un elinde bu güç, uzun erimli amaçlar için kullanılabilir hale getirilmişti. Sultan Mahmut, daha uygun şartlar içinde Türkiye'yi kurtarabilecek yetkinlikte bir önderdi. O, yurdunun ihtiyaçlarını kavramış, ne yapacağını kararlaştırmış, yirmi yıl gizli gizli yürüttüğü emelini gerçekleştirmek için nerde kesin darbe vuracağını kestirmiş, böylece devrimler için gerekli kapıyı açmıştı. ⁶⁴⁹

Ülken'e göre; "modern devlet anlayışına uygun devlet daireleri daha Mahmut II zamanında kurulmaya başlanmıştı. Bâbîâli ve nezaretlerin temelleri o zaman atılmış bulunuyordu. " ⁶⁵⁰ Ulema, 19. yüzyılın ortalarından sonra, merkezi karar verme sürecinin dışında tutulmuş ve neticede idare, adalet ve eğitim sistemi içindeki rolleri hariç, her şeyden mahrum bırakılmışlardır. ⁶⁵¹ II. Mahmut'un kurduğu tercüme odasında modernleşme devriyle beraber, özellikle yabancı devletlerle olan ilişkilerde önemli bir pozisyonda olan tercümanlık faaliyetleri Müslüman kesim tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Tercüme Odasında eğitim gördükten sonra Avrupa'ya giden Osmanlı bürokratları sonraki dönemlerde (Tanzimat, Meşrutiyet) devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Bu kişilerden bazıları Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa, Fuat Paşa ve Sadık Rifat

⁶⁴⁷ Kemal Karpat, Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım, *Osmanlı ve Dünya*, (Haz.) Kemal Karpat, (Ed.) Mustafa Armağan, Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, s.141-142.

⁶⁴⁸ Bernard Lewis, a.g.e., 1993, s.99.

⁶⁴⁹ Yalçın Küçük, a.g.e., s.156.

⁶⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken, , a.g.e., s.36.

⁶⁵¹ Şerif Mardin, 1991, a.g.e., s. 45.

Paşa'dır. Buna göre; devletin meşruti monarşiye doğru giden yönetim tarzının temelleri, II. Mahmut döneminde kurulan Tercüme Odasıyla atılmıştır.

Mardin'e göre; "geleneksel Osmanlı kültürü peder-evlât, hoca-talebe, pir-mürîd, padişah-kul gibi bir kişiye bağlılıkta toplanan ilişkiler üzerine kuruluydu. Bu tip ilişkiler Batı'dan getirilen matbaa, kitap ve gazetenin yaygınlık kazanmasıyla zayıflamaya başlamıştır. "⁶⁵²II. Mahmut yapacağı ıslahat çalışmalarında üst düzey ulemayı ıslahatların gerekli olduğu konusunda ikna etmiştir. Eskiden beri yapılacak olan ıslahatlara muhalif olan alt düzey ulemaya çeşitli görevler verilerek ıslahatlara karşı topyekûn bir girişimde bulunulmuştur. Ayrıca devletin resmi gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de Osmanlı Devletinde yapılan ıslahatlara yer verilerek halkın yenilikleri benimsemesi amaçlanmıştır. Aynı zamanda Avrupa ülkeleriyle de ilgili teknolojik, siyasal, kültürel yenilikler aktarılmış, ıslahatların gerekli olduğu izlenimi oluşturulmuştur. Lewis'e göre; "Sultanın politikasının ve amaçlarının hizmetkârlarınca daha iyi anlaşılmasını sağlama aracı olarak 1834'te posta sisteminin kurulmasıyla etkisi büyük ölçüde artmıştır. " ⁶⁵³

Alkan'a göre; eğitim konusu ilk kez 1838 yılında hazırlanan Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından hazırlanan bir raporla ele alınmıştır. Bu raporla çağdaş laik eğitimin milat noktası olan reform dönemi de başlamıştır. Raporda dini alan ile dünyevi alan ayrı ayrı ele alınmakta, eğitim ve bilim ülke kalkınmasının temel aracı olarak sunulmaktadır. ⁶⁵⁴ Kureşi'ye göre; "ulemanın bütün bilgilerini, dini olmayan bilimlerde bile tamamıyla bir kenara atmasının bir anlamı yoktur. Ancak onu değiştirmek ve bugüne getirmek zorundadır. Bilgileri ölçüsünde toplumun daha karmaşık problemlerine el atmak zorundadır. " ⁶⁵⁵

Ulemanın Avrupa'dan bilgi aktarımında başarısız olması, yeniçerilerle yaptığı ittifaklarla devlete muhalif tavırlar geliştirmesi, 19. yüzyılda içinde bulunduğu toplumda modern anlamıyla 'aydın' profilinde olmasına rağmen bir dönüşüm geçirmemesi, yeni eğitim kurumlarının kurulmasına ve aydının yetişmesine imkân tanımıştır.

19. yüzyılın önemli simalarından ulema kökenli bir bürokrat olan Cevdet Paşa, Osmanlı yenileşmesinde gelenekle-modernizmin buluşmasını sağlamıştır. Türk-İslâm kültürünün modernleşme aşamasında yazdığı eserlerle ve devlet adamı kimliğiyle modern

⁶⁵² A.g.e., s.86.

⁶⁵³ Bernard Lewis, 1993, a.g.e., s.96.

⁶⁵⁴ Mehmet Ö. Alkan, İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim, *Osmanlı ve Dünya*, (Der.) Kemal Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.91-92.

⁶⁵⁵ İhtiyak Hüseyin Kureşi, a.g.e., s.23.

Müslüman profili tartışmalarında olumlu bir örnek olmuştur. Ortaylı'ya göre Cevdet Paşa, Şark medreselerinin son güneşidir. 12 ciltlik “Cevdet Tarihi” Osmanlı-Şark tefekküründe ilk defa dünyayı ve bu ülkenin olaylarını birlikte değerlendiren bir eserdir. Dolayısıyla da kendinden evvelkilere ve sonrakilere göre üstündür.⁶⁵⁶

II. Mahmut döneminde kurulan “Tercüme Odası” ile temeli atılan Osmanlı aydınları, Avrupa kültürünün etkisiyle, din ve devlet kavramlarını birbirinden ayırmış, lâik devlet profili için gerekli ön hazırlıklar bu şekilde başlamıştır.

⁶⁵⁶ <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/sark-medreselerinin-son-gunesi-ahmet-cevdet-pasa-1714078> Erişim Tarihi: 11.01.2019

SONUÇ

Devletleri ve toplumları etkileyen en önemli unsurların başında din kavramı gelmektedir. İnsanlık tarihi boyunca zihinleri meşgul eden din kavramı, İslâm'ın doğduğu ve geliştiği yer olan Ortadoğu coğrafyasından çevre coğrafyalara yayılmıştır. Bu çalışmada dini bilginin kaynağı olarak görülen ve kendisine bu özelliğinden dolayı önem atfedilen ulemanın tarihsel gelişim süreci içerisinde ortaya çıkışı, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Fatimi, Eyyübi ve Memlûk devletlerinden sonra Anadolu'ya yayılma süreçlerine değinilmiş, İslâm kültüründeki “devamlılık olgusu” doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde ulema-devlet ilişkisindeki muhalefet olgusuna yer verilmiştir.

Bu çalışmadan her ne kadar ulema sınıfı üyeleri, bulundukları devletten, çağdaş özelliklerden ve yer aldığı bölgeden etkilenmiş olsa da ulemanın ilk kaynağının sonrakilere bir örnek oluşturduğu gerçeği göz önünde bulundurulmuştur. Osmanlı ulemasının devletin kuruluş dönemindeki faaliyetleri, devlet yönetimi ile aralarında oluşan bağ, bulundukları dönemin koşulları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Temelini III. Selim'in attığı Nizam-ı Cedid yenilikleri II. Mahmut döneminde asıl manasıyla gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu döneme kadar olan olayları kısa bir özet şeklinde değerlendirmek olaya bütüncül bir bakış açısıyla bakmamızı sağlamanın yanında, aynı zamanda sonuca ulaşmak için de önemli ip uçlarını barındırır niteliktedir.

610 yılında İslâm dininin ortaya çıkması ile beraber İslâm kültür ve medeniyeti oluşmaya başlamıştır. Dinin esaslarının öğretilmesi ve aktarılması ilk olarak Hz. Muhammed'in etrafındaki sahabeler aracılığıyla sağlanmıştır. Sonrasında; savaş, ticaret alışverişi, hukuki meseleler etrafında İslâm'ın temel kuralları yerleşmeye başlamıştır. Dört halife döneminde İslâm kuralları yazılı hale getirilirken ilk anlaşmazlıklar da yaşanmaya başlamıştır. Bu dönemde özellikle din adamlarının ve üst düzey yöneticilerin yaşadıkları coğrafi bölgeler, sonraki dönemde ortaya çıkacak olan mezheplerin şekillenmesinde etkili olmuştur. Dört halife döneminin sona ermesinde ve Emevi Devleti ile saltanatın ortaya çıkmasında Hz. Ali ve Hz. Muaviye arasındaki Sıffin Savaşı etkili olmuştur. Hz. Ali Kûfe halkından destek alırken, Hz. Muaviye Şam halkından destek almıştır. Kur'an-ı Kerim'i iyi bilen hakemlerin taraflara tayin edilmesi yani Hakem olayında da dini açıdan bilgili olan kişilere güvenildiği görülmektedir.

Emevi Devleti döneminde Şam, İslâm devletinin yeni başkenti olmuştur. Bizans Devleti'ne ait olan Tarsus, Rodos, İzmir gibi kentler ele geçirilmiştir. İstanbul kuşatılmışsa da ele geçirilememiştir. Bu dönemde aynı zamanda Türklerin yaşadığı Maverâünnehir, Horasan, Harezm gibi şehirlere akınlar yapılmıştır. Emevi halifelerinin mevali politikası izlemesi, kendi soyundan gelen kişileri devlet yönetiminde görevlendirmesi, devlet yöneticilerinin savurgan yaşam tarzları gibi nedenler ve de özellikle Şii ve Haricilerin devlet aleyhinde çalışmaları sonucunda Emevi devleti yıkılmıştır.

Emeviler döneminde bilinen anlamı ile ulema ortaya çıkmaya başlamıştır. Din bilginleri, ders halkası oluşturarak camilerde ve mescitlerde eğitim vermişlerdir. Bunun yanı sıra çarşı, pazar gibi kalabalık alanlarda ulemanın ilmi yaymaya çalıştığı bilinmektedir. Ayrıca bu dönemin uleması devlet yöneticilerinin cihat yapmamalarını, gereksiz harcama yapmalarını da eleştirmeye başlamışlardır.

Abbasi Devleti, Hz. Muhammed'in soyundan gelen Ebu'l Abbas Abdullah tarafından kurulmuştur. Devlet, Ebu Cafer Mansur döneminde merkezini Bağdat'a taşımıştır. Bağdat, devlet merkezi olmasının avantajıyla dönemin ünlü ulemasının toplandığı bir merkeze dönüşmüştür. Abbasilerin ünlü hükümdarı Harun Reşit, Ankara ve Amorîa'nın fethinden sonra Bizans İmparatorluğundan savaş tazminatı olarak eski Yunan yazmalarını istemiştir. Bir diğer halife Me'mun ise savaş tazminatı olarak Bizans Kralı III. Michael'den Antik Çağ filozoflarının Arapçaya çevrilmemiş olan eserlerini istemiştir. Bütün bu atılımlar sonucunda İslâm dünyasında bilgi birikimi artmıştır. Pek çok ulema antik Yunan eserlerini incelemiş, harmanlanan bilgiyle icatlar ve yeni bilgiler ortaya çıkmıştır. Harun Reşid'in Frank Kralı Şarلمان'a hediye olarak çalar saat göndermesi İslâm dünyasında mekanik alanda da ileri düzeyde çalışmaların olduğunu göstermektedir. Ancak Avrupa'da o dönemde skolastik düşüncenin olması bilginin aktarımını engellemiştir.

Emevi ve Abbasi Devleti dönemlerinde ulema sınıfının, eski Yunan eserlerinden yararlanmanın yanı sıra dönemin diğer devletlerindeki ilmi çalışmaları da yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Abbasi Devleti döneminde yaşayan İbn Hanbel örneği ulema-devlet anlaşmazlığının belirgin ilk örneğidir. Siyaset kurumunun isteklerini ve uygulamalarını yanlış bulduğunu dile getiren bu âlim hapiste iken vefat etmiştir. Bu dönemde bazı ulemanın devletin hizmetine girerek siyasi alanda meşrulaştırıcı rol oynaması, zamanla gelenekselleşerek diğer İslâm devletlerine de aktarılmıştır. Bir kısım ulema ise devlet

yönetiminin gözetimi altında çalışma yapmayı benimsememiş, yanlış bulmuş ve bağımsız bir biçimde ilmi faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.

İslâmiyetin ilk dönemlerinde oluşan muhalefet hareketleri, gelenekselleşme ve bilgi aktarımı yoluyla sonraki İslâm devletlerine de aktarıldığı için önem arz etmektedir. Kısaca bu konudan bahsedecek olursak ilk olarak Hz. Muhammet döneminde kararlar alınırken istişare edildiğini, itirazı olanların bu istişare meclisinde serbest bir biçimde konuşabildiklerini söyleyebiliriz. Zaten Kur'an-ı Kerim ve bazı hadislerde gerektiği takdirde yöneticiyi eleştirebilme konusunda olumlu ifadeler bulunmaktadır. Dört halife dönemiyle beraber İslâm coğrafyası genişlemeye devam ederken ilki Hz. Peygamber hayatta iken çıkan ridde hareketleri Hz. Ebubekir döneminde bastırılabilmiştir. Bu olaylarda, kendisini peygamber ilân eden kişilerin yanında dinden dönen, vergi ya da zekât ödemek istemeyen farklı kabilelerden kişiler yer almıştır. İslâm dininin henüz tam olarak benimsenmemesi, otorite boşluğundan faydalanılarak muhalif yönde hareket edilmesine neden olmuştur. Diğer üç halife döneminde asabiye ve dini nedenlerden dolayı muhalif hareketler ortaya çıkmıştır. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali suikast sonucu hayatlarını kaybetmişlerdir. Hz. Ali ve Muaviye arasındaki savaşlarda ortaya çıkan Hariciler ve Kerbela Olayı ile ortaya çıkan Şii Mezhebi mevcut otoriteye karşı çıkan nitelikli ilk muhalefet hareketi olarak belirtilebilir. Emevi Devleti ile başlayan İslâm Devletlerindeki saltanat, bazı İslâm devletleri hariç gelenekselleşmiştir. Saltanatın babadan oğula geçmesiyle ulemanın konumu ve derecesi tartışıl原因 gelmiştir. Hükümdarlar, bu iki grup arasındaki gelgitli ilişkiyi ulemayı devlet bünyesinde istihdam ederek çözmeye çalışmışlardır.

Abbasilere bağlı olan Tevaif ül Mülük devletlerden Büveyhioğullarına bağlı güçler, Abbasi Devleti'nin zayıflamasıyla isyan ederek başkent Bağdat'ı işgal etmişlerdir. Türk-İslâm Devleti olan Büyük Selçuklu Devleti'nin Büveyhioğullarını yenmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Abbasi Halifesi Tuğrul Bey'e "Sultan" unvanını vermiştir. Halifelik makamı, Büyük Selçuklu Devleti tarafından korunmaya başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra ise Abbasi halifesini Memluk Devleti himaye etmiştir. Abbasiler döneminde Bağdat ve Şam şehirlerinde rasathaneler açılmış, dönemin uleması tarafından araştırmalar yapılmıştır. Öğrencilerin masraflarını da karşılayan medreseler kurulmuştur. Kütüphanelerin kurulması, tercüme heyetleri yoluyla Yunanca, Farsça, Süryanice gibi dillerden tercümeler yapılması bilginin aktarımını ve medreselerin günümüz

dünyasına yaptığı katkıları gösterir niteliktedir. Pozitif bilimlere duyulan ilgi sonucunda günümüze kadar varlığını sürdüren Mutezile felsefesi ortaya çıkmıştır. İslâm kültürünün oluştuğu ilk dönemde de pozitif bilimlere karşı mesafeli duran ulema mensupları yer almıştır. İslâm hukuku olan fıkıh üzerinde çalışılması gerektiğini savunan bu kesim daha çok bu alanda yoğunlaşmıştır.

Sistemli bir teşkilata sahip ilk medreseler Büyük Selçuklu Devleti döneminde faaliyete geçmiştir. Fatimi Devleti'nin İsmaili öğretilerine ve Batınlık akımına karşı Sünni mezhebinin yaymak ve geliştirmek amacıyla Nizamiye Medreseleri kurulmuştur. İslâm dünyasının önde gelen uleması Nizamiye Medreselerinde ders vermiştir. Bu dönemde Anadolu'ya yapılan akınlar sonucunda Anadolu'da ilk Türk Beylikleri kurulmaya başlanmıştır. Türklerle beraber İslâm kültür ve uygarlığı Anadolu'ya taşınmıştır. Coğrafi bölgeler arasında yapılan seyahatler sonucunda ulema, önemli ilim merkezlerinde eğitim almış veya eğitim vermiştir. İlk dönem Türk beyliklerinde cami, medrese, kümbet, darüşşifa gibi eserler inşa edilmiştir. Danişmendliler döneminde Anadolu'nun ilk medresesi olan Yağlıbasan medresesi kurulmuştur. Artuklular döneminde; Hatuniye Medresesi, Marufiye Medresesi, Mesudiye Medresesi, Semanin Medresesi, Şehidiye Medresesi, Hüsamîye Medresesi gibi çok sayıda medrese inşa edilmesi ilmi canlılığa ve ulemanın Anadolu'daki faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Bu kurumlar, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında etkili olmuşlardır.

Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nden aldığı kültürel mirası Osmanlı Devleti'ne aktarmıştır. Haçlı Seferlerinin yaşandığı bir dönemde varlığını sürdüren Anadolu Selçuklu Devleti, bu seferler sonucunda başkenti İznik'i kaybetmiştir. Anadolu Selçukluları başkenti Konya'ya taşıdıktan sonra bu şehir, medreseleri ve ulemasıyla ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Ki daha önceki dönemlerde farklı örneklerini gördüğümüz üzere, bir devletin başkenti, diğer alanlarda olduğu gibi aynı zamanda ilmi çalışmalarda da en çok geliştiği merkezdi. Moğol saldırılarından kaçan Mevlana Celaleddin-i Rumi de Konya'da ilmi ve tasavvufi çalışmalarını sürdürmüştür. Bu dönemde savaşların çok olması, toprakların kaybedilmesi gibi nedenlerden dolayı siyaset kurumu ve ulema arasındaki ilişki normal seviyesinde ilerlemiş, fazla bir çekişme görülmemiştir. Moğol saldırılarının da etkisiyle ülkedeki ekonomik ve sosyal sorunlar nedeniyle Baba İshak ayaklanarak isyan etmiştir. Bu isyan Anadolu Selçuklularının daha çok zayıflamasına neden olmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir atabeylik olan Zengiler döneminde de bilginin aktarımı geleneksel yollarla sağlanmıştır. Ününü duyuran bilgili ulemadan ders alabilmek amacıyla farklı coğrafyalardan öğrenciler gelmiştir. Öğrencilerin barınma ve beslenme ihtiyaçları için vakıflar ve yurtlar kurulmaya başlanmıştır. Medreselerde temel İslâm bilimleri dersleri olan fıkıh, tefsir, hadis ve kelamın yanında tarih, coğrafya, sosyoloji, astronomi, matematik, kimya, tıp, fizik, felsefe gibi pozitif bilimlere de yer verilmiştir. Eyyübi Devleti döneminde Selahaddin Eyyübi ve devletin ileri gelenleri tarafından medreseler inşa edilmiştir.

Memlûk Devleti, Eyyübi devletinin bilgi birikimini kendi bünyesine katmıştır. Bu dönemde de çok sayıda medrese inşa edilmiş, ulemanın çalışmaları devlet tarafından desteklenmiştir. Memlûklerde diğer Türk devletlerinden farklı olarak üst düzey komutanların hükümdar olabilme yetkisinin bulunması siyasi karışıklıklara neden olmuştur. Taht kavgalarının yaşanması, çok sayıda hükümdar değişikliğinin olması hanedan kültürünün oluşmasını engellemiştir. Memlûk uleması, Mısır'da önemli çalışmalar yapmıştır. Dönemin Abbasi Halifesinin Memlûk koruması altında olması, ulemanın geniş bir alanda çalışmasını sürdürmesine olanak sağlamıştır.

Osmanlı Devleti, bir uç beyliği olarak kurulmuştur. Kısa sürede sınırlarını genişletmesinde bulunduğu coğrafya etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Hristiyan Bizans ile komşu olması, yapılan fetihlerde cihat düşüncesinin etkili olmasını sağlamıştır. Bunun dışında sınırların genişletilmesinde cihan hâkimiyeti düşüncesi, daha çok ganimet kazanılması gibi farklı nedenler de bulunmaktadır. Bu gibi sebeplerden ötürü, Anadolu ve Kafkaslardaki karışıklıklardan kaçan kişiler Osmanlı topraklarına yerleşmeye başlamışlardır. Gaziyan-ı Rum, Baciyan-ı Rum, Ahiyan-ı Rum ve Abdalan-ı Rum adları adı altında birleşen kişiler, Anadolu'nun fethinde ve teşkilatlanmasında aktif olarak rol almışlardır.

Devletin kuruluşunda dönemin en bilgili olarak görülen kesimini oluşturan ulema yer almıştır. İznik'te kurulan ilk medrese diğer medreselerin öncüsü konumundadır. Farklı coğrafyalardan seyahat için gelen ya da hükümdar tarafından bizzat davet edilen ulema bilginin aktarılmasını ve dönüşümünü sağlamıştır. İslâm devletlerinin ilk döneminde olduğu gibi bu dönemde de medrese derslerinin işlenişinde hocaların etkinliği söz konusudur. Klasik dönemde diploma anlamına gelen icazet sistemine göre derslerini tamamlayan öğrenciler, bir üst seviyeye geçmeye hak kazanmışlardır. Osmanlı'da tek bir

medresede eğitim zorunlu olmamıştır. İcazetine göre farklı medreselerde ya da özel olarak dersler alınmıştır. İlk dönem Osmanlı uleması devlet teşkilatının oluşturulmasında aktif olarak rol aldığı için devlet ve toplum nazarında önemli bir konumda görülmüştür. Kuruluş ve gelişme döneminde hükümdarlar dine verdikleri önemi bizzat bazı tarikatlara mensubiyet yoluyla göstermişlerdir.

Osmanlı uleması, İstanbul'un fethine kadar olan dönemde, dini bilginin kaynağı olması ve devlet teşkilatlarında kendilerine ihtiyaç duyulması gibi nedenlerle devlet tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır. Timur'un Ankara Savaşı'ndaki başarısının ardından I. Bayezid'i ve oğlunu esir alması, beylikleri tekrar kurması diğer beylikler nezdinde yeniden diriliş umutlarını çoğaltmıştır. Bu sebeple ulema, Osmanlı Devleti'nin yeniden teşkilatlanmasında faydalı hizmetler sunabileceği için siyaset kurumu tarafından önemli konumda görülmüştür. Fetret döneminde ülkenin boşluğa düşmesi, farklı şehirlerde I. Bayezid'in oğullarının kendini hükümdar ilan etmesi, birbirleriyle yapılan savaşlardan I. Mehmet'in galip çıkmasıyla sona ermiştir. Bu dönemde Simavna Kadısı Şeyh Bedrettin ulema sınıfına ait olmanın verdiği ayrıcalıkla kendi görüşlerini yaymak istemiştir. Yakın arkadaşları ile ayaklanan Şeyh Bedrettin'in idam edilmesinde yine ulemadan alınan fetvalar etkili olmuştur.

II. Mehmet dönemi ile birlikte devlet-ulema arasında yeni bir döneme girilmiştir. Bizans İmparatorluğu'nu ele geçirerek Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı olan II. Mehmet çıkardığı kanunnameler ile devlet yönetiminde hükümdarı daha güçlü kılmayı hedeflemiştir. Kardeş katlinin yasalaşması, şer'i hükümlerin yanında örfi hükümlerin de yasalaşması, Şeyhülislâmın hükümdar tarafından atanması gibi çalışmalar, hükümdarın herkesin üstünde bir güç olarak kabul edilmesine yönelik adımlardır. Bu dönemde ulemanın devlete bağlı olarak görev yapabilmesi için açılan kadroların sayısı arttırılmıştır. II. Mehmet ve sonrasındaki hükümdarlar devletin merkezi olan İstanbul başta olmak üzere diğer büyük şehirlerde medreseler yaptırmıştır. Bunda hem ilmi canlılığı sağlamak hem de önemli ulemayı bu merkezlerde istihdam etmek düşüncesi ile hareket edilmiştir. 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın başında yapılan medreselere hükümdar eşleri ve kızları da katkıda bulunmuşlardır. Hürrem Sultan Haseki Külliyesini, Mihrimah Sultan Mihrimah Sultan Medresesini, Nurbanu Sultan ise Valide Atik Camii ve Külliyesini yaptırmıştır.

I. Selim döneminde Safevi Devletine karşı yapılan seferlerde, ulemanın meşrulaştırıcı fetvalarından da yararlanılmıştır. Safevi Devleti'nin Şii mezhebine mensup

olması ve bunu propaganda haline getirerek Osmanlı sınırlarına saldırması, Doğu yönünde seferler yapmayı gerektirmiştir. Bu olay, din ve mezhep olgusunun devletlerarası siyasette önemli bir yer kapladığına işaret etmektedir. Doğu seferinde, Kemalpaşazade ve öğrencisi Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Şii mezhebini kötüleyen, Sünni mezhebini öven fetvalar vererek siyaset kurumunun kararlarını meşrulaştırıcı fetvalar vermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıllarda dünya devleti haline gelmesinde, İslâm kültür ve geleneklerinin aktararak olgunluğa ulaşmış olmasının etkisi olmuştur. Osmanlı Devleti, İslâm dünyasında gücünü pekiştirmek ve fetih politikaları gereği, 1517 yılında Memlük Devleti'ne son vererek kutsal emanetleri İstanbul'a getirmiş, hükümdarlar, hükümdarlık unvanının yanında halifelik unvanını da kullanarak Müslümanlar üzerinde etkin rol oynamaya başlamıştır. Bunun sonucunda Osmanlı hükümdarları İslâm dünyasının koruyucusu ve hâkimi konumuna gelmiştir. Devletin örgütlenmesi, bilimsel gelişmelerin yaşanması, ulemanın siyaset kurumuyla olan ilişkisi İslâm uygarlığının kendisine olan mirası olarak değerlendirilmelidir. Ancak Osmanlı Devleti bu mirası kendine göre uyarlamış ve içinde yaşadığı dönemler gereği bu mirası dönüştürmüştür. Daha sonraki dönemlerde ise bazı Şeyhülislâmlar, dini yükümlülüklerinin yanı sıra siyasi ve diğer önemli konularda, devlet yönetimini etkileyen kararlar alınmasında fetvalarıyla belirleyici güç olmuşlardır.

Devletin en geniş sınırlara ulaştığı ve güçlü olduğu I. Süleyman dönemi aynı zamanda İbn-i Haldun'un devlet nazariyesine uygun bir şekilde devletin duraklamasının başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. İdari, askeri ve ulema sınıflarında bozulmalar baş göstermiştir. Görevlere rüşvet ve iltimasla kişilerin alınması, eskiden beri devam edegelen babadan oğula geçen mesleklerde çağın şartlarına uygun davranılmaması, özellikle beşik ulemalığı sistemi, sonraki dönemlerde büyük bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda medrese öğrencilerinin isyanlarında başlıca neden olan medreselerin bozulması, sadece öğrencilere ve eğitim sistemine bağlanmamalıdır. Zira o dönemde dünyada yapılan coğrafi keşiflerin ve ekonomik yetersizliklerin de ülke ekonomisini, halkı ve öğrencileri etkilemesi söz konusudur. Devletin kaybedilen savaşlar ve coğrafi keşiflerin etkisiyle zor bir süreçten geçtiği 16. yüzyılın ikinci yarısında, kırsal kesimde yaşayan halkın sınıf değiştirmek için en çok tercih ettiği askeriye sınıfına alım yapılmaması, medreselere rağbet gösterilmesine neden olmuştur. Sayıca gerektiğinden fazla bir kalabalıklığı barındıran medreselerde, mezun olduktan sonra iş bulma sürecinin uzaması bu kişiler arasında huzursuzluklar çıkmasına neden olmuştur. Ve bir toplumsal

hareket niteliği kazanmıştır. Medrese öğrencilerinin hareketlilikleri ya da isyanları Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesine yayılmıştır. Özellikle, köyleri basan, halktan ayni ve nakdi yardım isteyen ve zorla alan bu kesim, uzun müddet boyunca varlığını sürdürmüştür. Devletin bu isyanlara rasyonel bir biçimde yaklaşamaması, medrese öğrencilerinin sorunlarının temeline inilememesi isyanın büyümesine ve toplumsal şiddete yol açmasına neden olmuştur. Aynı tarihlerde başlayan Celali isyanlarının etkisi ve gücü arttıkça medreselilerin isyanı azalmaya başlamıştır. Ki hem medreseli isyanlarında hem de Celali isyanlarında özellikle işsiz olan kesimi oluşturan levent, sarıca, sekban gibi kişiler bu isyanlara katılmışlardır. Taşrada bu olaylar olurken üst düzey ulema siyaset kurumuyla olan yakın ilişkisini sürdürmeye devam etmiştir. Üst düzey ulemanın hükümdara destek vermesi ya da onaylaması, iktidarla olan ilişkisinden kaynaklanmıştır. Ulema sınıfı, şariatın uygulayıcısı olarak aynı zamanda hükümdarın devlet ve toplum üzerindeki egemenliğinin meşrulaştırıcısı konumunda olmuştur. Yani, devletin varlığını sürdürmesi üst düzey ulemanın da yararına idi. Böylelikle bu grup, mevcut konumunu sürdürecekt ve dini açıdan önemli bir mevkide yer alıp bu niteliğini kendisinden sonraki kuşaklara aktarabilecekti.

Devletin duraklama ve gerileme dönemlerinde dahi başta Şeyhülislâm olmak üzere; kazasker, müderris, kâtip, imam, şeyh, kadı gibi ulema sınıfı üyeleri devlet ve toplum hayatındaki etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Beşik ulemalığı sistemi 17. yüzyıldan itibaren bir çeşit ulema aristokrasisinin oluşmasına neden olmuştur. Üst düzey ulemanın bir kısmının liyakate bakmaksızın kendi yakınlarını göreve getirmesi, bir süre sonra gelenek halini almıştır. Hükümdarların bu konuda yaptıkları ıslahat çalışmaları durumu düzeltememiştir. Lale Devri ile başlayan yenileşme döneminde ise üst düzey ulema genel olarak siyaset kurumunun istekleri doğrultusunda kararlar alırken bazen de askeri sınıfı yani yeniçerileri desteklediği görülmüştür.

1792 Yaş Antlaşmasından sonra askeri alanda köklü yeniliklerin yapılmasının yanında Nizam-i Cedid hareketi ile devletin diğer kurumlarında da yenilik yapılmak istenmesi, yeniçerilerle üst düzey bazı ulemayı rahatsız etmiştir. Kabakçı Mustafa adlı bir yeniçerinin önderliğinde başlayan isyanın arka planında ise Şeyhülislâm Mehmet Ataullah Efendi rol almıştır. Kabakçı Mustafa isyanından sonra III. Selim tahttan indirilmiştir. Tahta üst düzey ulemanın da etkisiyle IV. Mustafa çıkmıştır. III. Selim'in reformlarının destekçisi olan Alemdar Mustafa Paşa'nın önderliğinde IV. Mustafa tahttan indirilmiş ve

II. Mahmut 1808 yılında tahta geçmiştir. II. Mahmut, dönemin iç ve dış dinamiklerinin farkında olarak yaptığı yeniliklerde ulema ile olan ilişkisinde farklı politikalar izlemiştir.

Ulemanın belirli bir hiyerarşiye göre devlet bünyesinde istihdam edilmesi Osmanlı topraklarında yaşayan bütün ulemayı kapsamamıştır. Ulemanın bir kısmı serbest bir biçimde çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir. Devletin uzak bölgelerindeki ulema, devlet bürokrasisinden etkilenmemiştir. II. Mahmut döneminde Arabistan’da ortaya çıkan olan Vehhabi isyanında ulemanın üzerinde bir baskının olmaması, etkili olan faktörlerden birisidir. Bununla beraber Osmanlı ulemasının büyük bir kısmının devlete bağlı olduğu görülmektedir. Osmanlı uleması devletin kuruluşundan itibaren dinin aktarıcısı konumunda olduğu için siyaset kurumuna karşı daha rahat hareket etme imkânına sahip olmuştur. Devletin kuruluş devrinde artan bu etki yükseliş dönemiyle azalmaya başlamıştır. Her dönemde bağımsız çalışan ve düşünen ulema söz konusu olmakla birlikte üst düzey ulema genellikle siyaset kurumunun ihtiyacı doğrultusunda fetvalar vermiştir.

19. yüzyılda yapılacak olan yeniliklerde, üst düzey ulemanın askeri sınıflarla ve hükümdarla ilişkisi göz önünde bulundurulduğundan dolayı öncelikle ulemanın desteğini almanın gerekliliği fark edilmiştir. II. Mahmut, döneminin toplumsal dinamiklerini kavraması itibarı ile üst düzey ve alt düzey ulemanın toplumsal yapıdaki önemine nazaran modernleşme hareketlerini başlatmıştır. II. Mahmut döneminde modernleşme hareketleriyle alâkalı olarak Heyd, ulemanın kendi içindeki sınıfsal farklılaşmasının ön planda olduğunu, batılılaşma süreciyle birlikte konumunu korumak isteyen üst düzey ulemanın devlet yönetimine destek verdiğini belirtmiştir. Ayrıca alt düzey ulemaya yeni kurulan ordu bünyesinde görev verilmesi, -kısa bir süreliğine de olsa- yeniliklere karşı olumlu bir tutum geliştirmelerini sağlamıştır. Bu dönemle alâkalı çalışan bir diğer kişi Levy’dir. Levy de Heyd ile benzer görüşleri paylaşmakta olup üst düzey ulemanın “yerlerini koruyabilmek ve hükümet politikasını içerden etkilemeyi denemek için rejimin müttefiki olmaları” gerektiğini söylemiştir. Buna karşın alt düzey ulemanın yeniliklerin karşısında engel teşkil ettiğini de belirtmiştir. Ortaylı, ulemanın bilgiyi dönüştüremediğine dikkat çekmiş, ancak Osmanlı ulemasından genel olarak içinde bulundukları toplumun siyasal ve ideolojik düzenini devam ettirmesinin beklendiğinin altını çizmiştir.

II. Mahmut dönemi modernleşmesiyle alâkalı olarak Enver Ziya Karal, üst düzey birkaç ulema haricinde yeniliklere desteğin çok az olduğunu, Batılılaşma hareketlerinin Hristiyanların geleneklerini alma şeklinde yorumlandığını ve tepki gördüğünü belirtmiştir.

Niyazi Berkes ise modernleşme hareketlerinde matbaanın açılmasını, modern okulların kurulmasını destekleyen üst düzey ulemayı örnek göstererek, modernleşme çabalarında ulemanın meşrulaştırıcı önemine dikkat çekmiştir.

Bu örnekler daha önceki bölümlerde görüldüğü üzere çoğaltılabilir. Buna göre bir genelleme yapılacak olursa, II. Mahmut'un modernleşme çalışmalarında, ulemanın üst düzeyindeki görevlilerin bir kısmının makamlarını ve rütbelerini korumak için bir diğer kısmının ise ülkenin kötü gidişatından kurtulmasını sağlamak için yenilik hareketlerine destek verdiği söylenebilir. Zaten hükümdar, ulemanın üst rütbelerine güvendiği kişileri atayarak bu konuda önceden tedbir almıştır. Ancak müderris, imam, vaiz ve medrese öğrencileri gibi alt düzeydeki ulema yeniliklere karşı çıkmışlardır. Avrupai yaşam tarzı ve yeniliklerinin Osmanlı Devleti'nde benimsenmeye başlanması İslâm kültür ve uygarlığına ters olduğu gerekçesiyle muhalefet edilmiştir. II. Mahmut, alt düzey ulemaya da devlet hizmetinde çeşitli görevler vermiş, yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra zamanla bu desteğini yavaş yavaş çekerek ulema sınıfının etkinliğini azaltmaya çalışmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, II. Mahmut'un asıl ıslahatlarının yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra başlamasıdır. 1826 yılına kadar olan süreçte ulemanın nisbeten daha serbest hareket ettiği görülmektedir. Halk arasında da tartışılan yenilik hareketleri, ulemanın olumlu kararlar bildirmesiyle benimsenmeye başlanmıştır. Yapılan yeniliklerin toplumsal ve kültürel alanda karşılık bulması yapılacak olan yeniliklere hız verilmesini sağlamıştır.

İlki II. Mehmet döneminde yaşanan yeniçeri isyanları devletin siyasi ve sosyal hayatında önemli izler bırakmıştır. Yeniçeriler, 15. yüzyıldan itibaren çeşitli konularda, istekleri kabul edilene değin devlet yönetimine karşı muhalif hareketlerini sürdürmüşlerdir. Bu durum zamanla gelenekselleşmiştir. Bu arada yeniçerilerin genel olarak ekonomik nedenlerden dolayı esnafılık mesleğinin çeşitli kollarında çalışmaları, evlenmeleri gibi olaylar askerlik kabiliyetlerinin zayıflamasında etkili olmuştur. Yeniçeriler, sonraki dönemlerde devlet siyasetinde daha etkin rol oynamaya başlamışlardır. II. Osman'ın katledilmesi, I. İbrahim'in tahttan indirilmesi, IV. Mehmet döneminde yaşanan Vakayı Vakvakiye Olayı ile dönemin devlet adamlarının asılması, II. Mustafa'nın ve III. Selim'in tahttan indirilmesi gibi bazı örnekleri sayılan hareketler, devletin zayıflamasıyla beraber devletin diğer kurumlarında olduğu gibi yeniçeriler üzerindeki eski etkisini kaybettiğini göstermektedir.

II. Mahmut yeniçerileri kaldırmanın zorluklarının farkında olan bir hükümdardı. Nihayetinde bu toplumsal grup, yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla ilgili söylentilerin olması üzerine kendi hükümdarları olan II. Osman'ı katletmişlerdi. Sayılarının çoğunluğunu devlet merkezi olan İstanbul'da barındıran yeniçeriler, askeri olarak eski yeteneklerini kaybetmelerinden ve kısmi muhalefet etme yeteneklerinden dolayı tehlikeli olarak görülmüşlerdir. Neticede II. Mahmut, Şeyhülislâm başta olmak üzere üst düzey diğer ulemanın meşrulaştırıcı kararlarıyla bu ocağı kaldırmayı başarmıştır. Yeniçeri ocağının kaldırılması bu dönemde yapılan en köklü değişimlerden birisi olarak tarihe geçmiştir. Üst düzey ulema bu başarının arkasındaki güçtür. Alt kesimdeki ulema ve tarikatlara mensup dervişlerin yenilikleri benimsemesi için daha çok zamana ihtiyaçları olmuştur.

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra devlet idaresinde yapılan yeniliklerle üst düzey ulemanın muhalefet etmesini engelleyecek çalışmalar yapılmıştır. Devletin ulemaya duyduğu ihtiyaç azaldığı için de ulemanın görevleri modern tarzda kurulan kurumlara devredilmeye başlanmıştır. Avrupa ile yapılan kültür alışverişinin yeni bilgiler getirmesi, modernleşme ve dünyanın yeni bir çağa giriyor olması gibi nedenler ulemaya duyulan gereksinimi azaltmıştır. II. Mahmut'un ulemanın desteğini alarak gerçekleştirdiği modernleşme hareketlerinin Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerine giden yolu açtığı görülmektedir.

II. Mahmut döneminde ulemanın üst kesimi, modernleşme çabalarında ve yeniçeri ocağının kaldırılmasında siyaset kurumuna destek vermişlerdir. Yıllardır devam eden ve gelenekselleşen askeriye ve ulema sınıfının ihtiyaç duyduklarında birbirlerinin çıkarlarına göre hareket edebilme kabiliyetleri yeniçerilerin kaldırılmasıyla son bulmuştur. Bunun sonucunda siyaset kurumu karşısında tek başına kalan ulema, eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Avrupa'ya eğitim için gönderilen öğrencilerin yeni bilgilerle dönmesi, ulemanın yanında yeni bir aydın sınıfının doğmasına ortam hazırlamıştır. Medreselerde eğitim geleneksel bir biçimde devam ederken aynı zamanda modern okulların kurulmasıyla Avrupa'dan Osmanlı topraklarına yeni bilgiler aktarılmaya başlanmıştır.

II. Mahmut döneminde zaman içinde ulemanın öneminin azalmasında hükümdarın uyguladığı politikalar etkili olmuştur. Modernleşmeye karşı olan muhafazakâr ulemanın yeniliklere karşı işbirliği yaptığı, devlet siyasetini etkileyen kurumların başında yer alan yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, ulemanın karşısında modernleşme için büyük bir çaba gösteren II. Mahmut yer almıştır. Hükümdarın kararlılığı ve ulemanın devlet

siyasetindeki önemini azaltmaya yönelik olarak uyguladığı politikalar sonucunda ulemanın dayanak olarak kullanılabileceği başka bir sınıf ya da güç yoktu. Bundan sonraki aşamada II. Mahmut, ulemanın yöneticisi ve yönlendiricisi olduğu vakıfları kapatarak şeyhülislamlık makamını bakanlık olarak teşkilatlandırmıştır. Böylece dini ve dünyevi kurumları birbirinden ayırarak ulemanın devlet işlerine karışması önlenmek istenmiştir. II. Mahmut döneminden itibaren Tercüme odasının açılması ve bakanlıkların oluşturulması ile kalemiye sınıfına verilen değer artmış, mallarının müsadere edilmeyeceğini garantileyen üst düzey devlet bürokratları daha özgür bir biçimde düşüncelerini ifade etmeye başlamışlardır. Bu durum ulemanın diğer gruplar karşısındaki üstünlüğünü sona erdirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde muhalefet kültürünü aktarmak için öncelikle muhalefetin oluşmasındaki temel toplumsal dinamiklerin devlet ve toplum nezdindeki konumundan bahsetmek gerekmektedir. Osmanlı siyasal kültürünün şekillenmesinde Orta Asya'dan gelen geleneklerin haricinde İslâm dininden aktarılan gelenekler de etkili olmuştur. İlk Türk İslâm devletlerinden Osmanlı Devleti'ne kadar devlet ile ulema arasındaki bu özel ilişki varlığını sürdürmüştür. Osmanlı'da ulemanın yapılanmasında, ulemanın eğitim seviyesi, yaptıkları çalışmalar, halkla olan ilişkisi gibi çeşitli faktörler devletin bütün dönemlerinde aynı olmamıştır. Kuruluş döneminde, teşkilatlanmasını yeni tamamlayan devlet, siyasi, dini ve toplumsal açılardan ulemaya ihtiyaç duymuştur. II. Mehmet'in devlet merkezini güçlendirme çalışmaları ile başlayan dönemde ise hükümdarlar yetkiyi kendi ellerinde tutmak istediklerinden ulema sınıfını belirli kurallar çerçevesinde devlet bürokrasisine katmışlardır. Burada dikkat çeken nokta ise, hükümdarların devletin siyasal yapısındaki mutlak monarşi egemenliğine uygun olarak devlet merkezini güçlendirmek için çeşitli uygulamaları yürürlüğe koymalarına rağmen devlet merkezine uzak noktalarda, konumu ve ekonomik durumu nedeniyle bazı zümrelerin devlet bürokrasisi dışında varlığını sürdürmeye devam etmesidir. Ulemanın dışındaki bu grupları; yeniçeriler, esnaf loncaları ve 18. yüzyıldan itibaren ise âyanlar oluşturmuştur.

Yeniçeriler, kalabalık bir askeri grup olup, devlet siyasetini etkileyen ya da değiştiren kararlarda rol almışlardır. Bu konuda, yeniçerilerin en büyük destekçisinin ulema olduğunu belirtmek gerekir. Zira ulema, daha önce de tekrar ettiğimiz üzere, devletin gerileme dönemine girmesiyle birlikte hükümdarların tahta çıkışı ve indirilmesinde fetvalar vererek meşrulaştırıcı rollerini kullanmışlardır. Esnaf zümrelerinin

temeli ise Ahilik sistemine dayanmaktadır. Ahilerin Anadolu Selçuklu Devleti'nin son zamanlarındaki siyasal ve sosyal işlevleri Ankara'nın Osmanlı Devleti tarafından alınmasıyla azalsa da ahiler toplum içinde varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Osmanlı döneminde de loncalar; esnafların teşkilatlanması, sosyal güvenlik hizmetlerinin sağlanması vb. konularda görev yapması nedeniyle bulundukları bölgede daha serbest bir şekilde hareket etmişler, gerektiği durumlarda şikâyetlerini hükümdara söyleme olanağına da sahip olmuşlardır.

Âyanlar, ulema sınıfına ait bir görevli olmayıp 18. ve 19. yüzyıllarda devletle olan ilişkilerinde, devletin azalan gücüne paralel olarak artan güçlerinin etkisiyle bulundukları coğrafyada etken güç olmaları, devlete karşı muhalif tavırlar geliştirmelerine neden olmuştur. Alemdar Mustafa Paşa'nın öncülüğünde imzalanan ve Osmanlı Devleti'nde hükümdarın gücünün ilk kez kısıtlandığı Sened-i İttifak anlaşmasında üst düzey ulemanın yer alması, ulemanın meşrulaştırıcı rolüne bir diğer örnek olarak gösterilebilir.

Ulema sınıfının hiyerarşik yapıya göre sınıflandırılması, üst düzey medreselerden mezun olan âlimlerin devletin dini seçkinlerini oluşturmasını sağlamıştır. Bu kişiler, varlıklarını veya statülerini bir nevi hükümdara borçlu oldukları için fetvalarda ve diğer işlerde genel olarak hükümdardan yana tavır sergilemişlerdir. 16. yüzyılın ikinci yarısında, alt düzey ulemayı oluşturan gruplardan medrese öğrencilerinin hareketlilikleri, düzene karşı bir başkaldırı olarak değerlendirilmemelidir. Zira suhteler, uzun müddet eğitim görmelerine rağmen atanma sistemindeki sorunlar nedeniyle beklemek zorunda kalmışlardır. Bunun dışında, bulunduğu sınıfı değiştirmek isteyen reayanın askeri sisteme geçememesi, tarımsal alanlarda verimin azalması gibi o dönemin kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan çeşitli sorunlar, medresede kapasitenin üstüne çıkılmasına, vakıfların bu öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayamamasına neden olmuştur. Medrese öğrencilerinin hareketliliklerinde, taşradaki ulema ve ümera sınıfının temsilcileri de çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu örnek, Osmanlı Devleti'ndeki farklı sınıflara ait üyelerin arasında nüfuza ve ekonomik nedenlere dayalı olarak bazı anlaşmazlıkların olduğunu göstermektedir.

Ulema sınıfı, Osmanlı bilgi sisteminin oluşmasında ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda medreselerde akli ve nakli bilimlerde önemli çalışmalar yapılmıştır. 17. yüzyılın başlarından itibaren tüm medreseleri ve ulemayı etkileyen genel bir duraklama yaşanmaya başlamıştır. Bu durum, sonraki yüzyıllarda etkisini daha belirgin

bir şekilde sürdürmüştür. Bu dönemde pozitif ilimlere verilen değerin azalması dünyadaki gelişmeleri takip etmeyi ve benimsemeyi imkânsız hale getirmiştir. Yine de Osmanlı devletindeki ilmi çalışmaların hiçbir dönemde tam olarak durduğu söylenemez. Bilgi, üretici bir nitelik kazanmasa da ulemanın bir kısmı, çağdaş olayları takip etmiştir. 18. ve 19. yüzyıllarda Batı'dan gelen yeniliklerde, üst düzey ulemanın görev aldığı görülmektedir. Ki o dönemde okuma-yazma oranının az olması nedeniyle, bu vazifeyi yapacak niteliklere sahip kişiler ulema sınıfındandı.

Osmanlı siyasi kültürünün şekillenmesinde, Emevi, Abbasi, Memlük gibi devletlerden aktarılan İslâm kültürü, fethedilen topraklardaki kültürler ve yakın coğrafyadaki devletlerin kültürü etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, çoğunluğu Asya topraklarında kurulmuş bir devlettir. İstanbul'un fethi ile Doğu Roma'nın mirasına da sahip olmuş ve devlet merkezinin güçlendirilmesi, dini yapının belirli bir hiyerarşi içinde hükümdara bağlanması gibi uygulamalarla bunu göstermiştir. Devletin siyasal alandaki varlığında İslâm dininin etkisi görülmektedir. Üst düzey ulemanın meşrulaştırıcı konumu, sarayda hükümdara yardımcı olan padişah hocası, hekimbaşı, müneccimbaşı gibi görevliler, kadıların taşrada hükümdarın temsilcisi olarak görev yapmaları, imamların ve müderrislerin görevleri ulemanın geniş bir alanda devlete hizmet etmesini sağlamıştır.

İslâm kültür ve medeniyetinin temelini atıldığı bölge, Ortadoğu coğrafyasıdır. İslâm devletlerinin öncelikle, Kur'an ve hadisler ışığında, sonrasında ise yakın komşularından ve bulunduğu coğrafyadaki geçmiş geleneklerden etkilenecek oluşturduğu bu kültür Osmanlı Devleti'ne medreseler ve ulema yoluyla aktarılmıştır. Ortadoğu İslâm toplumlarının mezhepsel bağlamda kesin çizgilerle ayrıldığı noktalar varsa da aynı coğrafyayı paylaşıyor olmak kültür birlikteliğinin ve aktarımının günümüze kadar gelmesinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yaşanan sorunların temeli güçlü zamanlarındayken atılmıştır. En genel hatlarıyla, devletlerin siyasi, sosyal, askeri vb. alanlarında yaşanan sorunlar, geçmişte yapılan hatalarla ya da eksik uygulamalarla açıklanabilir. Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere, devletler bulundukları coğrafya ve sahip oldukları kültürlerle geleceğine yön vermişlerdir.

Osmanlı Devleti, patrimonial özelliklere göre teşkilatlanmış bir devlet yapısına sahip olmasına rağmen geçmişten aktarılan kültürel özellikler, bulundukları coğrafya, ekonomik ve sosyal yapıda yaşanan değişimler gibi çeşitli faktörlerin etkisiyle patrimonial yapı özelliklerini tam olarak taşımadığı görülmektedir. Bunun en önemli göstergesi, farklı

toplumsal gruplara ait dinamiklerin devlete karşı kısmi muhalefet etme olanağına sahip olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin mutlak monarşi ile yönetilmesine, bürokraside ve devlet yönetiminde tek karar merciinin hükümdar olmasına rağmen alınan bazı kararlarda üst düzey ulemanın etkisi olmuştur. Bunun yanı sıra, devlet yönetiminin aldığı kararlarda hükümdarın konuya ilişkin görüşüne karşıt görüşler ortaya koyan ulemanın muhalif kesiminin hükümdarın kararlarını değiştirmesinde etkili olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak II. Mahmut dönemi ulema-devlet ilişkisinde ulema sınıfı, 19. yüzyılın modernleşen Osmanlı devlet yapısındaki temel dinamiklerinden birisi olması sebebiyle kritik bir görevi yerine getirmiştir. 1826 yılında, yeniçeri ocağının kaldırılması, ulema ve devlet arasındaki ilişkide önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. II. Mahmut yapılacak olan yeniliklerde ulemanın önemini kavradığı için yeniçerilerin kaldırılmasına kadar ulema sınıfına olumlu davranışlarda bulunmuştur. Zaten III. Selim'in tahttan indirilmesinde ulemanın muhalif tavırlarının görülmesi, II. Mahmut döneminde farklı bir boyutta şekillenmiştir. II. Mahmut dönemindeki modernleşme çalışmalarında ulema bir bütün halinde görüş sergilememiştir. Üst düzey ulemaya güvendiği kişileri atayan hükümdarın karşısında, muhalif yönde hareket eden kesimi alt düzey ulema üyeleri oluşturmuştur. Özellikle, yeniçerilerin kaldırılması alt düzey ulemanın tepkisine neden olmuştur. Bunun dışında alt düzey ulemanın tepki gösterdiği diğer konular, Batılıların geleneklerine göre modern askeri kurumların kurulması, kılık-kıyafette yapılan Batı tarzı değişiklikler ve Batı kültürünün yansıması olarak görülen gündelik hayattaki kültürel değişimlerdir.

Üst düzey ulemanın yenilikleri meşru gösterme çabaları ve yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla yeniden teşkilatlandırılan orduda, II. Mahmut'un alt düzey ulemaya ordu içinde görevde yükselmeyi sağlayan imamlık rütbesini vermesi ve çocukların dini eğitimi için yeni atamalar yapması alt düzey ulemanın yenilikler karşısındaki direncini kırma çabaları olarak nitelendirilebilir. II. Mahmut'un ulemaya yönelik izlemiş olduğu bu politika nihayetinde başarıya ulaşmıştır. Üst düzey ulemanın desteğini alan ve bunun yanında alt düzey ulemanın muhalif faaliyetlerini devlet için önem arz etmeyecek bir konuma getiren hükümdar, devletin en üst kurumlarında gündelik hayat uzanan geniş bir yelpazede yenilik hareketlerine devam etmiştir.

Ulema-muhalefet ilişkileri açısından bu dönemi değerlendirirsek II. Mahmut dönemine kadar ulemanın farklı makamlarından devletin yaptığı uygulamalara muhalif seslerin yükseldiği anlaşılmaktadır. II. Mahmut döneminin ilk bölümünde (1808-1826) de

bu geleneğin kısmen devam ettiği görülmektedir. II. Mahmut'un üst düzey ulemayı güvendiği kişiler arasından seçmesi, bu dönemdeki şeyhülislamın devletin eski gücünü kazanması için modernleşmenin gerekli olduğu fikrini desteklemesi, üst düzey ulemanın hükümdarın denetimi altında bir nazırlık haline doğru dönüştürülmesi ile sonlanmıştır. II. Mahmut dönemi modernleşme çalışmalarında alt düzey ulemanın muhalif tavırları, özellikle taşrada ve devlete uzak vilayetlerde sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu grubun toplumsal bir harekete dönüşmemesi için hükümdar öncelikle bir takım görevler vermiş ve durumlarını iyileştirmiştir. 1830 yılından sonra ulema sınıfının etkisi bütünüyle azaltılmaya başlanmış, nihayetinde Batılı kurumların üst düzey bürokratlar ve toplum tarafından benimsenmesiyle ulema sahip olduğu eski konumunu bir daha kazanmamak üzere kaybetmiştir. Değnilmesi gereken son bir nokta ise tüm bunlara rağmen dini meselelerin danışma mercii olan ulemanın devlet ve toplum nezdindeki önemini sürdürmeye devam etmesidir.

KAYNAKÇA

- Abdulhalık Mustafa, Nevin (1990). *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*. (Çev. Vecdi Akyüz). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Abdullah, Muhammed (1976). *İslâm'da İdare Nizamı*. Ankara : İktisat Yayınları.
- Adivar, Adnan (2000). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Afyoncu, Erhan (2006). *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Milliyet Yayınevi,
- Ahmed Hilmi, Şehbenderzade; Aksun, Ziya Nur (2010). *İslâm Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ahmet Cevdet Paşa (1960). *Tezâkir* (Haz. Cevad Baysun). Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa (2008). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul : İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Akça, Gürsoy (2010). *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İktidar*. Konya : Palet Yayınları.
- Akdağ, Mustafa (1946). Celali İsyanlarının Başlaması, *Ankara, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23-37.
- Akdağ, Mustafa (1949). Medreseli İsyanları, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 361-387.
- Akdağ, Mustafa (1955). Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar, *Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*. C:12, Ankara, 239-296.
- Akdağ, Mustafa (1963). *Celali İsyanları 1550-1603*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Akgündüz, Ahmet (1990) Osmanlı Hukukunda Tahsisat Kabilinden Vakıflar ve Konuyla İlgili Takdim Edilen Bir Risale. *Vakıflar Dergisi*, S. 21 5-21.
- Akgündüz, Ahmet (1994). Ebussuud Efendi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 365-371.
- Akgündüz, Ahmet (1999). *Bilinmeyen Osmanlı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akgündüz, Murat (2004). *Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Akpınar, Mehmet Serhan(1998). Hekimbaşı, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul, 160-161.

- Akşin, Sina (1985).1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler*, 78-98.
- Akyıldız, Ali (2011). Tercüme Odası, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.40, 504-506.
- Akyüz, Yahya (2001). *Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Akyüz, Yahya (2012). *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Alderson, Antony Dolphin (1998). *Osmanlı Hanedanının Yapısı*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Alkan, Ahmet (2009). Softa, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 342-343.
- Alkan, Mehmet (2004). *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim*. (Der. Kemal Karpat). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Altuntaş, Halil; Şahin, Muzaffer (2011). *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Anbarlı Bozatay, Şeniz; Alp Demir, Konur (2014). Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.10, 71-89.
- Ardoğan, Recep (2004). Teorik Temeller Ve Tarihsel Gerilimler Arasında İslâm Kültüründe Siyasal Muhalefet, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.8, 171-189
- Arıkan, Zeki (2013). Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul, 551-552.
- Aslan, Seyfettin (2004). Yeniçeri ve Kapıkulu Süvarilerinin İsyanlarına İlişkin Bir Analiz. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, 89-101.
- Aslan, Zehra (2013). Sened-i İttifak'ın Ortaya Çıkışı Ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi, *The Journal of Academic Social Science Studies*, C.6, S. 8, 77-91.
- Aşıkpaşazade (2011). *Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (Haz. Nihal Atsız). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Atay, Hüseyin (1983). *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergah Yayınları.

- Atçıl, Abdurrahman (2016). *Osmanlı Devleti'nin Uleması/Osmanlı Âlim-Bürokratlar Sınıfı (1453-1600), Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*. (Editörler: Ömer Mahir Alper; Mustakim Arıcı). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Aydın, Mehmet Akif (1996). *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*. İstanbul: İz Yayınları.
- Aydüz, Sâlim (2004). Osmanlı Astronomi Müesseseleri, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, 411-453.
- Aydüz, Sâlim (2005). *Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi*, Fatih Üniversitesi Yayınları, 3-4
- Aydüz, Sâlim (2007). Rasathane, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2007, C.34, 356-358.
- Ayönü, Yusuf (2014). *Selçuklular ve Bizans*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Babinger, Franz; Köprülü, Fuat (1996). *Anadolu'da İslâmiyet*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Baltacı, Cahit (2005). *15 ve 16'ıncı Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: M. Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin (1999). Osmanlı Devleti'nin Fetret Dönem ve Şeyh Bedreddin Hareketi, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.4, 55-62.
- Barkan, Ömer Lütfi (1942). İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*, C.2, 279-386.
- Başoğlu, Murat (2011). Tefrika, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul, 279-281.
- Bay, Abdullah (2017). Sultan, Ulema ve Hukuk: Ulemanın Müsadere Uygulamasına Muhalefeti, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.17, 1-28.
- Bayram, Selahattin (2012). Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilâtı ve Esnaf Loncaları, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 81-115.
- Berkes, Niyazi (1997). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Berkey, Jonathan (2016). *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali* (Çev. İsmail Eriş). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Beyazıt, Yasemin (2014). Osmanlı'da İlmiye Mesleğinde İstihdam. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Beydilli, Kemal (1999). Islahat, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul, 174-185.
- Beydilli, Kemal (2003). Matbaa, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.28, Ankara, 105-110.
- Beydilli, Kemal (2009). Selim III, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul, 420-425.
- Beyhan, Mehmet Ali (1999). *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Beyhan, Mehmet Ali (2003). Islahatlar ve Buhranlar Literatürü: III. Selim ve II. Mahmud Dönemi, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.2, 57-99.
- Bozkurt, Nebi (2003). Medrese, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.28. Ankara, 323-327.
- Bozkurt, Nebi (2006). Müderris, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31 İstanbul, 467-468.
- Bozpınar Tufan (2006). Nakibü'l Eşraf, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.32, 322-324.
- Brockelmann, Carl (2002). *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (Çev. Neşet Çağatay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bülbül, Zekeriya (2009). *Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Canatar, Mehmet (2002). Kethüda, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.25, Ankara, 332-334.
- Cezar, Mustafa (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cihan, Ahmet (2004). *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*. İstanbul: Birey Yayınları.
- Collas, Bernard Camille (2005). *1864'te Türkiye, Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni* (Çev. Teoman Tunçdoğan). İstanbul: Bileşim Yayınevi.
- Çelebi, Ahmet (1998). *İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi* (Çev. Ali Yardım). İstanbul: Damla Yayınları.
- Çelebi, İlyas (1996). Fiten ve Melahim, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C.14, 149-153.

- Çelik, Murat (2019). *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri (1450-1600)*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Değirmenci, Kevser (2016). Vehhabi İsyanının Bastırılmasında Ve Sonrasında Mekke Muhafızı Hasan Paşa'nın Faaliyetleri, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.49, 144-158.
- Demir, Abdullah (2017). Osmanlı Devleti'nde Kadılar Ve Naipiler, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 28-37.
- Demirpolat, Anzavur; Akça, Gürsoy (2009). Osmanlı Toplumunda Devlet ve Ulema. *Ekev Akademi Dergisi*, S.38, 13-42.
- Denoeux, Guilain. (1993). *Urban Unrest in The Middle East*. New York: State Universty of New York.
- Dindar, Bilal (1992). Bedrettin Simavi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul, 331-334
- Divitçioğlu, Sencer (1981). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. Kırklareli: Sermet Matbaası.
- Dursun, Davut (1992). *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Düzenli, Pehlul (2005). Şeyhülislâm Ebussuud Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S.5, 441-475.
- Elibol, Ahmet (2009). Yeniçeriler ve İktidar Bağlamında Osmanlı Sisteminin Dönüşümü. *Akademik Bakış Dergisi*, C. 3, S. 5, 21-40.
- Emecen, Feridun (2007). Niğbolu Savaşı, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul, 89-92.
- Emecen, Feridun (2014). İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid. *Osmanlı Araştırmaları*, S. 44, 67-92.
- Emre, Akif (2017). Muhalefet Üzerine, *Umran Dergisi*, 51-59.
- Engelhardt, Edouard-Philippe (1999). *Tanzimat ve Türkiye* (Çev. Ali Reşad). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Eraslan, Sadık (2009). *Meşihat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye Osmanlılarda Fetva Makamı ve Yayın Organı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ergenç, Özer (1982). Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf Ve A'yan Üzerine Bazı Bilgiler, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 105-118.

- Eroğlu, Haldun (2016). *Osmanlı'da Muhalefet*. İstanbul: Bilge, Kültür, Sanat Yayınları.
- Erşahin, Seyfettin (1999). Ulema Ve Osmanlı Yenileşmesi: II. Mahmud'un Bazı Islahatı Karşısında Ulemanın Tutumu Üzerine Tespitler, *Diyanet İlmi Dergisi*, C. 35, 249-270.
- Ertürk, Fatih (2010). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: Kalipso Yayınları.
- Fahri Unan, Sahn-ı Seman, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.34, 2008, 532-534.
- Findley, Carter (1996). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. (Çeviren: Gül Çağalı Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gara, Eleni (2011). *Popular Protest and the Limitations of Sultanic Justice, Popular Protest and Political Participation in The Ottoman Empire*. (Ed.Eleni Gara, M. Erdem Kabadayı, Christoph K. Neumann) İstanbul: İstanbul Bilgi Universty Press.
- Genç, Mehmet (2004). *Reform Sürecinde Devlet ve Ekonomi: Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünde Değişmeler, Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*. (Derleyen: Kemal Karpat). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Genç, Mehmet (2011). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gerber, Haim (2004). *Osmanlı Sivil Toplum ve Modern Türk Bürokrasisi, Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si* (Der. Kemal Karpat). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Goffman, Daniel (2002). *The Ottoman Empire and Early Modern Europa*, Cambridge: Cambridge Universty Press, Cambridge.
- Goffman, Daniel (2004). *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*. (Çev. Ülkün Tansel). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Göçgün, Önder (1987). *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Güler, İbrahim (2000) XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf Ve Zanaatkârları Ve Sorunları Üzerine Gözlemler, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 121-158.
- Günay, Tümar (1987). Çeşitli Yönleriyle Din, *Dergi Park Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 28, S.1, 213-267.

- Gündüz, Ahmet (2008). İstanbul'un Osmanlılar Tarafından Fethi, Türk- İslâm ve Avrupa Açısından Önemi, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 5, S. 17, 51-66.
- Gündüz, İrfan (1999). *Osmanlı'da Devlet- Tekke Münasebetleri*, Osmanlı Ansiklopedisi. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gür, Refik (2017). *Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Müessesesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güven, Tamer (2016). Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlar, Sermaye Birikimi ve Girişimcilik, *Türkiye İslâm İktisadî Dergisi*, C. 3, 63-88.
- Haksever, Ahmet Cahit (2009). Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat Ve Tarikatlar: Bektaşilik ve Nakşbandilik Örneği, *Ekev Akademi Dergisi*, S.38, 39-60.
- Halaçoğlu, Yusuf (1991). *14. ve 17. Yüzyılda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Haldun, İbn (1982). *Mukaddime I-II* (Haz. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Hatina, Meir (2015). *100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu* (Çev. Ekmel Geçer). (Ed. Recep Kaymakcan, Nuri Tınaz, Z. Şeyma Altın, Mahmut Zengin, Ahmet Yasin Okudan, Hulusi Yiğit). İstanbul: Dem Yayınları.
- Heyd, Uriel (1996). *III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması II* (Çev. Sami Erdem). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Heyd, Uriel (1997). *III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması, İslâm Dünyası ve Batılılaşma-Değişim ve Sorunlar*. (Çev.Erbay Aydın). İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Heyd, Uriel (2002). *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler* (Çev. Ferhat Koca). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Heyd, Uriel; Eroğlu, Selahaddin Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şariat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.26, S.1, 1984, 633-652
- Hoca Saadettin. (1974). *Tacü't- Tevarih*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hodgson, Marshall Goodwin Simms (1993). *İslam'ın Serüveni* (Çev. Muhammet Şeviker, Feray Özen).İstanbul: İz Yayıncılık.

- Hourani, Albert; Khouryan, Philip; Wilson, Mary (1993). *The Modern Middle East*. California: University of California Press Berkeley and Los Angeles.
- Huntington, Samuel (2015). *Medeniyetler Çatışması*. İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1998). *Osmanlı Bilim ve Eğitim Müesseseleri, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi 2*, İstanbul: IRCICA.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (2000). İshak Efendi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, 529-530.
- İlgürel, Mücteba (1998). Hazerfan Hüseyin Efendi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 544-546.
- İlgürel, Mücteba (2000). İl Erleri, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 60-61.
- İlgürel, Mücteba (2003). Levent, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 149.
- İmamoğlu, Vehbi; Bayraktar, Gözde (2015). *Osmanlı Şehir Hayatında Esnaf Birlikleri*. Ankara: Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi Türkiye Yazarlar Birliği.
- İnalcık, Halil (1964). Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu. *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, C.28, No: 112, 603-652.
- İnalcık, Halil (1988). Adaletnâme, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 346-347.
- İnalcık, Halil (1994). Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Tiplemesi, Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi,(Çeviren: Kemal Aydın Akagündüz) , *Bağlam Yayınları*, 7-12.
- İnalcık, Halil (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, Halil (1999). *Osmanlı Tarihine Toplu Bakış*. Osmanlı Ansiklopedisi. Ankara: Semih Ofset.
- İnalcık, Halil (2003). Mehmed II, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, 395-407.
- İnalcık, Halil (2003). *Has-Bağçede*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, Halil (2005). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, Halil (2006). *Modern Avrupa'nın Gelişmesinde Türk Etkisi, Osmanlı ve Dünya*. (Hazırlayan: Kemal Karpat, Editör: Mustafa Armağan). İstanbul: Ufuk Kitap.
- İnalcık, Halil (2010). *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi.

- İnalcık, Halil (2011). *Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalcık, Halil (2011). *Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, Halil (2018). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (Çev. Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, Halil (2018). *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- İnalcık, Halil. (1958) Osmanlı Hukukuna Giriş-Örfi Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S.2 C.13, 102-126.
- İpşirli Mehmet (2006). Müderris, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.31, İstanbul, 468-470.
- İpşirli, Mehmet (1991). Ataullah Mehmet Efendi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.4, 47.
- İpşirli, Mehmet (1991). Bab Mahkemesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 362.
- İpşirli, Mehmet (1999). *Osmanlı Uleması*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- İpşirli, Mehmet (2002). Kazasker. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, 140-143.
- İpşirli, Mehmet (2006). Naib, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul, 312-313.
- İpşirli, Mehmet (2008). Mehmet İpşirli ile Medreseler ve Ulema Üzerine, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, 451-470.
- İpşirli, Mehmet (2010). Şeyhülislâm, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.39, İstanbul, 91-96.
- İskenderoğlu, Muammer (2012). Ortadoğu'da Dinsel ve Mezhepsel Çatışmalarda Ulemanın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım. *Ortadoğu Yıllığı*. 2012, 434-444.
- İzgi, Cevat (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kafesoğlu, İbrahim (1989). Alparslan, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.2, 526-530.
- Kal'a, Ahmet (1995). Esnaf, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 423-430.
- Kaplan, Mahmut (2015). *Hayriyyeyi Nabi*. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Karaarslan, Nasuhi (2015). *VIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmiyeye Dair Bir Eser Kevakib-i Seb'a Risalesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Karademir, Zafer (2008). *Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sivas.
- Karal, Enver Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi 5. Cilt Nizam-ı Cedid Ve Tanzimat Devirleri (1789 - 1856)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, Enver Ziya (2010). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karatepe, Şükrü (2000). Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi. *Yeni Türkiye Dergisi*, S.31, Ankara, 418-429.
- Karatepe, Şükrü (2004). *Osmanlı Siyasi Kurumları*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Karpat, Kemal (2006). *Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım, Osmanlı ve Dünya*. (Haz. Kemal Karpat), (Ed. Mustafa Armağan). İstanbul: Ufuk Kitap.
- Karpat, Kemal (2007). *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, Kemal (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*. Ankara: Timaş Yayınları.
- Kâtip Çelebi (2007). *Mizanü'l -Hakk Fi İhtiyari'l-Ehakk* (Çev. Orhan Şaik Gökyay). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kazıcı, Ziya (2011). *İslâm Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Keddie, Nikki (1978). *Saints and Scholars*, Universty Of California Press Berkeley and Los Angeles.
- Koç, Yunus (2005) Osmanlıda Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum, *Bilig*, S. 35, 229-245.
- Koçi Bey (1985). *Koçi Bey Risalesi*. (Sad. Zuhuri Danışman). Ankara: Türk Kültürü Kaynak Eserler Dizisi.
- Köç, Ahmet (2016). Osmanlı Devletinde Yönetici Sınıfın Hayırseverliği: Ümera ve Ulema Vakıfları Üzerine Bazı Düşünceler, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 19, No:35, 303-322.
- Köprülü, Fuat (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Kulat, Mehmet Ali (2001). İstanbul'un Fethini Müjdeleyen Hadisin Değerlendirilmesi, *Diyanet İlmi Dergi*, C.37, 5-23.
- Küreşi, İştîyak Hüseyin (1991). *İslâm Toplumunda Ulemanın Konumu, Modern Çağda Ulema*, (Ed.Ebubekir Bagader), (Çev. Osman Bayraktar). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Küçük, Yalçın (1985). *Aydın Üzerine Tezler*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Kütükoğlu, Mübahat (1976-1977). 1869'da Faal İstanbul Medreseleri, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 7-8, 278-392.
- Lapidus, Ira M. (2005). *İslâm Toplamları Tarihi* (Çev.Yasin Aktay). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Levy, Avigdor (1991). *Osmanlı Uleması ve Sultan II. Mahmut'un Askeri Islahatı, Modern Çağda Ulema* (Ed. Ebubekir Bagader), (Çev. Osman Bayraktar). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Lewis, Bernard (2000). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev. Metin Kırıatlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, Bernard (2017). *Ortadoğu, İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi* (Çev. Selen Kölay). İstanbul: Arkadaş Yayınları.
- Lockman, Zachary (2012). *Hangi Ortadoğu*. Küre Yayınları, (Çev. Burcu Birinci) İstanbul: Küre Yayınları.
- Maden, Fahri (2015) Yeniçerilik- Bektaşilik İlişkileri ve Yeniçeri İsyanlarında Bektaşiler, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 73, 173-202.
- Makdisi, George (2004). *Ortaçağ'da Yükseköğretim*. (Çev. Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu), İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Mardin, Ebül'ulâ (1951). *Huzur Dersleri*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Mardin, Şerif (1983). *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (1990). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (1991). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (1991). *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3* (Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder). İstanbul: Önder İletişim Yayınları.

- Mardin, Şerif (1997). *Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol, Türk Modernleşmesi*. Ankara: İletişim Yayınları.
- Mayor, Federico; Forti, Augusto (1997). *Bilim ve İktidar* (Çev. Mehmet Küçük). Ankara: Tübitak Yayınları.
- Mercan, İsmail Hakkı (2011). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi,
- Meriç, Cemil, (2017). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mert, Özcan (1991). Ayan, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 4, 195-198.
- Mustafa Nuri Paşa (1992). *Netayic’ül Vukuat* (Haz. Neşet Çağatay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1979-1983). XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızadeliler Hareketi, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 208-225.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1990). 15-16. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi Dini İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi, *İslâmi Araştırmalar*, C. 4, S. 3, 190-194.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1999). Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm, 13. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 1-22.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2003). *Türkler, Türkiye ve İslâm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okumuş, Ejder (2002). *II. Mahmut Dönemi Yenileşme Çabaları*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Okumuş, Ejder (2005). Osmanlılar’da Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi, *SBArD*, S.5, 45-51.
- Ortaylı, İlber (2008). *Osmanlı Sarayında Hayat*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Ortaylı, İlber (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Ortaylı, İlber (2004). *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Ortaylı, İlber (2007). *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul: Merkez Kitaplar Yayınları.
- Ortaylı, İlber (2008). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları,

- Ortaylı, İlber (2010). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ortaylı, İlber (2016). *Gelenekten Geleceğe*, İstanbul :Timaş Yayınları.
- Öz, Mehmet (1999). Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler. *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, C.12, S.1, 27-33.
- Öz, Şaban (2016). İslâm Siyaset Geleneğinde Muhalefet Üzerine Bazı Mülâhazalar Hulefa-i Raşidin Dönemi– İlahiyat Araştırmaları Dergisi, S.5, 57-68
- Özcan, Ahmet (2001). *Derin Devlet ve Muhalefet Geleneği*. İstanbul: Bakış Yayınları.
- Özdemir, Hüseyin (2006). *Kılıç Kalem ve İlim*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları.
- Özkul, Osman (2005). *Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*. İstanbul: Bir Harf Yayınları.
- Öztuna, Yılmaz (1994). *Büyük Osmanlı Tarihi*. Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Öztuna, Yılmaz (1989). *II. Mahmut*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öztuna, Yılmaz (2005). *Türk Tarihinden Yapraklar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Öztürk, Necdet (2013). *Aşık Paşazade Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Yayınları.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1971). *Şeyhülislâm, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: MEB Yayınları.
- Pamuk, Şevket (2018). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. Ankara: İş Bankası Yayınları.
- Rasim, Ahmet (1326). *Osmanlı Tarihi*. TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu.
- Rasim, Ahmet (1999). *Osmanlı Tarihi* (Düz. Metin Hasırcı). İstanbul: Emir Basın Yayın Şirketi.
- Repp, R.C. (1977). *Studies in Eighteenth Century İslâmic History, The Altered Nature And Role Of The Ulema*. Southern Illions Universty Press.
- Said, Edward (1995). *Entelektüel*, (Çev.Tuncay Birkan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları,
- Sander, Oral (1993). *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Sander, Oral (2007). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitapevi.

- Sarı, Nil (1998). Hekimbaşı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.17, 161-164.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet (1999). Osmanlı Türkiye'sindeki İslâmcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış. Isparta: *Araştırmalar Dergisi*, C.1, S.1, 97-113.
- Sayılı, Aydın (1961). Üçüncü Muradın İstanbul Rasathanesindeki Mücessem Yer Küresi ve Avrupa İle Kültürel Temaslar, *Belleten Dergisi*, S.99, C.25, 397-445.
- Sayılı, Aydın (1963). Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmi Araştırma ve Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri. *Araştırma Dergisi*, C.1, 5-69.
- Sevim, Ali (2000). *Anadolu'nun Fethi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sofuoğlu, Ebubekir (2004). *Osmanlılar Devrinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*. Bilimevi Basın Yayın: İstanbul.
- Sunar, Lütfi, (2017). Sosyolojinin İki Kutbundan Birleşen Yollara: Marx ve Weber, *Umran Dergisi*, S. 276. 29-38.
- Süt, Abdulnasır (2018). İslâm Düşüncesinde Muhalefet, *Milel ve Nihal*, 60-83.
- Şafak, Ali (1991). Bağy, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul, 451-452.
- Şahin, Süreyya (1995). Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.12, 342-348.
- Şeriati, Ali (1990). *Aydın* (Çev. İbrahim Ağacan). İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Tatlısamak, Uğur (2016). *Osmanlı Uleması Ve Patronaj İlişkisi*. Konya Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya.
- Tatlısamak, Uğur (2016). Türk Siyasal Ve Toplumsal İlişkilerin Güç Merkezi: Patronaj Ve Depatronaj Kavramları, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.33, 624-633.
- Tayşi, Mehmet Serhan (1995). Feyzullah Efendi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.12, 527-528.
- Turan, Şerafettin (1992). Bayezid II, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 234-238.
- Turhan, Mümtaz (2015). *Kültür Değişimleri*. İstanbul: Altınordu Yayınları.
- Ubicini, Abdolonyme (1980). *Osmanlı 1850* (Çeviren: Cemal Karaağaçlı). İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Uludağ, Süleyman (2007). *İşrakilik Mensubu Olarak Kâtip Çelebi*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.

- Unan, Fahri (1993). Medrese Yönetim İlişkileri ve Osmanlı Medreselerinin İlmi Performansı Meselesi, *Söğüt Osmanlı Sempozyumu*, 13-23.
- Unan, Fahri (1999). İstanbul'un Fethi, Fatih Külliyesi ve İmparatorluk, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 83-91.
- Unan, Fahri (2008). Şeyhülislâm, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.35, 532-535.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1965). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1961). Fatih Sultan Mehmet'in Vefatı Üzerine Vezir İshak Paşa'nın II. Bayezid'i Saltanata Dâveti Arızası, *Belleten*, 75-77.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1979). *Ayan*. İstanbul: İslâm Ansiklopedisi MEB Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). *Çandarlı Vezir Ailesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2004). Nakibü'l Eşraf, *Marife*, 451-458.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2010). *Büyük Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ülgener, Sabri Fehmi (1991). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ülgener, Sabri Fehmi (2006). *Makaleler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Voll, Obert (1991). *İslâm, Süreklilik ve Değişim*. (Çev. Cengiz Şişman, Cemil Aydın, Mehmet Demirhan), İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Watt, W. Montgomery (2013). *İslâm'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi* (Çev. Ümit Hüsrev Boysal). Ankara: Bilgesu Yayınları.

- Weber, Max (2008). *Bürokrasi ve Otorite* (Çev. Bahadır Akın). Ankara: Adres Yayınları.
- Yakut, Esra (2005). *Şeyhülislâmlık*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yavuz, Hulusi (1997). Hâdimü'l-Haremeyn, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.15 26-27.
- Yazıcı, Nesimi (2010). Takvim-i Vakayi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.39, İstanbul, 490-492.
- Yılmaz, Hakan (2016). Mehmed Fuad Köprülü'nün Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu İle İlgili Tezlerine İlişkin Yeni Bir Değerlendirme. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C.2, S.4, 19-60.
- Yılmaz, Harun (2016). Medrese Nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme, *Divan: Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi*, C. 21, S.40, 33-70.
- Yılmaz, Harun (2017). *Zengi ve Eyyübi Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Yılmaz, Yusuf; Kadioğlu, Yahya (2017). Küçük Buzul Çağı, Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celali İsyanları Üzerindeki Etkileri, *Studies Of The Ottoman Domain*, C. 7, S.12, s.267-288.
- Yiğit, İsmail (1991). *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlükler*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi.
- Yiğit, İsmail (1995). Emeviler, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.11, 87-104.
- Yücel, Yaşar (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitab-ı Müstehab*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zakıa, Zahra (1999). *II. Mahmut'un Reformları*, Osmanlı Ansiklopedisi. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Zengin, Zeki Salih (1997). Osmanlı Medreselerindeki Gerilemenin Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme. *Vakıflar Dergisi*, Sayı:26, s.401-409.
- Zilfi, Madeline (1983). Ilmiye Registers & Ottoman Medrese System. *Collection Turcica Louvain*, 309-327.
- Zilfi, Madeline (2008). Osmanlı Uleması (Çev. Mehmet Faruk Özçınar). Ankara: Birleşik Yayınevi.

İnternet Kaynakları

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=icazetname&guid=TDK.GTS.5d95b2f547def9.57858807 Erişim Tarihi: 25.08.2019

<http://www.islamidusunce.net/forum/> Erişim Tarihi: 03.04.2018.

http://www.medresedersleri.com/kindle/ihyau_ulumiddin_ekitap_mobi_epub.pdf Erişim Tarihi: 05.02.2019

<https://islamansiklopedisi.org.tr/bidat> Erişim Tarihi: 12.08.2019

<https://İslâmansiklopedisi.org.tr/pencik> Erişim Tarihi: 24.07.2019

<https://sozluk.gov.tr/?kelime=AYDIN> Erişim Tarihi: 20.06.2019

<https://sozluk.gov.tr/?kelime=ULEMA> Erişim Tarihi: 25.08.2019

https://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/osmanli_astrolojisi/17 Erişim Tarihi: 05.06.2019

<https://nedir-nedemek.com/almanak-nedir-ne-demek> Erişim Tarihi: 12.03.2019

<https://turkdiliblog.files.wordpress.com/2016/03/gazete-tc3bcrleri.pdf> Erişim Tarihi: 07.02.2019

<https://İslâmansiklopedisi.org.tr/munecimbasi> Erişim Tarihi: 27.04.2019

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=ESNAF Erişim Tarihi: 01.04. 2019

<http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/sark-medreselerinin-son-gunesi-ahmet-cevdet-pasa-1714078> Erişim Tarihi: 11.01.2019

<http://www.osmanli-devleti.com> Erişim Tarihi: 08.05.2019

EKLER

EK 1. İslam Öncesinde Ortadoğu Haritası ⁶⁵⁷

⁶⁵⁷ Francis Robinson, Cambridge Resimli İslam Ülkeleri Tarihi, Kitap Yayınevi, 2005, s.35.

EK 2: Aristoteles ders verirken. Helenistik kültürün İslâm kültürüne etkisini gösteren bir resim ⁶⁵⁸

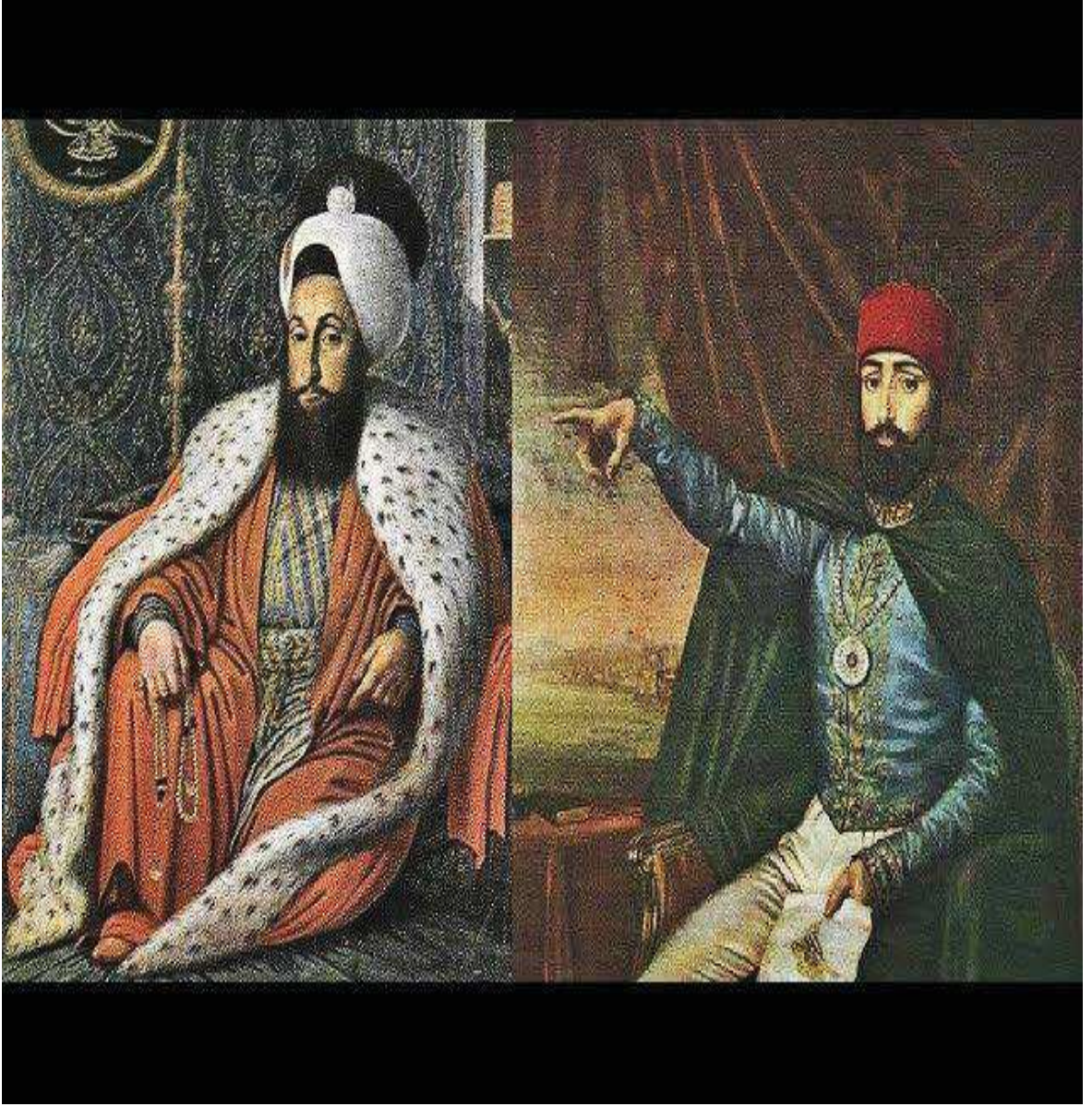
⁶⁵⁸ Francis Robinson, Cambridge Resimli İslam Ülkeleri Tarihi, Kitap Yayınevi, 2005, s.281.

EK 3: Osmanlı Devleti'nin topraklarını genişletmesini gösteren harita ⁶⁵⁹

⁶⁵⁹ <https://serhatengul.com/osmanli-imparatorlugu-haritasi/> Erişim Tarihi: 28.05.2019

EK 4: Batılılaşmadan önce ve sonra II. Mahmut'un portreleri

EK 5: Rumeli Kazaskeri, Nakibü'l eşraf, İstanbul Kadısı ve Mekke Kadısının Portresi ⁶⁶⁰

⁶⁶⁰ İlhami Yurdakul, Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 331.

EK 6: Şeyhülislâm ⁶⁶¹

⁶⁶¹ İlhami Yurdakul, Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 332.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : Yıldırım, Arife
 Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti
 Doğum Tarihi ve Yeri : 18/09/1991 Fethiye
 Telefon :
 Faks :
 E-mail : efiraa_17@hotmail.com

Eğitim

<i>Derece</i>	<i>Eğitim Birimi</i>	<i>Mezuniyet Tarihi</i>
Yüksek lisans	ÇOMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü	
Lisans	ÇOMÜ Eğitim Fakültesi	2015
Lise	Seydikemer Anadolu Lisesi	2010

İş Deneyimi

<i>Yıl</i>	<i>Yer</i>	<i>Görev</i>
.....		

Yabancı Dil

İngilizce
 Arapça

Yayınlar

.....